

Національний університет “Львівська політехніка”

На правах рукопису

ФУРТЕС ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94 (477.83/86 "1920/1939")

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ПРАЦЯХ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ 1920-1939 РР.**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Кривизюк Леонід Петрович
кандидат історичних наук, доцент

Львів – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І	
ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕМІГРАЦІЇ УНР	27
2.1. Військова еміграція УНР та її роль у розвитку української військово-історичної науки.....	27
2.2. Концепція військово-історичної думки українського зарубіжжя в працях М. Грушевського і С. Петлюри.....	45
2.3. Головні напрямки досліджень військової історії.....	56
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У	
ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ ЗУНР.....	82
3.1. Організація і напрямки військово-історичної роботи в таборах Чехословаччини.....	82
3.2. Історико-мемуарний літопис УГА: “Український Скиталець” 1920-1923 рр.	97
3.3. Визвольні змагання 1914–1923 рр. у дослідженнях військових істориків УГА.....	115
РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНА ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	
ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	140
4.1. Формування центрів військово-історичної науки у Німеччині й Канаді.....	140
4.2. Гетьманська концепція Української революції та її вплив на військово-історичні дослідження.....	149
ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	179

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток історичної науки в незалежній Україні засвідчив чималі здобутки дослідників новітньої доби. Завдяки сприятливим умовам вітчизняні історики створили потужний пласт наукових праць, які неупереджено реконструювали передумови, хід та геополітичні наслідки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Водночас поза межами ґрунтовних узагальнень залишилося чимало сторінок військової історії новітньої доби, зокрема діяльність у царині воєнно-історичної науки української військової еміграції. Доробок сучасних українських дослідників із цієї проблематики обмежується небагатьма, проте, змістовними монографіями І. Срібняка, В. Трощинського, М. Павленка, С. Литвина, В. Солдатенка, С. Гелея, О. Колянчука [458; 459; 472; 418; 367; 368; 457; 209; 323].

Однак, саме українська військова еміграція міжвоєнного часу створила масив науково-історичних та мемуарно-аналітичних творів, які склали джерельну базу для вітчизняних дослідників Української революції, оскільки в радянській історіографії цю проблематику відверто ігнорували або фальсифікували. “Українська воєнно-історична наука постала щойно після визвольної війни 1917–1920 рр., – слушно зауважив видатний історіограф і військовик Лев Шанковський, – і вона розвинулася, дарма що й тоді існували умови бездержавності” [89. 1970. Ч. 4. С. 71].

Українська еміграція, і військова зокрема, – унікальне явище в період світових катаклізмів ХХ ст. Справжнім національним феноменом, який вразив політиків і загалом суспільство західних держав, стало те, що після кількох років визвольних змагань розрізнені, змучені духовно і фізично, залишки армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, викинуті за межі Батьківщини, у надзвичайно складних умовах інтернування зуміли створити міцні центри української науково-освітньої діяльності.

Щоправда, в драматичній історії України вже були прецеденти, коли її провідники з військом змушені були відступити за кордон і творити військову еміграцію в сусідніх країнах (українські військові формації гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика, козацьке військо зруйнованої Запорізької Січі й ін.). Як бачимо, через бездержавність та наслідки війн українці впродовж віків вимушені шукати долі на чужині – насамперед, у Європі, згодом Америці. Але за своєю чисельністю, широтою громадянського представництва та масштабами суспільно-політичної та військово-історичної діяльності ці процеси не можуть зрівнятися з хвилиною військово-політичної еміграції, яку спричинили Перша світова війна та поразка Визвольних змагань 1914–1923 рр. Адже тоді за межами етнічних земель опинилося більше 100 тис. українців, з них близько 40 тис. військовиків.

Однією з характерних особливостей нової хвилі української еміграції був відступ Армії УНР на чолі з урядом С. Петлюри у Польщу і частково Румунію, а Галицької армії - в Чехословаччину, з перспективою продовження збройної боротьби після вимушеної перерви. У кількарічному інтернуванні збережено дисципліновані та сповнені високих патріотичних прагнень українські армії, тисячі стрільців і старшин, які відмовилися від спокійного життя заради подальшої боротьби за визволення України, соборність її земель.

Аналіз діяльності української еміграції свідчить, що її суттю була морально-політична реакція на катаклізми ХХ ст., усвідомлення сенсу свого існування як етнодержавної місії. В умовах, коли землі України були пошматовані п'ятьма сусідніми державами, а її народ опинився під реальною загрозою існування як етносу, на еміграцію випало завдання продовжувати соціально-політичне й духовне життя нації, створювати і розвивати національні наукові школи, зокрема військово-історичну.

Це почесне завдання визначалося, насамперед, тим, що країни Заходу фактично відвернулися від державно-політичних проблем України. Країни

західної демократії не засудили більшовицький терор на Наддніпрянщині, політику польської, румунської й угорської влади на окупованих теренах Галичини й Волині, Буковини і Закарпаття. В цих умовах нова хвиля української еміграції розпочала виконувати абсолютно нові функції. По-перше, своїм організованим існуванням, активною політичною і науково-історичною діяльністю вона заявила себе на міжнародній арені представником могутньої нації, непокірним борцем за вікові прагнення народу до незалежності й соборності. Завдяки збереженню національної ідентичності й свідомості вона стала захисником історичної пам'яті нації. Велику роль у здійсненні цієї функції відігравала науково-історична та видавнича діяльність, особливо військової еміграції, як активної, організованої спільноти з великим інтелектуальним потенціалом. Зауважимо, що за кордоном опинилися близько 120 генералів і адміралів – практично весь генералітет армій УНР і ЗУНР, понад 200 генералів Української держави [323. С. 43]. Багато з них стали організаторами і провідниками українських громад у країнах Європи й Америки, таких як Товариство бувших вояків Армії УНР, Українське воєнно-історичне товариство, Всеукраїнська спілка військових інвалідів та ін. У міжвоєнні роки продовжили діяти уряд УНР, зокрема Військове міністерство й інші громадсько-політичні структури, які офіційно або напівофіційно репрезентували українство за межами Батьківщини.

Важливою функцією еміграції стала консолідація сил для продовження боротьби з тоталітарним більшовицьким режимом в Україні, моральна і політична підтримка патріотичних сил, які чинили опір радянській владі. Про їх наявність свідчив повстанський рух 20-х років, масові репресії та політичні процеси 30-х років, більшу частину з яких сфабрикували. Майже всі жертви терору не сприймали ідеологію і практику радянської влади. Невипадково в роки Другої світової війни й пізніше чимала частина українства із зброєю в руках боролася проти сталінського режиму.

Іншою функцією української еміграції, зокрема військової, стало творче осмислення уроків Української революції 1917–1921 рр. Завдяки високому інтелектуальному потенціалу її наукові сили зробили вагомий внесок у історіографію національно-визвольної боротьби ХХ ст. Великою заслугою українського зарубіжжя було відродження і розвиток національної історичної науки в добу її руйнування комуністичним режимом в Україні. “Українська історична наука на Батьківщині, – із сумом резюмував діаспорний історик Олександр Оглоблин, – перестала існувати. 40-мільйонна нація, зі своїм славним історичним минулим, засуджена, брутально й цинічно, на історичне небуття” [409. С. 63].

Актуальність даного дослідження зумовлена об’єктивною необхідністю простежити зародження і розвиток української воєнно-історичної думки в еміграції в умовах, коли зростає загальний інтерес суспільства до сторінок вітчизняної історії, які упродовж десятиліть замовчувалися чи фальсифікувалися. Отже, дисертант вважає свою працю актуальною з ряду причин, з яких слід виділити головні: 1. Упродовж довгого часу радянська історіографія ігнорувала або спотворювала події Української революції та перебіг збройної боротьби за незалежність у 1917–1921 рр., які були визначальними віхами складного і тривалого процесу самовизначення України, й ця проблематика, по суті, була виключена з історії СРСР–УРСР. 2. Діяльність української еміграції, особливо у сфері військово-історичної науки й видавництва міжвоєнної доби, сприяла виходу українського питання на світову арену й певним чином допомогла становленню України не лише суб’єктом, але й об’єктом міжнародної політики. 3. Існування емігрантських урядів і військових формувань, громадсько-політичних об’єднань УНР і ЗУНР, а також Української держави, їх активна діяльність в умовах бездержавності в еміграції зумовили збереження національної ідентичності та свідомості, сприяючи розгортанню протибільшовицького та антипольського рухів на підневільних українських землях. 4. Творча спадщина української військової еміграції в галузі історичної науки стала не

лише внеском у піднесення національної свідомості та державницького самостійного духу українства, але й нерідко єдиною джерельною базою для сучасних дослідників визвольних змагань українського народу в ХХ ст. Домінуючим напрямком узагальнюючих досліджень і мемуарно-аналітичних праць військовиків українського зарубіжжя була історія Української революції 1917–1921 рр., аналіз її соціально-політичних здобутків і причин поразки. Глибоке осмислення й аналіз творчих здобутків військових істориків із українського зарубіжжя суттєво сприятимуть орієнтуванню у великому масиві різних за стилем і якістю праць, виокремленню тенденцій розвитку військово-політичної думки в науково-історичних центрах діаспори в Європі та Північній Америці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів наукової та науково-технічної діяльності Львівського інституту Сухопутних військ Національного університету “Львівська політехніка” та в рамках наукової теми кафедри історії, теорії та культури цього ж університету “Загальнонаціональний визвольний рух українського народу за відродження своєї державності 1917–1921 рр.”.

Об'єктом дисертаційного дослідження є події військової історія у працях української еміграції 1920–1939 рр., а **предметом** – військово-історичні дослідження та видавнича діяльність еміграції УНР, ЗУНР та Української держави, концепції військово-історичної думки цих угруповань українського зарубіжжя, діяльність утворених наукових центрів поза межами Батьківщини, аналіз напрямків дослідження військової історії, насамперед, подій Української революції 1917-1921 рр.

Хронологічні рамки праці – 1920–1939 рр. – період від утворення за межами України таборів інтернованих частин армій УНР і ЗУНР й розгортання в них науково-історичної роботи, заснування і діяльності Українського воєнно-історичного товариства та інших національних

наукових центрів у Польщі, Чехословаччині, Німеччині до Другої світової війни.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні місця та ролі української еміграції 1920–1939 рр. у створенні літопису Української революції, узагальненні діяльності наукових центрів за межами України і тенденцій розвитку української історичної науки в зарубіжжі, насамперед, в історіографії Визвольних змагань першої чверті ХХ ст.

Поставлена дисертантом мета визначила **завдання**:

- дослідити значення та роль військової еміграції УНР у розвитку української історичної науки, проаналізувати її концепції у працях М. Грушевського та С. Петлюри, визначити головні напрямки дослідження військово-політичної історії України;

- показати вирішення проблем воєнної історії в працях військових істориків ЗУНР; реконструювати організацію, напрямки і здобутки воєнно-історичної роботи в таборах інтернованих частин Галицької армії в Чехословаччині, проаналізувати дослідження галицьких військовиків історії національно-визвольної боротьби 1914–1923 рр.;

- узагальнити гетьманську концепцію Української революції та її вплив на воєнно-історичні дослідження;

- показати спільне та відмінне в концепціях трьох гілок української еміграції щодо висвітлення подій Української революції 1917–1921 рр.;

- виокремити недостатньо опрацьовані сторінки її історії та визначити напрямки подальших досліджень даної проблематики.

Методологічною основою дослідження є принципи об'єктивності та історизму, комплексного використання джерел та їх критичного аналізу. При розв'язанні поставлених завдань застосовані описовий, проблемно-хронологічний, комплексно-аналітичний, порівняльний методи дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає, насамперед, у комплексному дослідженні науково-історичної та видавничої діяльності української військової еміграції трьох угруповань: УНР, ЗУНР і Української

держави, виокремленні їх концептуальних розбіжностей у поглядах на Українську революцію, узагальненні тенденцій розвитку військово-історичної думки та її внеску в історіографію Визвольних змагань 1914–1923 рр.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів дослідження зумовлено з'ясуванням місця і ролі української еміграції у відродженні та розвитку історіографії Української революції. Творчий доробок дисертанта може бути використаним для дослідження літопису військової еміграції як активної і самодостатньої частини українського зарубіжжя, її військово-історичної та видавничої діяльності, при написанні наукових праць та навчально-методичних посібників з новітньої історії України та її війська, розробці спецкурсів з проблем Українських визвольних змагань 1914–1923 рр.

Особистий внесок дисертанта у розробку проблеми полягає у виявленні й аналізі масиву неопублікованих документів і матеріалів, частина з яких вводиться до наукового обігу вперше. Аналіз цієї документальної та історіографічної бази дає можливість охарактеризувати соціально-політичні та військово-стратегічні умови формування української військової еміграції УНР, ЗУНР та Української держави, проаналізувати їхній внесок в історіографію Визвольних змагань 1914–1923 рр., висвітлити роль українського зарубіжжя у збереженні національної ідентичності та свідомості, показати багатогранну діяльність еміграції, виокремити її науково-історичну роботу, вплив на виховання патріотизму в нових поколіннях українців.

Основні положення та результати дисертації були **апробовані** на наукових конференціях, одна з яких міжнародна - “Західно-Українська Народна Республіка” (до 90-річчя утворення, Львів, 2008), семінарах і засіданнях профільних кафедр та **опубліковані** у чотирьох статтях наукових фахових видань, що затверджені переліком ВАК України.

Дисертація **складається** зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (524 найменування). Загальний обсяг дослідження становить 178 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Науково-історичні дослідження та видавнича діяльність української еміграції міжвоєнної доби, її місце і роль у зародженні та розвитку національної історичної науки, зрештою як і взагалі історія українського зарубіжжя, належать до недостатньо вивчених у вітчизняній науці. Ці процеси упродовж десятиліть були поза межами дослідження радянських істориків України, творча праця яких постійно знаходилася під контролем партійних і репресивних органів і мала відповідати вимогам комуністичної ідеології. Відтак, події Української революції, національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. замовчувалися або знаходили відтворення у спотвореному й сфальсифікованому вигляді. Про це свідчать праці радянських авторів В. Антонова-Овсієнка, А. Лихолата, М. Супруненка та інших [94; 369; 463; 282]. Історія ж української військової та політичної еміграції взагалі замовчувалася. В окремих випадках її згадували під тавром “буржуазно-націоналістична” чи “петлюрівська”. У поле зору радянської історіографії потрапляла, насамперед, трудова еміграція, пов’язана з комуністичними, прорадянськими організаціями за кордоном, зокрема в Канаді та США.

“Століття російсько-імперського ідеологічного пресу, довгі десятиліття табу тоталітарного комуністичного режиму на вивчення цілих пластів дальшого і ближчого минулого, – слушно відзначали сучасні науковці В. Кондратюк і С. Буравченкова, – намагалися витравити із національної свідомості українців цілі шеренги історичних подій, осіб і фактів, терор проти українських істориків, за якого звернення до подій минулого під національним кутом вважалось мало не самогубством, здавалося, повинні були призвести українську історичну науку до краху, остаточної загибелі” [327. С. 3]. Цього не сталося, про що свідчить вибух історичних досліджень у добу незалежності.

На наш погляд, сучасний ренесанс вітчизняної науки був забезпечений

саме багатолітньою подвижницькою працею потужного загалу вчених-істориків з української діаспори, які упродовж ХХ століття розвивали й підтримували на світовому рівні національну історичну науку. Слід погодитися з висновками Олександра Оглоблина, який у своїх концептуальних працях - “Думки про сучасну українську советську історіографію” та “Завдання української історіографії на еміграції” - констатував, що внаслідок “руїницьких процесів протягом 50 років українська історична наука на Батьківщині перестала існувати” [89. 1973. Ч. 1. С. 80]. Адже радянська історіографія була вписана в систему тоталітарного режиму і пристосована для обґрунтування його ідейно-політичних потреб. Відтак вона не могла об’єктивно, незаангажовано висвітлювати зазначену проблематику.

Отже, головним джерелом для аналізу ідейно-теоретичної та історіографічної спадщини військової еміграції та висвітлення історії Української революції, національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність 1917–1921 рр. для дисертанта послужили дослідження науковців українського зарубіжжя. На відміну від радянських істориків, які керувалися марксистсько-ленінськими догмами, принципом класового підходу до оцінки явищ вони взяли на озброєння методологію соціально-політичного плюралізму й в умовах відсутності жорсткого ідеологічного тиску зуміли відтворити історичні події набагато об’єктивніше, ніж в УРСР. Левову частку праць міжвоєнної діаспори становили студії, присвячені воєнним аспектам Української національно-демократичної революції. Отож, цілком справедливо, на наш погляд, визначний історіограф Лев Шанковський стверджував, що українська воєнно-історична наука виникла і розвинулася саме зусиллями діаспори у міжвоєнні роки [89. 1970. Ч. 4. С. 71].

Слід відзначити, що українська еміграція усвідомлювала своє місце і непересічну роль у розвитку національної історичної науки. Про це яскраво свідчить декларація Української еміграційної ради у Празі 1930 р., в якій

наголошувалося: “На нас спадає обов’язок освідомити всі народи світу і перш за все європейські держави, що мають свої інтереси на сході, і зокрема на Україні, про нашу визвольну боротьбу, про наші національні цілі, про нашу країну, про наш нарід, про його минуле й сучасне” [26].

Отже, при висвітленні проблематики дисертації головним джерелом служили військово-історичні дослідження і загалом видавнича продукція українського зарубіжжя. Насамперед, відзначимо фундаментальні праці визначних історіографів і бібліографів Л. Шанковського, О. Оглоблина, С. Наріжного, І. Шендрика, С. Ріпецького, в яких відтворено творчі здобутки воєнно-історичної думки української діаспори, подано їх глибокий аналіз, що дозволило дисертанту визначити загальну концепцію вітчизняної історичної науки та прослідкувати тенденції її розвитку у міжвоєнні роки [409; 437; 438; 498; 499; 500; 501; 502; 402; 505].

Серед вказаних авторів варто виокремити фундаментальну працю Л. Шанковського “Нарис української воєнної історіографії”. Активний учасник національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. і талановитий історіограф виклав глибокий і високопрофесійний аналіз науково-історичних і мемуарно-аналітичних праць українського воєнного зарубіжжя, дослідив і визначив особливості авторів різних угруповань та історичних центрів. Зокрема, Праги, Львова, Варшави, США і Канади. Л. Шанковський визначив також їх місце і внесок в українську історичну науку [502].

Дослідженню проблеми сприяли низка праць сучасних вітчизняних історіографів, які в добу незалежності отримали можливість висвітлювати маловідомі чи закриті для широкого загалу аспекти української історії й започаткували повернення на рідні терени творчої спадщини української еміграції. На наш погляд, найгрунтовніше відтворено історіографію національно-визвольних змагань і зроблено аналіз її окремих аспектів у двотомній праці В. Солдатенка “Українська революція. Концепція та історіографія”. Автор загалом об’єктивно дослідив історіографію Української революції 1917–1921 рр., всебічно проаналізував науково-мемуарну

спадщину українського зарубіжжя, відтак зробив потужний внесок у розуміння подій національно-визвольних змагань за незалежність України. Щоправда, дещо поверхнево в роботі подано історіографію ЗУНР, українсько-польської війни 1918–1919 рр. [456; 457]. Науково-історична та видавнича діяльність української еміграції стала також об'єктом досліджень сучасних науковців-пресознавців І. Крупського, В. Передерій, П. Федоришина, І. Павлюка та ін. [340; 421; 296; 485;]. Слід особливо відзначити бібліографічну працю В. Передерій “Видання “Червоної Калини” 1922–1939”, яка містить широке коло видань зі Львова міжвоєнного періоду, анотації на воєнно-історичні розвідки, спогади активних діячів національно-визвольних змагань, що друкувалися на сторінках “Літопису Червоної Калини”, “Календаря-альманаху Червоної Калини” та окремими книгами. Для дослідника проблеми це - надзвичайно важлива праця [421].

З точки зору теорії і методології дослідження, особливо цінними стали праці сучасних авторів: з історії УНР В. Дещинського, В. Голубка, В. Верстюка, С. Литвина, О. Щусь [188; 215; 216; 217; 218; 219; 244; 509; 367], з історії ЗУНР – О. Карпенка, С. Макарчука, В. Гордієнка, Я. Дашкевича, М. Литвина, К. Науменка, О. Шишки, В. Футулуйчука й ін. [358; 359; 362; 383; 236; 306; 307; 467; 378; 389; 489; 506]. Певні сюжети проблеми висвітлено в узагальнюючих роботах з історії українського війська [511; 333; 325; 289].

Аналізуючи джерельну базу й історіографію проблеми, на погляд дисертанта, слід дотримуватися концепції видатного історіографа Л. Шанковського, який поділяв джерела воєнної історії на першорядні, головним чином архівні документи, та другорядні – воєнно-історичні та мемуарно-аналітичні праці й довідкові матеріали. Відзначимо, що відомий архівіст В. Стрельський відносить до джерельної бази друковані документи, архівні документи, періодичну пресу, спогади.

Вагомий історичний матеріал з проблем утворення української військової еміграції, організації воєнно-історичної роботи в таборах

інтернованих частин Армії УНР і УГА у Польщі та Чехословаччині, видавничої діяльності зосереджено в архівах України, насамперед, в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІАУЛ). Документи, що висвітлюють окремі аспекти проблематики, можна віднайти в архівах Варшави і Москви та в Державному архіві Львівської області (частину з них опубліковано) [16; 29; 36; 32; 33].

Найбільше документів, які висвітлюють проблему, знаходиться у ЦДАВОВУ в Києві. Там, зокрема, зосереджені фонди вищих органів влади і управління УНР, військового міністерства (1075), Головного управління Генерального штабу Армії УНР (1078), Воєнно-історичного відділу та Державного воєнно-історичного музею (1077), Воєнно-історичного музею-архіву (3179), Групи інтернованих військ Армії УНР у Польщі (2439) та окремих таборів інтернованих частин: Тухоля (3522), Щипйорно (3523), Стшалків (3524), Александрів Куявський (3526), Каліш (3527) та ін. У цьому ж архіві знаходяться персональні фонди видатних діячів і воєначальників УНР, авторів фундаментальних праць і спогадів: С. Петлюри (3809), М. Омеляновича-Павленка (4012), В. Змієнка (647), О. Пилькевича (3884), М. Шаповала (4007), а також В. Винниченка, І. Мазепи, І. Огієнка, В. Приходька, П. Холодного й ін. Значну цінність становлять документи з історії утворення і діяльності, зокрема видавничої, Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939), яке об'єднало близько 200 генералів і вищих старшин здебільшого Генерального штабу в еміграції, що залишили багато праць, особливо мемуарно-аналітичного характеру.

В архіві зберігається величезний масив унікальних документів, вивезених після Другої світової війни із Чехословаччини, зокрема з Праги, яка була у міжвоєнні роки важливим центром зосередження української еміграції. Найбільший інтерес у дослідника викликали фонди Музею визвольної боротьби України й Українського історичного кабінету. Саме музей у Празі видав 1942 р. фундаментальну працю тодішнього заступника

директора музею Симона Наріжного “Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами”, яка стала цінним джерелом при вивченні даної проблематики. Архівні матеріали музею склали 340 фондів (близько 40 тис. справ), з яких особливу вартісність становлять матеріали інтернованих частин Армії УНР у Польщі та Української Галицької Армії в Чехословаччині у кількості 173 фондів (7232 справи) [402. С. 147]. Частину празької колекції розпорошено в російських центральних архівах.

Зауважимо, що у міжвоєнні роки одним із визначних центрів української науки був Львів. Саме в ньому знаходилися найпотужніші за межами УСРР видавництва національно-патріотичного характеру, зокрема “Червона Калина”, концерн “Українська преса” І. Тиктора та видавництво Наукового товариства імені Шевченка. Їх архівні матеріали знаходяться у Центральному державному історичному архіві України у Львові й відтворюють широкомасштабну воєнно-історичну роботу та видавничу діяльність еміграції – як галицької, так і наддніпрянської. Цінним джерелом у ході дослідження проблеми дисертанту послужили фонди цього архіву, зокрема Наукового товариства імені Шевченка (309), видавництва “Червона Калина” (316), Управління української військової станиці Каліша (580), Каліської філії УЦК (516), Колекції документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР (581), особові фонди І. Шендрика (369), С. Томашівського (368), С. Шухевича (371) й інші. Чимало документів, які висвітлюють окремі аспекти проблематики, віднайдено в різних відділах Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України.

Слід відзначити, що багато архівних матеріалів щодо науково-історичної та видавничої діяльності української еміграції знаходяться поза межами України. Чи не найбільше їх у Варшаві, в архіві Актів нових та відділі рукописів і рідкісних видань Національної бібліотеки, куди потрапив архів Наукового товариства імені Шевченка. В Національному архіві Чехії та архіві Міністерства народної безпеки у Празі залишилася частина матеріалів

із Музею визвольної боротьби України. 1972 р. вони склали фонди Українського музею у Празі, серед яких є праці науковців, письменників і військових істориків з історії визвольних змагань 1917–1920 рр. Частина надзвичайно цінних документів Українського воєнно-історичного товариства потрапила до Канади й увійшла до фондів архіву Українського воєнно-історичного інституту в Торонто, а сьогодні зберігається в архіві Української Вільної Академії наук у Вінніпезі. Значна частина так званого українського Празького архіву – 70 фондів (12923 справи) - на початку 1950-х рр. з Києва були передані до Москви й осіли здебільшого у Державному архіві Російської Федерації [395. С. 25]. На жаль, унаслідок довготривалого розсекречування частина цінних документів закордонних архівів не була залучена автором до цієї праці. Але наявні й введені до наукового обігу архівні матеріали дозволяють дисертанту у комплексі з історіографією загалом об'єктивно і повно висвітлити зазначену проблему.

Процес формування національних центрів воєнно-історичної науки, концепції історичної думки українського зарубіжжя, дослідження головних напрямків розвитку наукової й видавничої діяльності, внеску діаспори в дослідження історії визвольної боротьби українського народу за незалежність у 1917–1921 рр. проаналізовано дисертантом шляхом узагальнення творчого доробку вітчизняної еміграції за період 1920–1939 рр. і досліджень сучасних істориків України.

Серед масиву історичної літератури значне місце посідають мемуарно-аналітичні твори, спогади безпосередніх учасників визвольних змагань, насамперед, діячів і воєначальників Української революції, які відігравали помітну, а нерідко і вирішальну, роль у військово-політичних подіях 1917-1921 рр. Визначні українські історіографи і бібліографи вважали мемуаристику важливим джерелом для дослідження історії України. “Історія без особистих споминів, – писав Іван Кревецький, – це немов книга без ілюстрацій” [336. С. 21]. Значну військово-історичну вартісність мемуарів активних учасників українських визвольних змагань відзначав

Л. Шанковський. Зокрема, про мемуари генерала М. Омеляновича-Павленка він писав: “Годі собі й уявити студію визвольної війни, не маючи під рукою праць генерала Омеляновича-Павленка... які були не тільки всебічною аналізою визвольної війни, тобто минулого, але й цінною наукою на майбутнє” [89. 1972. Ч. 3–4. С. 64]. Їх цінність визначається багатим фактологічним матеріалом, легким викладом різних подій, емоційним описом боїв. Мемуари сприяють глибшому розумінню духу епохи, ситуації й, безперечно, мають елементи дослідницького характеру.

Водночас, досліджуючи мемуари як історичне джерело, слід враховувати, що вони відбивають суб’єктивну точку зору. “Сила-силенна мемуарної літератури учасників української революції, побудовані на її основі дослідження і публіцистика не полегшують справу, а навпаки – лише ускладнюють її, – слушно зауважують сучасні історики В. Кондратюк і С. Буравченкова. – Значна частина цієї літератури позначена крайнім суб’єктивізмом, оскільки автори, передусім мемуаристи, часто подають події у вигідному для них світлі, підносять або принижують ті чи інші історичні події і особи” [327. С. 4]. Відтак доводилося враховувати значення особи автора, його професіоналізм, інформованість, освітній рівень, а також місце і роль у висвітлених подіях.

Аналіз історіографічної бази подаємо відповідно структури дисертації, відтак, насамперед, схематично розглянемо мемуарно-аналітичні праці військової еміграції УНР, ЗУНР і Української держави.

Слід зауважити, що вже у перші роки перебування за межами Батьківщини еліта військової еміграції УНР розпочала процес осмислення доби Української революції, її уроків і причин поразки. Завдяки інтелектуальному потенціалу та наявності збагачених досвідом воєначальників у видавництвах Львова, Варшави, Праги з’явилися змістовні праці генералів М. Омеляновича-Павленка, М. Капустянського, О. Удовиченка, О. Пилькевича, В. Петріва, П. Єрошевича, В. Савченка, Г. Порохівського, М. Крата, полковників В. Кедровського, В. Проходи та ін.

У них відтворювалися процеси українізації російської армії влітку і восени 1917 р., початки військового будівництва, бойова діяльність Армії УНР у захисті незалежності України у 1918–1921 рр. Власне, на першому етапі воєнно-історичної діяльності української еміграції домінували мемуари, які, не зважаючи на деяку тенденційність і брак самокритичності, мають цінність для відтворення хроніки революційної епохи [116; 118; 136; 152; 153; 257; 258; 267; 302; 309; 310; 334; 335; 417; 412].

Майже всі мемуаристи критично оцінювали діяльність Центральної Ради, яка проявилася, насамперед, у відмові від негайного проголошення незалежності України та розбудові власних збройних сил; прогаяний час, вважали вони, став причиною воєнних поразок УНР у боротьбі з більшовицькою Москвою. “З першого ж дня революції, – наголошував В. Савченко, – повинні були поводити наші і в першу ж чергу приступити до організації регулярного національного війська, єдине пимиятаючи, що свобода народів здобувається не словом, а лише залізом і кров’ю” [190. С. 49]. Характерною особливістю спогадів є елементи дискусії. Якщо В. Прохода, якого, між іншим, високо цинив Л. Шанковський, вважав, що ідея українізації російських військових частин на практиці себе не виправдала й була хибним шляхом військового будівництва за часів Центральної Ради. Натомість В. Савченко вважав, що цей рух підштовхував політичний провід України до рішучих дій [433; 434; 442]. Значним внеском в історіографію визвольних змагань були “Спомини з часів української революції (1917–1921)” генерала В. Петріва, який, до речі, спростував низку необ’єктивних оцінок деяких мемуаристів щодо ролі Симона Петлюри в першій українсько-більшовицькій війні 1918 р. [152].

Широку палітру національно-визвольних змагань в Україні висвітлив генерал М. Омелянович-Павленко у своїх спогадах, які відзначаються великою інформативністю й об’єктивністю, охоплюють усю добу Української революції 1917–1921 рр. Його праці “На Україні 1917–1918. Спомини”, “Останні місяці 1918 року”, “Початок 1919 року”,

“Українсько-польська війна 1918–1919”, “Зимовий похід” є прикладом масштабного осмислення складних суспільно-політичних процесів, служать важливим джерелом для глибокого розуміння висвітлених воєнних подій [146; 147; 412; 413]. Вони стали зразком мемуарно-аналітичних праць діаспорних військових істориків. Відзначимо, що чимало аналітичних студій помістили журнали “Табір” (1923–1939) та особливо орган Українського воєнно-історичного товариства “За Державність” (1929–1939), де побачили світ цінні спогади В. Кедровського, О. Удовиченка, А. Пузицького, К. Смовського, В. Сальського, В. Савченка, П. Єрошевича, В. Чабанівського [116; 117; 442; 474].

Розглядаючи проблеми військової історії в працях військовиків Української Галицької Армії, слід мати на увазі два наукових центри: у Чехословаччині, де 1919 р. утворилися табори інтернованих галицьких частин, і на батьківщині – у Львові. Крім інтернованих частин УГА, в Чехословаччині діяло досить значне угруповання воєнно-політичної еміграції УНР і ЗУНР. Науково-історична діяльність українців у краї дала підставу Л. Шанковському підкреслити, що “в 1921–1939 роках, Прага, поруч зі Львовом, стала найважливішим культурним осередком українського життя поза межами УССР” [89. 1972. Ч. 3–4. С. 57]. Відзначимо, що воєнно-історична мемуаристика галичан за кількістю надзвичайно велика, але за якістю вона значно поступалася наддніпрянській, де авторами здебільшого виступали генерали і вищі старшини Генерального штабу, тоді як серед старшин УГА й Окремого корпусу Січових Стрільців полковника Є. Коновальця таких майже не було.

Найбільше творів української військової еміграції в Чехословаччині містилося у воєнно-історичному журналі “Український Скиталець”, який виходив у таборах інтернованих 1920–1923 рр. Саме в ньому були опубліковані перші спогади про Першолистопадове повстання 1918 р. у Львові та Галичині й Буковині старшин УГА М. Дольницького, Т. Мартинця, Д. Палііва, В. Воробця, Я. Рибачака, І. Рудницького,

В. Виноградського й ін. [105; 137; 149]. Зауважимо, що вони написані на високому професійному рівні, відзначалися об'єктивністю щодо відтворення хроніки революції 1918 р. на західноукраїнських землях.

Військове будівництво в ЗУНР, воєнні операції формацій Галицької армії відтворили генерали А. Кравс, В. Курманович і Г. Стефанів та старшини В. Галан, І. Козак, О. Левицький, О. Станімір, С. Шухевич, П. Будз, К. Купчанко, П. Мигович, О. Мегас та ін. [121; 123; 126; 132; 139; 138; 155; 161; 163; 47; 48; 49]. Серед них виділимо мемуари генерала Антіна Кравса – командира бригади, згодом корпусу УГА - про формування групи “Хирів” і перші бої на польському фронті [121; 123].

У 1920–1930-х рр. у львівських та інших галицьких видавництвах, зокрема в Коломиї, з'явилися монографії – спомини з історії становлення Галицької армії, українсько-польської війни, участі УГА в боротьбі за незалежність УНР. Їх авторами були відомі команданти, зокрема С. Шухевич, А. Кравс, О. Станімір, І. Карпинець, П. Франко, І. Калічак, В. Курманович та ін. Багато споминів учасників Української революції - галичан і наддніпрянців - друкувалися в унікальному виданні “Літопис Червоної Калини” (1929–1939) [421]. Зауважимо, що заснований у Львові 1921 р. видавничий кооператив “Червона Калина” на чолі з отаманом УГА С. Шухевичем був призначений як спеціалізоване видавництво мемуаристики з історії визвольної боротьби українського народу. Вже з 1921 р. розпочалися випуски щорічника “Історичного Календаря-Альманаху Червоної Калини”, який виходив до 1939 р. і містив матеріали історико-оглядового плану, спогади, мемуарно-аналітичні праці. Серед їх авторів були відомі старшини О. Думін, М. Заклинський, Д. Паліїв, Р. Сушко, П. Мигович, М. Матчак та ін. [421; 109–112; 149; 139].

Військова еміграція Української держави представлена невеликим числом праць. Її відкривають спогади гетьмана П. Скоропадського, які служать цінним джерелом при дослідженні перших етапів Української революції, а саме: українізації російської армії, коли корпус під

командуванням П. Скоропадського першим став українським і підпорядкувався Центральній Раді, розбудови українського війська, зокрема Вільного козацтва, та передумов і причин гетьманського перевороту у квітні 1918 р. [42]. Концепцію гетьманського угруповання в еміграції щодо перспектив розвитку Української революції і державного будівництва виклали Д. Дорошенко, В. Кучабський, Б. Монкевич, О. Думін, П. Христюк, С. Томашівський, Б. Гомзин та інші прихильники консервативної думки [142; 110; 254–256; 127; 158; 416; 490–493].

Слід відзначити, що вивчення й аналіз мемуарної літератури української еміграції щодо проблем Української революції, по суті, розпочалося лише в часи незалежності України. Насамперед, відзначимо монографію в двох томах В. Ф. Солдатенка “Українська революція: концепція та історіографія”, в якій проаналізовано мемуарно-історичну спадщину, насамперед, політичних діячів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. На цій основі автор суттєво поглибив розуміння подій і явищ революції [454–457]. Мемуарна література українського зарубіжжя була об’єктом дослідження й широко використовувалася вітчизняними істориками В. Голубком, С. Литвином, С. Макарчуком, В. Кондратюком, С. Буравченко, М. Ковальчуком, М. Литвином та іншими, що дозволило їм глибоко й достовірно висвітлити складні процеси боротьби українського народу за незалежність і соборність України [215–218; 317; 326; 327; 358; 361; 362; 368].

Історіографія Української революції, яка, по суті, була започаткована й розвинута зусиллями науковців і військовиків діаспори у міжвоєнні роки, увібрала в себе величезний масив науково-історичних праць. Аналізуючи доробок наддніпрянської еміграції, дисертант звернув, насамперед, увагу на концепцію воєнно-історичної думки у працях провідників Української революції Михайла Грушевського та Симона Петлюри, оскільки саме їхні погляди на суспільно-політичні процеси і методологічні засади дослідження визначили розвиток вітчизняної історичної науки у міжвоєнні та подальші роки. Виступи і статті М. Грушевського, й особливо С. Петлюри, були

пронизані піклуванням про розвиток вітчизняної військово-історичної науки. Концептуальні погляди С.Петлюри викладені у працях: “Сучасна українська еміграція та її завдання”, “Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі” й ін. [37–39]. Слід додати, що до формування концептуальних засад, які стали в нагоді для українських істориків в еміграції, долучився О. Думін - визначний військовий історик, полковник Корпусу Січових Стрільців, його літописець. Насамперед, відзначимо його історико-оглядову статтю “Українська військова і воєнна література”, яку опубліковано у “Літописі Червоної Калини” [109–111; 264].

Досліджуючи головні напрямки військово-історичної роботи українського зарубіжжя, відзначимо, насамперед, історіографію періоду військового будівництва у добу Центральної Ради. Вона охоплює значну кількість аналітичних праць В. Проходи, В. Кедровського, Б. Монкевича, К. Смовського, В. Савченка, В. Сальського та інших [52; 41; 117; 309; 310; 311; 397; 396; 404]. Блискучу рецензію на їх історичні розвідки надав у статті “Українська військова і воєнна література” вже згаданий Осип Думін [264]. Лєвова частина творчих здобутків української еміграції стосується збройної боротьби за незалежність України. Серед науково-історичних студій виділено праці генералів М. Капустянського, О. Удовиченка, М. Омеляновича-Павленка, Р. Дашкевича, М. Безручка, О. Доценка, Ю. Тютюнника [301–303; 474–476; 412–413; 236; 172; 257; 258; 473]. Написані на високому професійному рівні, здебільшого ґрунтовані на документальних матеріалах, вони висвітлювали події боротьби за Державність із різних позицій. Автори відстоювали своє бачення розвитку Української революції на різних етапах, що дає дослідникам можливість для пошуків об’єктивного відтворення її багатогранної історії.

Глибокому розумінню проблем дисертації сприяли узагальнюючі і спеціальні аналітичні праці сучасних українських істориків В. Верстюка, В. Голубка, Я. Дашкевича, Л. Гриневич, Л. Дещинського, В. Литвина, С. Кульчицького, Ю. Павленка і Ю. Храмова, О. Рубльова, О. Рєнта й ін., з

допомогою яких вдалося реалізувати одну з центральних проблем дисертації – дослідити і визначити основні тенденції та напрямки розвитку військово-історичної науки української еміграції, зокрема УНР, у міжвоєнні роки [188; 215; 225; 227; 244; 307; 326; 343; 344; 358; 360; 368; 383; 419; 440].

Історіографію Української революції суттєво збагатили аналітичні праці галицьких військової істориків, перш за все, активних учасників визвольної боротьби ЗУНР за незалежність. Розвитку національно-державницьких ідей, Першолистопадовому 1918 р. повстанню, утворенню Галицької армії та її збройній боротьбі упродовж 1918–1920 рр. присвятили свої дослідження відомі військовики В. Курманович, О. Думін, С. Ріпецький, Б. Гнатевич, М. Гуцуляк, Л. Шанковський, В. Кучабський, Г. Кох, М. Дольницький, Д. Микитюк, О. Станімір, Д. Паліїв, І. Карпинець, О. Кузьма, В. Галан, А. Кравс, З. Стефанів та ін. Усім авторам було притаманне прагнення об'єктивно відтворити історичні події, вони не приховували негативних явищ і недоліків та помилок як керівництва ЗУНР, командування УГА, так і власних [209; 212; 234; 263; 271; 297; 313; 332; 460; 461; 97; 103; 102; 115; 120; 128; 150]. Щоправда, дехто з них ідеалізував складні процеси формування регулярного війська (Д. Микитюк, О. Станімір), оминав увагою невдалі операції, зокрема, спроби визволення Львова у грудні - січні 1919 р., перебування УГА в складі Добровольчої та Червоної армій. Зауважимо і те, що у порівнянні з наддніпрянськими військовими істориками, галицькі набагато більше приділили уваги літописам частин УГА й історії окремих родів зброї, зокрема авіації й артилерії.

Проблему відтворення історії Визвольних змагань на західноукраїнських землях у працях української еміграції міжвоєнних років розглядали в добу незалежності України чимало вітчизняних істориків, творчий доробок яких вивчався у ході досліджень проблеми дисертації. На наш погляд на високому професійному рівні різні аспекти проблеми викладені у працях С. Макарчука, О. Карпенка, Ю. Сливки, Я. Грицака, М. Литвина, М. Кугутяка [383; 226; 275; 276; 305; 306; 307; 202], а також науковців діаспори Л. Шанковського,

Т. Гунчака, В. Вериги, І. Лисяка-Рудницького, О. Горбача й ін. [186; 187; 220; 233]. Вони високо оцінюють внесок еміграції в історіографію Української революції, широко використовують її творчі здобутки для глибокого дослідження всього державно-соборного процесу ХХ ст.

Заслуговують уваги праці М. Литвина, К. Науменка: “Історія галицького стрілецтва” (Львів, 1990), “Історія ЗУНР” (Львів, 1998), “Генералітет українських визвольних змагань” (Львів, 1995), “Військова еліта Галичини” (Львів, 2004), “Збройні Сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали” (Львів; Харків, 2007), М. Литвина “Українсько-польська війна” (Львів, 1998). У них висвітлюються окремі важливі аспекти проблеми, зокрема, воєнно-історична діяльність галицьких військовиків у таборах інтернованих частин УГА в Чехословаччині, внесок їх в українську історичну науку [358; 359; 361; 362; 366].

Творча спадщина еміграції гетьманського угруповання українства є недостатньо дослідженою. Лише в останні роки ідейно-теоретичні та історіографічні доробки В. Липинського, В. Кучабського, С. Шемета, С. Томашівського, Павла та Данила Скоропадських, Д. Дорошенка й інших істориків консервативного спрямування привернули увагу вітчизняних науковців, зокрема С. Гелея, М. Швагуляка, П. Соханя, Є. Сверстюка, В. Потульницького, Я. Дашкевича та Я. Пеленського з діаспори [239; 240; 416; 470].

Відзначимо праці засновника державницької школи в українській історіографії В. Липинського, ідейні концепції якого викладені в його знаменитих “Листах до братів-хліборобів” [355]. Оригінальні ідеї і думки висловив у своїх працях В. Кучабський, який підтримав позиції В. Липинського та П. Скоропадського щодо державотворчих процесів і нищівно критикував діяльність Центральної Ради та Директорії [345; 346; 347; 348]. З ним солідаризувалася Н. Полонська-Василенко та галицький громадсько-політичний діяч О. Назарук [144]. Відзначимо також працю гетьманича Данила Скоропадського “Державництво і патріотизм”, в якій

обґрунтовано концепцію гетьманського руху напередодні Другої світової війни [416].

Проблемам української еміграції міжвоєнних років присвячено чимало праць зарубіжних науковців. Найбільший внесок у розробку проблематики зробили польські історики. Глибокі дослідження з історії українських визвольних змагань, діяльності військової еміграції УНР і ЗУНР здійснили З. Карпусь, М. Клімецький, Я. Брускі, В. Серчик, Р. Потоцький та ін. [514–524]. Надзвичайно корисною для дослідників проблеми стала бібліографічна праця Є. Місила про українську пресу в Другій Речі Посполитій у 1918–1939 рр. [173]. Відзначимо також автора низки ґрунтовних праць з історії української еміграції в Польщі - українського історика з Перемишля Олександра Колянчука [517; 322–325].

Загалом наявна джерельна база дає можливість об'єктивно реконструювати історіографічний процес у середовищі української військової еміграції 20–30-х років ХХ ст. Щоправда, науковий пошук обмежує розпорошення документального матеріалу в різних бібліотеках і архівах України і зарубіжжя.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕМІГРАЦІЇ УНР

2.1 Військова еміграція УНР та її роль у розвитку української військово-історичної науки

Поразка революції 1917–1921 рр., коли за межами України опинилося близько 100 тис. наших співвітчизників, із них не менше 40 тис. козаків, старшин і генералів Армії УНР [323. С. 24; 324; 426], не зупинила державно-соборного процесу. Особливість цієї хвилі еміграції полягала в тому, що, прагнучи продовжити визвольні змагання, українське військо з командуванням та урядом держави відступило до союзної Польщі. Головний Отаман Симон Петлюра наказав Військовому міністрові після переходу польського кордону 23 листопада 1920 р. “ні одної частини, підлеглої Військовому Міністерству, не розпускати. Вони повинні розташуватись на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Україну” [2. Оп. 2, спр. 32, арк. 69.]. У ті ж дні голова Української військової місії у Варшаві генерал Віктор Зелінський у листі до колишнього начальника штабу військ Антанти генерала Максима Вейгана писав: “Незважаючи на обмежені свободи і відсутність матеріальних засобів, наші вояки не падають духом, а інтенсивно працюють над своєю загальною і національною освітою... Армія чекає того щасливого дня, коли ми, відпочинучи в Польщі, зорганізованою силою і зі зброєю в руках знову вступимо на терени нашої змученої Батьківщини, яка з нетерпінням чекає нас, і щоб допомогти нашому народові вигнати російських окупантів з нашої землі” [1. Оп. 2, спр. 479, арк. 154.].

Розмістившись у таборах на території Польщі, дивізії і полки Армії УНР із перших днів інтернування розгорнули широкомасштабну вишкільну та національно-патріотичну виховну роботу. Зусиллями командного складу, армійського та дивізійних культурно-освітніх відділів при військових штабах, високоосвічених генералів і старшин у таборах розпочалася

інтенсивна фахова, культурно-освітня та релігійно-виховна робота, підпорядкована новій воєнно-політичній доктрині. Основою її концепції було зберегти боєздатну армію для майбутньої боротьби за визволення України. Для цього відновлено діяльність Спільної Юнацької школи підготовки старшин і дивізійних шкіл підстаршин, засновано академічні курси Генерального штабу. Щоб забезпечити національно-патріотичне виховання, створено громадські, фахові літературно-мистецькі товариства, релігійні громади, налагоджено видання часописів і журналів, навколо яких гуртувалися військові історики, письменники й журналісти.

Зауважимо, що в інтернованих частинах Армії УНР зосередився могутній інтелектуальний потенціал українських військовиків, зокрема генералів і старшин Генерального штабу – відданих українській справі учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. Серед них генерал-полковники: колишній професор Миколаївської академії Генштабу, автор низки військово-наукових праць Микола Юнаків, начальники офіцерських училищ С. Дельвіг і М. Омелянович-Павленко; генерал-поручники: С. Дядюша, О. Греков, П. Єрошевич, О. Удовиченко; генерал-хорунжі: В. Змієнко, В. Куш, В. Петрів, М. Садовський та багато інших [325; 403]. Усвідомлюючи велике значення виховання вояків армії та прийдешніх поколінь на прикладах героїчного минулого українського народу і бойових традицій його війська, вони стали ініціаторами розгортання воєнно-історичної роботи.

Як уже зазначалося, чимало з них мали досвід у цій галузі, коли в добу Української держави закладалися підвалини військово-історичної роботи. Ще влітку 1918 р. гетьман П. Скоропадський вперше створив в українському війську при Генеральному штабові Воєнно-історичну комісію у складі 41 досвідченого генерала і полковника. Очолив комісію колишній професор академії Генштабу, а в роки світової війни – начальник штабу Румунського фронту генерал-поручник Микола Головін – активний член Київського воєнно-історичного товариства і співредактор “Науково-військового вісника” [329. С. 58–59]. Комісія зібрала велику кількість документів, що стосувалися

подій на Південно-Західному та Румунському фронтах для відтворення хроніки Першої світової війни. Разом зі створеним Державним військово-історичним музеєм у Києві вона підпорядковувалася Воєнно-науковому відділові Головного управління Генштабу [6. Оп. 3, спр. 22, арк. 2, 21–22]. Саме її зусиллями в Києві засновано “Воєнно-науковий журнал армії і флоту України”, який публікував узагальнюючі статті й спеціальні розвідки з воєнної історії.

За часів Директорії, вже на початку 1919 р., у складі Генерального штабу розгорнув діяльність Воєнно-історичний відділ на чолі з талановитим організатором Михайлом Обідним. Відділ із 14 працівників підпорядковувався Другому генерал-квартирмейстерові Сергію Дядюші [6. Оп. 3, спр. 22, арк. 1]. Його успішній роботі сприяло й те, що на бік Директорії перейшла група генералів із гетьманського Генштабу на чолі з М. Юнаківим. Усупереч складним умовам безперервних бойових дій Армії УНР у 1919–1920 рр. Воєнно-історичний відділ налагодив збір документів і матеріалів з історії збройної боротьби. Для того, щоб збільшити його права і авторитет, наказом по армії влітку 1920 р. відділ реорганізовано у Військово-історичну управу Генштабу. Зважаючи на непересічне виховне значення воєнно-історичної роботи у військах, Головний Отаман С. Петлюра видав низку наказів щодо її поліпшення. Зокрема, 13 серпня 1920 р., звертаючись до Військового міністра В. Сальського, він вимагав активізувати діяльність Воєнно-історичних відділів при штабах Армії УНР і дивізій щодо збору і збереження документів та матеріалів [5. Оп. 1, спр. 129, арк. 9].

Першим начальником воєнно-історичної управи став полковник Генерального штабу Борис Сулковський – ініціатор заснування “Воєнно-історичного вісника”. Як писав він у листі до генерала С. Дядюші 4 листопада 1920 р. “Вісник має на меті поміщення фахових, стратегічних і тактичних оглядів, життєписів видатних лицарів та вождів нашого війська, історичних мемуарів, спогадів, оповідань, хроніки, а рівно ж фотографій, малюнків війни і взагалі визвольного руху українського

відродження” [5. Оп. 1, спр. 132, арк. 1–2 зв.]. С. Петлюра схвалив ініціативу полковника і висловив свій погляд на видання органу Воєнно-історичної управи.

Новий начальник управи Василь Сигарів восени 1920 р. опрацював Положення про цей важливий орган, метою якого було “дослідження воєнної історії України, збір воєнно-історичних матеріалів з сучасної боротьби за визволення та минувшини.., заохочувати вояків та громадянство і поширення серед них історичних знань і любові до рідної Батьківщини”. Згідно з Положенням управа тепер мала воєнно-історичний, видавничий відділи та військовий архів [5. Оп. 1, спр. 129, арк. 25–25 зв.].

В. Сигарів отримав завдання – розгорнути воєнно-історичну роботу в таборах інтернованої Армії УНР. У січні 1921 р. він запропонував командуванню свою концепцію організації роботи в нових умовах: у кожному таборі мати представника Генштабу з питань воєнно-історичної роботи, негайно впорядкувати архіви дивізій і окремих частин, розпочати написання історій військових частин, видання часописів і мемуарно-аналітичних збірників [5. Оп. 1, спр. 129, арк. 28–29]. Визначною подією стало заснування в липні 1921 р. Військово-історичного музею-архіву в м. Тарнів, де згідно з наказом командувача Армії УНР зосереджено всі історичні документи й матеріали [5. Оп. 2, спр. 194, арк. 26–27]. 25 серпня 1921 р. Головний Отаман С. Петлюра наказав усім військовим частинам передати в музей-архів не лише документи, а й написані історії дивізій та окремих полків, що значно пошвидко пошуково-аналітичну роботу у війську [5. Оп. 1, спр. 129, арк. 37–37 зв.].

Важливе значення для розвитку військової думки українського зарубіжжя мала діяльність створених на початку 1920-х років у таборах інтернованої Армії УНР воєнно-наукових об’єднань і товариств, які розгорнули видавничо-інформаційну роботу. Зокрема, в липні 1921 р. при Українському народному університеті в таборі Ланцут засновано військовий факультет, який очолив генерал М. Юнаків, а згодом І. Мартинюк. Відомі

воєнні науковці налагодили випуск “Військового вісника”, який поряд із статтями воєнно-теоретичної тематики друкував матеріали з історії визвольних змагань. Крім цього, командир групи військ у Ланцуті генерал Олександр Пилькевич заснував військово-літературний двотижневик “Наша Зоря”, який мав власну друкарню. Навколо цього видання згуртувався колектив талановитих молодих авторів із середовища українського вояцтва: Є. Маланюк, І. Блакитний, О. Луцький, В. Євтимович (згодом генерал-хорунжий), А. Лебединський, М. Шаповал та ін. [323. С. 70; 325. С. 215–216].

Активно діяли творчі осередки в інших таборах. Наприклад, у Вадовицях під орудою генерала Гаврила Базильського утворився кооператив “Запорожець”, що закупив друкарню й налагодив видання літературно-наукового місячника “Запорожець”, головним редактором якого став старшина Л. Лазаренко. На його шпальтах друкували, крім художньої прози і поетичних творів, спогади фронтників, історичні розвідки. У таборі Александрів Куявський, де розмістилися дивізії генералів М. Безручка та Ю. Тютюнника, виходили літературно-військовий “Альманах”, часописи “Український стрілець”, “Нове життя”, в яких часто публікували спогади старшин і козаків, історичні студії. Однак найкращі умови для розгортання воєнно-історичної роботи та видавничої справи склалися в таборі Каліш – найбільшому за чисельністю військ, де було зосереджено керівництво Армії УНР. Саме тут виникло потужне видавництво “Чорномор”, у якому виходили періодичні видання “Літературно-військовий вісник”, “Козацька думка”, “За дротом”, “За Україну”, “Військовий вісник”, “Залізний стрілець” [323. С. 112; 322]. У травні 1922 р. новоутворене товариство військових журналістів заснувало журнал “Веселка” (редактор Є. Маланюк), навколо якого зосередився гурт талановитих письменників. У листі до Д. Донцова Є. Маланюк писав: “Ми, гурток “таборових” робітників мистецтва, що нас волею історії було покликано до Українського війська, замінивши перо і пензель на шаблю і мушкет, вже давно відчували, а на власному досвіді пересвідчилися, що однієї цієї зброї в пекельній і складній боротьбі за

сувереність Нації не вистачає. Опинившись в таборах для інтернованих обеззброєними, ми самою льогікою життя повернулися до виконання своїх попередніх обов'язків. Обеззброєні мілітарно, ми вхопилися за духову зброю” [323. С. 112]. У видавництві “Чорномор” вийшли перші військово-історичні журнали “Табор” і “За державність”, мемуари генералів М. Омеляновича-Павленка, М. Безручка, Г. Чижевського, В. Петріва, а також публіцистичні праці С. Петлюри [66; 82; 412; 172].

Головний Отаман, Військове міністерство та командування Армії УНР усіляко сприяли розгортанню військово-історичної роботи, організації видавничої справи, ініціювали широку участь вояків у висвітленні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. 18 лютого 1922 р. Військовий міністр Андрій Вовк надіслав командирам дивізій та окремих частин спеціальний Циркуляр, у якому зазначалося: “Ні одне страчене життя козацьке, ні одна кряпля крові, пролітої в боротьбі за визволення України, не повинні загладитись безслідно. Славні бойові вчинки як цілого війська, так і поодиноких героїв вимагають найширшого, найяскравішого і найбільш правдивого освітлення. Це потрібно для історії, потрібно для поколінь наших, потрібно для пошани славних лицарів. Зараз ці відомості в інтересах нашої національної справи вельми потрібні для правдивого освітлення нашої героїчної армії та її боротьби перед всіма народами світа” [5 Оп. 2, спр. 838, арк. 80–81]. Потужним імпульсом для піднесення української військової думки стали праці С. Петлюри, особливо “Завдання української військової літератури”, “Сучасна українська еміграція та її завдання” і “Табор”, в яких викладено концепцію і методологічні засади діяльності військових істориків українського зарубіжжя [423; 424]. Одним із важливих результатів цієї багатогранної діяльності стало утворення і діяльність унікального в умовах еміграції Українського військово-історичного товариства (1920–1939) [44].

5 серпня 1920 р., у розпал бойових дій Армії УНР проти військ більшовицької Росії, Військовий міністр полковник В. Сальський затвердив Статут Українського військово-історичного товариства, який підготували

генерали С. Дельвіг, С. Дядюша, В. Сінклер, М. Юнаків спільно з начальником Воєнно-історичного відділу Генерального штабу М. Обідним. Він визначав головним завданням “досліджувати рідну історію і особливо її галузь – військову історію”, а також структуру, форми і методи діяльності [44. С. 1]. Через війну фундаторам Товариства не вдалося згідно зі Статутом зібрати установчі збори і обрати управу. Цю статутну вимогу було здійснено тільки 1925 року, що дало підставу багатьом дослідникам воєнно-історичної діяльності української еміграції, зокрема О. Колянчукові, С. Наріжному, М. Павленкові, В. Трощинському вважати саме цю дату роком заснування Товариства [323; 517; 402; 418; 472].

Між тим, виявлені документи у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (м. Київ) свідчать, що вже 1920 р. Товариство було організаційно оформлено і діяло під проводом тимчасового голови управи генерала Володимира Сінклера, досвідченого військового діяча, який закінчив кадетський корпус, артилерійське училище, академію Генерального штабу, займав високі посади в Армії УНР [325. С. 91–92]. Саме він підписав 9 січня 1921 р. квиток дійсного члена Українського воєнно-історичного товариства генералу Миколі Капустянському за №20, який зберігається у вказаному архіві [5. Оп. 2, спр. 55а, арк. 39.].

Крім цього, в архіві виявлено лист від 20 січня 1921 р. генерала Всеволода Петріва до начальника Генштабу, в якому записано, що серед “членів Українського військово-історичного товариства з’явилася думка перебрати право видання тижневика (йдеться про “Прапор України”, – авт.) до рук Товариства, з тим, щоб видавничий гурток цього тижневика був відповідальний перед Товариством і Начальником Генерального штабу” [5. Оп. 2, спр. 129, арк. 13]. Отже, керівництво об’єднання військових істориків наполягало, щоб у тижневику друкувалися праці виключно членів товариства.

Зауважимо, високий науковий потенціал товариства, членами якого були високоосвічені військовики, що мали досвід воєнно-історичної роботи. Це,

насамперед, генерали С. Дельвіг, С. Дядюша, А. Вовк, П. Єрошевич, В. Змієнко, В. Куц, В. Сигарів, О. Удовиченко, В. Петрів, М. Капустянський, М. Омелянович-Павленко, М. Юнаків, полковники В. Сальський, Г. Порохівський, М. Садовський, В. Євтимович та ін. Вони усвідомлювали потребу осмислити і висвітлити епохальні події доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., у яких вони брали активну участь, вважали патріотичним обов'язком залишити нащадкам мемуарно-аналітичні й науково-історичні праці. Додамо, що члени Товариства займали високі посади у структурах Армії УНР, у новостворених організаціях й об'єднаннях і цим прямо чи опосередковано сприяли розвиткові української військово-історичної думки.

У табірний період 1920–1923 рр. було створено підґрунтя для подальшого розвитку видавничої діяльності. Дев'ять (за кількістю таборів) груп військ Армії УНР видавали по кілька часописів і журналів. Більшість із них регулярно публікувала матеріали військово-історичного характеру: спогади, розвідки, оповідання. За свідченням Лева Шанковського, визначного історіографа військової еміграції УНР, тон задавали видання: “Залізний стрілець” (Каліш), “Запорожська думка” (Пикуличі, Вадовиці), “Наша Зоря” (Ланцут, Каліш), “Нове життя” (Александрів Куявський, Щипйорно), “Український сурмач” (Каліш, Щипйорно). Однак преса вже не могла задовольнити потреби видавничої діяльності. З'являються перші збірники військово-історичних матеріалів, зокрема: “До зброї” (1921), “На руїнах” (1922), “Спогади”, Ч. 1. (1921), “Наші лицарі і мученики” (1921), праця полковника Г. Чижевського “Коротка історія 3-ї Залізної дивізії” (1922) та найпомітніша книжка того часу – “Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 р.” Ч. 1 (1921) генерала М. Капустянського [502. 1971. № 3–4. С. 30].

Помітною подією в житті еміграції стало заснування 1923 р. у Каліші Воєнно-наукового видавництва, яке налагодило видання воєнно-літературного журналу “Табір”. Журнал виходив до 1939 р., його редактором був талановитий військовий історик і видавець генерал Віктор

Куш [325. С. 178–179]. Викладаючи засади журналу, редактори – В. Куш, М. Капустянський, П. Шандрук і В. Прокопович – наголошували: “Не можна підготувати армію до нової збройної боротьби, якщо не буде взято до уваги досвід кожної минулої війни... Тому дослідити цей минулий досвід та взяти з него науку на майбутнє – ото ті чергові завдання, які стоять перед воєнною думкою кожного народу” [82. 1923. Ч. 1. С. 3].

Редакція згуртувала навколо журналу найкращих фахівців-військовиків, публіцистів, митців. Серед його авторів були генерали С. Дельвіг, М. Юнаків, П. Єрошевич, В. Сальський, В. Сигарів, П. Шандрук, старшини Генерального штабу В. Савченко, Б. Сулковський, В. Колосовський, С. Шрамченко, М. Янчевський, В. Євтимович, О. Шпілінський та ін. У першому числі “Табору” надруковано концептуальну статтю Головного Отамана С. Петлюри (псевдо О. Ряст) “ “Табор”. (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)” [82. 1923. № 1].

Тематика публікацій журналу була досить широкою. У ґрунтовній бібліографічній статті “Українська військова і воєнна література. “Табор”, воєнно-літературний журнал” відомий історик О. Думін писав: “Весь матеріал “Табору” складається з отаких п’яти головних груп: 1 воєнної; 2 воєнно-історичної; 3 політико-ідеологічної; 4 воєнної хроніки і 5 бібліографії. Найкраще зступлені перші дві групи, то є воєнна, до якої відносимо всі воєнно-теоретичні статті (як про стратегію, про дисципліну, відношення політики до стратегії, про вигляд війни будуччини і т.д), і статті дотично організації та узброєння модерних армій та друга, воєнно-історична” [624. 1937. Ч. 7–8. С. 15].

У “Таборі” з’явилося чимало праць, які мають військово-історичну цінність і є джерелом дослідження визвольних змагань. Серед них відзначимо статтю генерала В. Куша “За визволення”, в якій викладено історію Армії УНР, та опубліковану в наступному числі журналу розвідку сотника Б. Монкевича “Піоніри українського війська”. Останню, щоправда, критикував О. Думін за деяку тенденційність і фактичні

помилки [82. 1927. Ч. 3. С. 23–28]. Варто відзначити високий фаховий рівень праці колишнього командувача Подільського армійського корпусу за Гетьманату генерала Петра Єрошевича “Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів” [82. 1927. Ч. 4. С. 9–18]. Чимало фактичного матеріалу містять статті полковника Б. Сулковського “З історії формування II Січового Запорізького корпусу” [82. 1927. Ч. 4. С. 71–86], сотника О. Шпілінського “Замітки до історії 3-го пішого полку” [82. 1927. Ч. 12. С. 54–69], підполковника В. Проходи “Записки до історії Сірих, або Сірожупанників” [82. 1927. Ч. 5. С. 47–62; Ч. 6. С. 22–45; Ч. 8. С. 53–69; Ч. 14. С. 98–110]. Генерал Павло Шандрук у статті “Бої 3-ї Залізної стрілецької дивізії під с. Сидоровом над Збручем 19–26 липня 1920 року” описав бойові дії козацтва влітку 1920 р. [82. 1923. Ч. 1. С. 94–111]. У “Таборі” було опубліковано також кілька праць-спогадів підполковника А. Маруценка-Богданівського, зокрема “З пережитого” та “Штурм Арсеналу”, про які Осип Думін писав: “Зі всіх писань підполковника А. Маруценка-Богданівського пробивається сильне відчуття трагедії українського війська й державности та гідне похвали стремління возвеличити учасників визвольних змагань і поставити їх приміром для грядущих поколінь. Його патріотизм непідроблений, а являється результатом його переконань” [324. 1937. Ч. 9. С. 19].

Із 1933 р. “Табор” змінив тематику у бік військово-наукової, значно зменшивши кількість публікацій з військової історії новітньої доби, що сприяло розширенню її хронологічних рамок. На сторінках журналу тепер публікували статті О. Шпілінського (Переяславського) “Українська воєнна доктрина в битві на Куликовому полі”, в якій показано вирішальну роль українських полків Боброка в перемозі над татарами; “Українська збройна сила в Наполеоновських війнах 1812–1814 рр.” – про українські козачі полки й дивізії та їх визначну роль у війні [82. 1930. Ч. 18]. Відзначимо також оригінальні праці з історії українського флоту С. Шрамченка “Український

Морський Генеральний Штаб в рр. 1917–1920” та “Український Головний Морський Штаб в 1917–1921 рр.” [82. Ч. 16, 21]. Значну пізнавальну цінність мали статті генерала Г. Порохівського “Українська військова еміграція в Румунії” та підполковника В. Проходи “Українська військова еміграція в Чехословаччині” [82. Ч. 24–25].

У зв’язку з тим, що було ліквідовано режим інтернування Армії УНР та її військовослужбовці отримали статус політичних емігрантів, 1924 р. всі мілітарні структури перетворили на громадсько-політичні й культурно-освітні. Колишні табори інтернованих змінили на українські станиці. Питання української історичної науки передали в компетенцію легітимних громадських об’єднань на території Польщі. Тому в січні 1925 р. з ініціативи фундаторів Українського воєнно-історичного товариства генералів А. Вовка, В. Змієнка, В. Сальського, В. Куща, Г. Базильського, полковників М. Садовського, В. Євтимовича та М. Стечишина, у Каліші відбулися загальні збори за участю близько 200 військовиків [402. С. 30]. На зборах обговорено стан воєнно-історичної роботи на новому етапі існування еміграції, обрано управу на чолі з генералом А. Вовком і заступником – генералом В. Змієнком, а також прийнято оновлений Статут Товариства. Головне завдання Товариства – активізувати збір спогадів і розвідок на військово-історичну тематику, підготовку до видання власного друкованого органу.

“Свою працю розпочало Товариство в тяжких обставинах, – відзначав відомий історик української еміграції Симон Наріжний, – без допомоги, на власний емігрантський кошт. Протягом перших років воно зібрало багато матеріалів, особливо з історії збройної боротьби останніх літ й підготувало до видання перший том свого органу “За державність” [402. С. 30]. Українська військова еміграція, яка після 1924 р. опинилася у Франції, Чехословаччині, Румунії, відгукнулася на заклик управи і стала активним членом Товариства, допомагаючи внесками та надсилаючи матеріали публікацій. Однак налагодити власне видання не вдавалося, і ще кілька років

ці матеріали публікували в “Таборі”, а також у Львові, у видавництві Івана Тиктора “Червона Калина” [421]. Саме там вийшли друком праці М. Капустянського “Похід українських армії на Київ та Одесу у 1919 р.”, В. Петріва “Спомини з часів української революції 1917–1921”, Б. Монкевича “Спомини з 1918 року” [421. С. 25, 34, 36, 308, 317, 315]. Львівський “Літературно-науковий вісник” надрукував “Спомини” М. Омеляновича-Павленка, “Мотовилівський бій” В. Кедровського, розвідку В. Петріва про полк кінних гайдамаків ім. Кошового К. Гордієнка та інші [72. 1928. № 4, 12; 1929. № 10–12].

У березні 1929 р. управа Воєнно-історичного товариства скликала в Каліші другі загальні збори, за участю 100 осіб. Головою управи обрали генерал-полковника М. Юнаківа, а до її складу – В. Змієнка, О. Загородського, М. Садовського та С. Скрипку. Ентузіазм учасників зборів викликало повідомлення, що перший номер збірника “За державність” уже готовий до друку. Відповідальним редактором збірника обрали полковника Михайла Садовського, а членами редколегії – генерала В. Змієнка, полковника Ю. Науменка й ін. Резолюція зборів зобов’язала провід Товариства й редакцію активізувати видавничу діяльність, посилити зв’язки з центрами української історичної науки зарубіжжя, насамперед у Львові, Празі й за океаном [66. Зб.1. С. 189].

Вихід у світ збірника “За державність” 1929 р. визнано знаковою подією у громадсько-політичному житті української еміграції. Він став загальноновизнаним літописом Української революції й за своїм змістом, науковим рівнем був провідником воєнної думки українського зарубіжжя. Друкувався збірник у Каліші, а з 1935 р. у Львові. Саме до нього йшов головний потік спогадів, розвідок та інших матеріалів від колишніх вояків Армії УНР, розкиданих по всьому світу. Редакція збірника усвідомлювала, що матеріали збірника складають неповторну джерельну базу для майбутніх дослідників історії України. Майже в кожному номері у зверненнях до читачів наголошувалося: “Рідшають лави старих активних борців, а з ними

зникає і частина нашої воєнно-історичної минувшини, якої свідками й учасниками вони були, зникає в боротьбі той досвід військовий, що вони придбали. От чому обов'язком кожного активного борця за Державність Українську є подати матеріали, що висвітлювали б ті події... майбутнім дослідувачам, на підставі яких вони спромоглися б укласти історію українських визвольних змагань” [66. Зб. 1. С. 3–4].

Завдяки зусиллям Управи Товариства і редакційної колегії, де віддано працювали, за висловом О. Колянчука, “військовики високого фахового рівня, військові історики, які залишили майбутнім поколінням монументальний літопис збройної боротьбу за незалежність” [323. С. 14], було налагоджено регулярне щорічне видання збірника, що виходив до початку Другої світової війни. Всього вийшло дев'ять збірників, у яких з'явилося близько ста публікацій, із них, за нашими підрахунками, 80% присвячено проблемам Української революції.

Високо оцінюючи це видання, Лев Шанковський слушно зауважив, що заснування збірника “За державність” сприяло “розвитку української воєнно-історичної науки”, оскільки на його сторінках опубліковано “велику кількість цінних воєнно-історичних матеріалів, що висвітлювали історію визвольної війни 1917–1920 рр., а також і давніші періоди української воєнної історії” [502. 1971. № 3–4. С. 34].

Це підтверджує статистичний аналіз публікацій збірників, що вийшли в міжвоєнні роки. Зокрема, проблемам українізації військових частин російської армії, формування українського війська та його вищих структур, історії Армії УНР було присвячено 33 науково-історичні праці; описові бойових дій та окремих операцій армії, а також окремих формувань – 34; повстанському рухові – 7; давній історії українського війська – 9. Відзначимо, що автори вказаних праць – здебільшого активні учасники визвольних змагань, військовики, які мали багатий фронтовий досвід 1914–1920 рр. Вони намагалися відтворювати події крізь призму особистого досвіду та на підставі архівних документів. При цьому не просто фіксували

події минулого, – хоча й це є цінним матеріалом для дослідників, – але й осмислювали феномен Української революції, прагнули з'ясувати закономірності визвольних змагань, військово-політичні причини й геостратегічні наслідки поразок. Найпоказовішими були праці генералів М. Омеляновича-Павленка, М. Безручка, В. Петріва, П. Єрошевича, О. Удовиченка, полковників В. Савченка, В. Сальського, Г. Порохівського, підполковників В. Проходи, Б. Кедровського, М. Янчевського, І. Ремболовича, сотників О. Шпілінського, О. Думіна, А. Гончаренка та інших.

У I–IV збірниках “За державність” М. Омелянович-Павленко надрукував працю “Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920)” (згодом вийшла окремою збіркою), в якій осмислив процеси збройної боротьби за незалежність України. Визначаючи свою концепцію дослідження, генерал наголошував: “Обов’язок перед людьми, що брали участь у Зимовому поході, бажання залишити й на прийдешньому слід від цієї сторінки сучасної визвольної боротьби Українського народу, вимагають від мене, щоб я записав її так, як вона відбивається в моїй думці і пам’яті як старшого начальника, бо не годиться забути про цю добу боротьби, в якій на протязі п’ятьох місяців гартувалася воля й сила борців за незалежну Україну” [66. Зб. 1. С. 9; 412].

На сторінках II–III номерів збірника було надруковано ґрунтовну розвідку колишнього начальника штабу корпусу Січових Стрільців, із 1920 р. – командира 6-ї Січової стрілецької дивізії, яка відзначилася у боях з кіннотою С. Будьонного під Замостям, генерала Марка Безручка “Січові стрільці в боротьбі за державність” [66. 1930. Зб. 2. С. 47–72; 1933. Зб. 3. С. 55–108]. У 1932 р. ця студія опублікована в Каліші окремою брошурою [172].

Колішній командир Подільського корпусу генерал-поручник Петро Єрошевич, який одним із перших українізував дивізію і передав її Центральній Раді, відтворив у праці “З боротьби українського народу за свою незалежність” процеси військового будівництва та збройної боротьби українського війська [267]. Вартий уваги й тематичний випуск збірника 1933 р., присвяченого Другому Зимовому поході Армії УНР. Поряд із

воєнно-історичними розвідками у випуску було опубліковано мемуарно-аналітичні праці, зокрема О. Шпілінського, П. Ващенка, М. Чижевського та ін. [62. 1933. Зб. 3]. На жаль, у межах даного дослідження не має можливості подати детальніший огляд публікацій цього видання Воєнно-історичного товариства.

Серед видавництв, у яких військові історики українського зарубіжжя публікували свої дослідження, було й видавництво Українського наукового інституту, засноване у Варшаві 1930 р. Його директор – відомий історик Олександр Лотоцький – усіляко сприяв популяризації праць співвітчизників. Зокрема, 1932 р. тут вийшла книжка О. Доценка “Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920)” – воєнно-історичний нарис, в якому автор уперше опублікував багато архівних документів. Додамо, що допомогу авторові надало Воєнно-історичне бюро Польщі [31]. У Варшаві 1923 р. за редакцією генерала В. Сальського було видано “Українсько-московську війну 1920 р. в документах. Ч. 1. Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки”; згодом, 1933 року, археографічний збірник видали вдруге [52]. Його співупорядником став П. Шандрук, на той час кадровий офіцер Війська польського.

Головним зосередженням української військової еміграції міжвоєнних років залишалася Польща, де перебувало близько десяти тисяч колишніх вояків Армії УНР. Наприкінці 1920-х років, зокрема, серед них було 29 генералів і 162 старших офіцери [323. С. 168–169]. Це сприяло успішній видавничій діяльності Українського воєнно-історичного товариства, яке плідно співпрацювало з іншими видавничими центрами, серед яких визначне місце займав Львів. Лев Шанковський зазначав, що “в роках між двома війнами, Львів був центром української воєнно-історичної науки” [502. 1973. Ч. 3–4. С. 114]. Справді, саме у Львові діяла історична школа послідовників М. Грушевського, яку очолював видатний історик Іван Крип’якевич. Під його керівництвом працювали відомі військові історики: І. Кревецький, І. Карпинець, С. Шухевич, М. Заклинський, О. Кузьма, В. Кучабський,

Д. Паліїв, З. Стефанів, Р. Дашкевич та інші. У Львові діяло чимало українських видавництв. Зокрема, “Червона Калина”, яке було засноване 1921 р., його очолив колишній старшина УГА Осип Навроцький [421. С. 19–21]. “Просвіта” теж видала чимало праць про історію визвольних змагань. Із 1923 р. у Львові діяв потужний концерн “Українська преса” під проводом відомого видавця, колишнього старшини Легіону УСС і УГА Івана Тиктора, який відстоював національно-патріотичні позиції, друкував праці на військово-історичну тематику. Саме тут у 1935–1936 рр. окремим випуском і книгою вийшла монументальна “Історія українського війська” за участю галицьких і наддніпрянських військових істориків в еміграції [288; 289]. У видавництві “Червона Калина” ще 1921 р. вийшла перша частина монографії генерала М. Капустянського “Похід українських армій на Київ і Одесу 1919 р.” Згодом тут побачили світ: праця В. Євтимовича “Військо йде. Уривки із спогадів про березень 1917 р. у Києві”, “Спомини” М. Омеляновича-Павленка, чотири частини книги генерала В. Петріва “Спомини з часів української революції (1917–1921 рр.)”, колективна праця В. Кучабського, М. Безручка та Є. Коновальця “Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис” [421. С. 306, 308, 309, 311, 317].

Помітне значення у видавничій діяльності військової еміграції УНР мав празький центр, де діяло декілька українських громадських об’єднань, зокрема, з 1921 р. Український громадський комітет під орудою М. Шаповала, Український вільний університет, Український національний архів-музей на чолі з М. Обідним. 1925 р. у Празі створено унікальний Музей визвольної боротьби України, до формування експозиції якого були причетні генерали Армії УНР М. Омелянович-Павленко, О. Удовиченко і В. Петрів [402. С. 10]. У Празі на довгі роки поселився М. Омелянович-Павленко, тут видано низку його воєнно-історичних праць, серед них: “Останні місяці 1918 року” (1928), “Початок 1919 р.” (1929), “На Україні 1917–1918 рр. Спомини” (1935), а 1930 р. вийшов “Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926)”, який крім статті біографічного змісту містив ґрунтовні військово-історичні

праці та спомини В. Куша, В. Сінклера, Г. Порохівського, В. Кедровського, В. Проходи, І. Гаврилюка й ін. [402. С. 10; 146; 153; 154].

Після ліквідації таборів інтернованих частин Армії УНР у Польщі частина військовиків опинилася у Франції і заснувала українську громаду в Парижі. Тут виходив журнал “Тризуб” (1925–1940), який друкував статті на історичну тематику. У Парижі, генерал О. Удовиченко заснував Товариство колишніх вояків Армії УНР і налагодив видання воєнно-історичного журналу “Військова справа”. Із 1936 р. тут видавали журнал “Вояк” [402. С. 110]. Українські військові історики гуртувалися навколо відкритої у Парижі 1929 року Української бібліотеки ім. С. Петлюри, керівниками якої були В. Прокопович, генерал О. Удовиченко, Є. Мишківська-Прокопович. Представниками бібліотеки в інших країнах були активні члени Воєнно-історичного товариства, такі як: В. Савченко (Каліш), І. Шендрик (Львів), В. Сікевич (Канада), о. П. Білон (США), О. Шпілінський (Німеччина) та ін. [402. С. 37–38]. Найбільше уваги українським визвольним змаганням 1917–1921 рр. приділяли паризькі видання “Тризуб” і “Військова справа”, в останньому, зокрема, було опубліковано статті генерала О. Удовиченка “Перша боротьба за Київ (1917–1918)” (1927), “Загибель студентського куреня під Крутами” (1928). У “Тризубі” надруковано такі праці, як “Перспективи збройної боротьби за незалежність України” генерала В. Сальського, “Пам’яті генштабу генерал-полковника Сергія Дядюші” старшини І. Косенка, “Армія УНР 1917–1921. Провід” В. Колосовського, “Наші Тернопіли” В. Прокоповича [502]. До речі, у міжвоєнний період у Парижі осіло чимало офіцерів білогвардійських армій, там видавалися і численні їхні спогади [205; 206].

Видавнича діяльність української військової еміграції за океаном найактивніше проявилася у Канаді, де знайшли притулок чимало учасників визвольних змагань, зокрема В. Сікевич, В. Кедровський, Т. Омельченко. У видавництві Української Стрілецької громади та в українських часописах у міжвоєнні часи вийшло друком багато публікацій з історії збройної боротьби

1917–1921 рр. Відзначимо, насамперед, “Сторінки з записної книжки” В. Сікевича, “1917 рік. Спогади члена УВГК і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради” – фундаментальну працю полковника В. Кедровського, “З історії Синіх дивізій” підполковника Т. Омельченка, “За волю України (Віра Бабенко)” О. Лугового. Із нагоди 50-річчя військової служби та 20-річчя праці для України генерала В. Сікевича у Вінніпезі видано книгу “Ювілейна пам’ятка 1887–1937”, в якій описано життєвий шлях воєначальника і дипломата. 1937 р. в Торонто В. Євтимович видав мемуари “Ставлення в гетьмана. Уривок із споминів” [502]. 1936 р. у Саскатуні вийшло ґрунтовне теоретичне дослідження генерала М.Капустянського “Українська Збройна Сила й українська національна революція”. “Ми маємо право сказати, що Українська Нація дійсно є здібною і перед нею велика майбутність, – наголошував автор. – Працюймо, єднаймося, організуймося, і ми виборемо свою незалежну Соборну Українську Державу! Бо ж слава України не вмере, не поляже! Лише мечі, а не слова здобувають Нації права” [302. С. 50].

Отже, на всіх ділянках видавничої діяльності української військової еміграції активно діяли члени Українського воєнно-історичного товариства, які не лише задавали тон своїми творчими здобутками, а й допомагали авторам методичними рекомендаціями, виданням їхніх історико-мемуарних праць. Після смерті 1931 р. М. Юнаківа Товариство очолив генерал Марко Безручко, а 1935 р. його замінив генерал Всеволод Змієнко [325. С. 157]. Останнім провідником став полковник Михайло Садовський, чиїми зусиллями видано й останній, дев’ятий номер збірника (1938). Було підготовлено й десятий збірник “За державність”, однак він так і не вийшов: після того як восени 1939 р. радянські війська захопили Львів, вони знищили увесь наклад збірника. Тоді ж у зв’язку з тим, що німецькі війська окупували Польщу, припинило існування й саме Товариство – багатолітній організатор і провідник української історичної науки за кордоном, насамперед Польщі (Львів, Каліш, Варшава) і Чехословаччині (Прага).

2.2 Концепція військово-історичної думки українського зарубіжжя у працях М. Грушевського і С. Петлюри

Після поразки Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. вітчизняна військово-історична наука розвивалася фактично за межами України зусиллями еміграції. Насамперед, це стосувалося досліджень визвольної боротьби першої чверті ХХ ст. “Внаслідок відомого паралічу української історичної науки на батьківщині, – писав Олександр Оглоблин, – репрезентація української історіографії в світі фактично припала на долю еміграції” [408. С. 60]. Саме історики, здебільшого із середовища військової еміграції, започаткували військову історіографію і створили поважний пласт наукових і аналітично-мемуарних праць з історії Української революції й боротьби поневоленого народу за незалежність і соборність.

Визначальним у виборі напрямів досліджень емігрантів стали концептуальні погляди на історичні процеси та методологічні засади досліджень державних діячів і провідників Української революції Михайла Грушевського та Симона Петлюри. Їхні наукові та публіцистичні праці визначили тенденції розвитку воєнно-історичної думки українського зарубіжжя у ХХ ст. взагалі й міжвоєнній добі зокрема. В окупованій більшовицькою Росією Україні дослідження цієї епохи заборонялося. Збройну боротьбу українського народу за незалежність 1917–1921 рр. було викреслено з радянської історіографії, або подавали її вкрай спотворено. “Вражає, що цієї історії ніхто не вивчав, – відзначав Лев Шанковський, – навіть з позицій московсько-більшовицької історіографії” [502. 1971. № 3–4. С. 34]. Ще виразніше про ситуацію, що склалася в радянській Україні, висловився Симон Петлюра. “Вільне українське військове слово, – писав він у статті “ “Табір”. (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)”, – в окупованій давнім історичним ворогом [Україні]... мовчить, згвалтоване і задушене московсько-комуністичною навалою” [423. С. 302].

На початку 1920-х років Михайло Грушевський, перебуваючи у Відні, визначив свою концепцію щодо перебігу і наслідків Української революції й, таким чином, накреслив головні напрями формування воєнно-історичної думки. Зокрема, в роботі “На порозі нової України”, акцентуючи увагу дослідників на найсуттєвіших моментах історії, учений висловив своє ставлення до ключових подій і обґрунтував стратегію і тактику, політику і гасла Української революції [232]. Відомий київський історіограф В. Солдатенко зауважив, що у працях М. Грушевського “концентрувалися попередні досягнення суспільно-політичної думки українства, уроки віковичного історичного генезису нації, теоретичні передбачення подальших шляхів розвитку українського суспільства, вибір найперспективніших варіантів спрямування визвольного руху, його стратегії, форм і методів боротьби” [454; 455; 456].

У виступах і статтях 1917–1919 рр., зокрема в “Ілюстрованій історії України”, М. Грушевський переконливо виклав головні віхи української історії, реконструював процес формування українського етносу і його перетворення в націю, переконливо довів, що українці теж мають право на власну державність [231]. У подіях Української революції він обстоював національний ґрунт, стверджував її національно-демократичний характер. На початку діяльності Центральної Ради, висуваючи гасло автономії, М. Грушевський у статті “Якої ми хочемо автономії і федерації” водночас зазначав: Україна “має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо” [17. С. 121].

Концептуальні засади, на яких ґрунтувалася воєнно-історична діяльність української еміграції, Михайло Грушевський розкрив також у таких публіцистичних творах: “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Вільна Україна”, “Якої ми хочемо автономії і федерації”, “На порозі нової України” та в Універсалах Української Центральної Ради [17; 229; 230; 232]. Відзначимо, що на першому етапі Української революції він відстоював ідею автономії України у складі демократичної Російської Федерації. Чимало

політиків та істориків вважало, що через цю хибну концепцію та нерозважливість Центральної Ради, яку очолював М. Грушевський, та Генерального Секретаріату, очолюваного В. Винниченком, було зведено нанівець відчайдушні спроби провідників самостійницького напрямку, зокрема Миколи Міхновського, негайно проголосити повну незалежність України й розгорнути інтенсивне державне і військове будівництво [243; 244; 288].

Зволікаючи із проголошенням самостійності, утворенням власної регулярної боєздатної армії та ігноруючи радикальні заходи Всеукраїнських військових з'їздів, Центральна Рада допустила фатальну помилку, яку М. Грушевський частково визнав пізніше. “Провідники українського життя довго стояли під владою сих гасел (автономії України, – авт.), – визнавав він у статті “На порозі нової України”, – і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російське кермо після угоди з Україною перейшло до революційних соціалістичних кругів і вони у відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єднальниками, нездібними чого-небудь навчатись у революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну а війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією” [17. С. 140].

Війна з її драматичними колізіями, за висловом М. Грушевського, стала переломним моментом у геополітичній стратегії України й чітко визначила її традиційну і закономірну орієнтацію на Захід. Історик обґрунтовує цю думку на прикладі історичного шляху України і стверджує, що Україна ХІХ ст. була відірвана від Заходу, від Європи і “обернена лицем на Північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя. Все українське життя було вивернуте зі своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинуте на великоросійський ґрунт, на потік і розграбування” [17. С. 147]. Розвиваючи цю думку, М. Грушевський наголошував, що саме в руслі західної культури і досягнень країн Західної Європи повинна розвиватися Україна. “Ми являємося одним з найбільш орієнталізованих західних народів”, – підкреслював він. Історія української еміграції, швидка і

глибока адаптація українства в середовищі європейських народів, широкомасштабна творча діяльність підтвердили цю тезу голови Центральної Ради [17. С. 147].

Прослідкуємо також еволюцію поглядів М. Грушевського щодо розбудови власних збройних сил. Навесні 1918 р. він висловив ряд концептуальних думок щодо військового будівництва, однозначно наголошував, що “нам на якийсь час буде доконче необхідна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія” [17. С. 172]. При цьому він зазначав, що українське суспільство повинно ставитися до неї “як до окраси держави і нації”. Особливу увагу він звертав на якісний стан командного складу, його патріотизм і духовність “Треба, щоб кадрова старшина, – зауважував Грушевський, – складалася із елементів ідейних, культурних, інтелігентних, щоб ценз її – не тільки спеціальний, а й загальний – був досить високий” [17. С. 172].

Військове будівництво 1918 р. підтвердило, що ці ідеї будівничі УНР хоча із запізненням, але наполегливо втілювали в життя. Зокрема, на службу в українську армію прийняли 76 генералів, із яких 47 були українцями, мали вищу освіту (59 закінчили академію Генерального штабу) і великий досвід (76 генералів брали участь у битвах Першої світової війни). Додамо, що переважна більшість генералів у роки національно-визвольних змагань виявила себе патріотами України й зберегла ці високі почуття в еміграції, стала засновниками історіографії Української революції [403].

Розглядаючи різні проблеми революції 1917–1921 рр., М. Грушевський особливо наголошував на потребі виховання нових поколінь, піднесення національної свідомості народу, усвідомлення великого історичного шляху. “Українське громадянство, українська демократія, – писав він, – повинні проїнятися почуттям державності – патріотизму і пієтизму для своєї трудової держави” [17. С. 170–171]. У цьому виховному процесі неабияке значення він надавав українській історичній науці, заповідав глибоко науково аналізувати уроки збройної боротьби за незалежність, причини її

поразки, виховувати нові покоління борців за волю України на прикладах героїчного минулого українського народу та на бойових традиціях його війська. Коли Армія УНР розпочала одну зі своїх визначних бойових операцій – Перший Зимовий похід у запілля радянських та денікінських військ, – М. Грушевський надіслав із Відня листа канадським українцям, який було опубліковано у вінніпезькому часописі “Український голос”. Підбиваючи перші підсумки Української революції, він, зокрема, зауважував: “Колись у спокійніших часах можна буде зібрати відомости й списати ті геройські діла, ті великі жертви, котрі наш народ і його переважно незвісні герої зложили за сі роки своїй вітчизні” [17. С. 262].

М. Грушевський вчив істориків бачити події Української революції “новими очами”, глибоко досліджувати й об’єктивно висвітлювати складні етнополітичні процеси, не вдаватися до емоцій, які викликають брутальні дії військ більшовицької Росії в Україні та поразка визвольних змагань. “Емоційна сторона не повинна вмішуватися до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення”, – писав він у статті “На порозі нової України” [232. С. 138].

Праці визначного державного діяча УНР та історика мали непересічне значення для розвитку української історіографії, тим паче, що в часи визвольних змагань і невдовзі після їх драматичного завершення з’явилися перші мемуари і розвідки безпосередніх учасників тих подій – старшин і козаків Армії УНР. Однак праці вчорашніх козаків і старшин не завжди відповідали належному рівню військово-історичних досліджень, отже, не були спроможні адекватно висвітлювати й аналізувати події Української революції.

Праці М. Грушевського доповнюють думки Симона Петлюри, який узагальнив концептуальні засади формування української воєнно-історичної думки в еміграції – чи не єдиного джерела для дослідників Української революції й визвольних змагань 1917–1921 рр. Зокрема, голова уряду УНР І.Мазепа, надзвичайно високо оцінюючи заслуги Головного Отамана УНР

перед українським народом в добу визвольних звитяг, наголошував, що саме С. Петлюра “врятував український фронт проти більшовизму від остаточного розкладу й розпорошення: дальша боротьба української армії та праця уряду УНР поглибили національну свідомість у українських народніх масах і зміцнили в нашім народі вилю і стремління до незалежної державности. В другу добу революції українська боротьба під проводом Петлюри провадилася виразно й непохитно під прапором незалежної Української держави” [135. Т. 3. С. 113].

Зауважимо, що С. Петлюра отримав ґрунтовну освіту, навчався в духовній семінарії, на курсах українознавства у Львівському університеті, де познайомився із професором М. Грушевським, прилучився до Революційної української партії, згодом виявив себе талановитим публіцистом, редактором часописів у Петербурзі, Москві й Києві. Він став одним із лідерів українських державницьких сил, які дотримувалися концепції щодо України як самостійної соборної демократичної держави [325. С. 15–17; 376; 368].

Опинившись в еміграції в Польщі, а згодом у Франції, провідний український діяч глибоко усвідомлював: тимчасова поразка Української революції висунула нове завдання – зберегти національно-державницькі прагнення народу та його збройної сили – Армії УНР, інтернованої у таборах Польщі. Свою діяльність на початку 1920-х рр. С. Петлюра мотивував тим, що боротьба за незалежну Україну закінчилася. “Боротьба за визволення Батьківщини тимчасово перервана, – писав він у зверненні до війська 12 лютого 1921 р. – Цей час треба використати на користь нашої рідної України, аби у найближчий сприяючий момент всім бути готовими кинутися в новий бій і раз і назавжди звільнити рідні степи, міста і села України від наших ворогів” [6. Оп. 5, спр. 20, арк. 5–5 зв.].

Головний Отаман вимагав терміново налагодити в інтернованих частинах виховну і вишкільну роботу, радив використовувати випробувані в роки збройної боротьби форми і методи зміцнення морально-бойового духу війська. Відзначимо, що до цієї широкомасштабної діяльності були залучені

десятки високоосвічених українських генералів: М. Омелянович-Павленко, С. Удовиченко, М. Юнаків, В. Сінклер, В. Куц, В. Змієнко, М. Капустянський, С. Пилькевич та інші, а також діячі науки, культури і мистецтва – В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, І. Огієнко, Ю. Липа, Є. Маланюк, П. Холодний, Н. Хасевич.

Попри несприятливі політичні й побутові умови (наприкінці 1921 р. був змушений залишити Польщу і виїхати в Угорщину, потім у Швейцарію, а в жовтні 1924 р. до Парижа, де провів останні два роки життя), С. Петлюра написав низку науково-аналітичних праць, які визначили тенденції і напрями розвитку воєнно-історичної думки українського зарубіжжя. Як свідчить його лист до начальника Генерального штабу Армії УНР генерала В. Петріва від 17 грудня 1921 р., Головний Отаман накреслив основні аспекти воєнно-історичної роботи, насамперед, у середовищі українського війська й виклав головні її завдання. Домінантою діяльності всіх виховних і вишкільних структур, підкреслював він, повинна стати українська воєнна доктрина – “виховання армії нашої в дусі нашої державної Концепції, розрахованої на ширший час”; пропонував згуртувати досвідчених військовиків, науковців і письменників і налагодити видання “військово-наукової і військово-популярної літератури... для належного виховання нашого козачого і особливо підстаршинського складу”. На думку С. Петлюри, воєнно-історичні праці повинні прищеплювати особовому складу Армії УНР “любов до батьківщини, повагу до військової чести, почуття патріотизму, національної самоповаги, і відданості, та національно-державної дисципліни” [39. С. 513].

Майже всі теоретико-аналітичні праці С. Петлюри періоду еміграції пронизані піклуванням про становлення і розвиток української воєнно-історичної науки. Рівень національної свідомості і морально-політичний стан українського війська визначали, за його переконанням, історична пам'ять, здобутки української історіографії. Він стверджував: “Виховуючи національну армію в дусі любови до батьківщини і самопожертви для неї, не зможемо цього завдання доконати, коли не дамо ясного образу минулої

воєнної боротьби українського народу за свою державну волю. А в цьому образі є стільки лицарського, величавого і привабливого, поруч з тяжким та трагічним, що воно викликатиме найбільші емоції в душі вояка і збуджувати буде найшляхетніші струни його душі”. Продовжуючи виклад своїх думок, С. Петлюра відзначав, що внаслідок багатовікової бездержавності Україна не мала своєї історіографії, не була повноцінним об’єктом історичних узагальнень. Отже, підкреслював він, “для українських дослідників откриваються широкі перспективи і майже незорані можливості, бо українська історіографія мало цікавилася спеціально воєнними моментами минулого життя нашого народу, побіжно тільки торкаючись їх. Тим часом, знання спеціально воєнної історії нашого краю є не тільки потрібним, а й обов’язковим для українських військових кіл” [426. С. 300–301].

Позитивно оцінюючи праці генералів М. Капустянського, О. Удовиченка, М. Безручка й інших активних учасників визвольної боротьби 1917–1921 рр., С. Петлюра водночас наголошував, що історіографія української військової еміграції “вимагає значно ширшої програми і мусить включити в себе взагалі історію України з військового погляду” для глибокого розуміння історичного досвіду “у новітніх змаганнях за здобуття державности” [426. С. 301]. С. Петлюра вважав українську воєнну історіографію невід’ємною частиною світової, а тому наголошував на потребі використовувати її досягнення, усвідомлювати концепцію, вивчати твори зарубіжних військових істориків, і це є “обов’язковим для кожного українського старшини, як і обов’язком наших воєнних письменників”. Але, досліджуючи історію, зокрема Першої світової війни, треба дотримуватися “інтересів української військової справи” [426. С. 301–302]. У зв’язку з ідеологічним диктатом у радянській Україні С. Петлюра відзначав, що потреба творчої праці українського зарубіжжя в ділянці військової історії набирає особливої ваги. Завдання еміграції – “зберегти традиції воєнної боротьби за державність, створити і виплекати в тяжкі переходові часи

великі животворні цінності і передати їх для вжитку своєму народові в нових його змаганнях вибороти і охоронити власну державу”[426. С. 302].

Помітною щодо розвитку української військової думки стала також стаття “Сучасна українська еміграція та її завдання”, видана 1923 р. у таборі інтернованих частин Армії УНР Щипйорно. Насамперед, Головний Отаман відзначив, що після поразки визвольних змагань за межами батьківщини опинилося щонайменше 100 тис. осіб, із них тільки в Польщі – 35 тис. спільно з частинами української армії [426. С. 232]. Особливість цієї хвилі еміграції, на його погляд, у тому, що разом з урядом і армією вона становить “органічну і інтегральну частину українського народу”, отже, “мусить виконати відповідну частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми української нації” [426. С. 235]. З повагою С. Петлюра ставився до військової еміграції – старшин і козаків, “що перебувають тепер згідно з законами та міжнародньою практикою в умовах інтернування в спеціальних таборах”, які, за його висловом, зберегли “велику моральну силу супроти різних розкладових впливів і готові кожної хвилини стати до виконання своїх обов’язків перед Батьківщиною”. Тому одним із найвідповідальніших завдань еміграції він вбачав у національно-патріотичному вихованні особового складу армії, яка є “здобутком цілої нації, цілої держави, зняряддям її і чинником державного будівництва” [426. С. 266–267].

Для досягнення цих завдань С. Петлюра визначив пріоритетні напрями виховної роботи, зокрема “створення оригінальної української літератури в різних галузях, науки”, насамперед воєнно-історичної. Він пропонував досліджувати Першу світову війну, національно-визвольну боротьбу українського народу 1917–1921 рр., заснувати для дослідників українську національну бібліотеку (сьогодні Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі), рекомендував науковцям працювати в архівах країн Західної Європи – “вивчати матеріали й документи, що мають у тутешніх архівах і бібліотеках і торкаються історії України” [426. С. 265].

Втілюючи в життя настанови й поради Головного Отамана, 1923 р. в таборі Каліш група досвідчених військовиків (генерали В. Куш, М. Капустянський, С. Дельвіг, П. Шандрук, полковники В. Євтимович, В. Прохода та ін.) заснувала воєнно-історичний журнал “Табір” [502; 82]. У зв’язку з цим С. Петлюра відгукнувся працею “ “Табір”. (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)”, в якій розкрив погляди на військову історію новітньої доби і сформулював методологічні засади досліджень. Він зазначав, що вихід журналу – “початок творчої праці і шукання української військової думки” у великому процесі вивчення “мілітарної боротьби за власну державність”. Водночас він застеріг редакцію журналу і дослідників узагалі, що українська військова думка не може обмежуватися виключно військово-фаховими справами. Загальнодержавні інтереси національно-патріотичного виховання армії й української громадськості спонукають еміграцію до використання “різноманітних виховавчих заходів, серед яких і роля військової літератури відіграє не останню роль. Остання буде тим більш чинною та виконуючою своє завдання, чим більш вона буде різноманітною своїм змістом... вимагає до себе спеціальної творчої уваги з боку представників нашої військової науки та літератури і чекає всебічного наукового освітлення в монографіях і розвідках” [426. С. 279]. Як бачимо, вказані думки актуальні й для нинішніх дослідників воєнної історії.

Розглядаючи проблему підготовки народних мас до продовження боротьби за визволення України, С. Петлюра вказав на відмінність сучасних воєн і локальних конфліктів новітньої доби. “Давно минули часи, коли війну провадили тільки фахові зборища людей, належно для цього вишколені. Сучасні війни, як і майбутні, – підкреслював він, – це війни народів, де фізично беруть участь мільйони воюючих мас, де кадрові армії кількакратно збільшуються шляхом мобілізації і де єдність не лише технічно-військового вишколення, а й єдність “воєнного духу” зарані передбачається як передумова перемоги” [426. С. 294]. Отже, зростає значення виховання нових

поколінь нації на історичних традиціях українського народу. “Ті, хто морально відповідають за якість і силу впливу української військової думки на громадянство, ніколи не повинні забувати ваги “воєнного духа” на долю нації” [426. С. 294–295]. Як одне із найважливіших завдань української військової літератури, у тому числі й емігрантських істориків і дослідників доленосних подій Української революції, С. Петлюра визначав “плекання військових чеснот в народі, як-от: мужність, хоробрість, завзяття, витривалість, почуття національної честі і самоповаги, самопожертва... Все це повинно знайти своїх авторитетів і дослідників; все це теми, що спеціально в українській літературі вимагають і ширших монографій, і популярних підручників, і журнальних розвідок., морально зобов’яже наших військових письменників до найбільш пильної уваги в цьому напрямку” [426. С. 288].

Серед праць, які сприяли формуванню української військової мемуаристики, – низка праць С. Петлюри. Відзначимо, наприклад, лист до генерала Удовиченка від 1922 р. – відгук на план-проспект його мемуарного твору. Головний Отаман схвалював ініціативу багатьох військовиків, які опублікували свої спомини. При цьому висловив слушну думку, що на першому етапі розвитку української історичної науки саме мемуарні праці активних учасників збройної боротьби за визволення України найактуальніші і доцільні. “Завдання авторів, що сьогодні пишуть про недавні часи нашої боротьби, – подати якнайбільше фактів про неї, зберегти якнайбільше документальних матеріалів, дотичних галузів та сторін нашого державного будівництва, – радив С. Петлюра. – Очевидна річ, що спогади у формі мемуарів, опрацьовані, учасників цієї боротьби є також цінним джерелом, з якого пізніш історик буде користуватись для ширшої об’єктивної оцінки ще не закінченого процесу в житті нашої нації” [426. С. 220–221].

Ознайомившись із творами В. Винниченка, П. Христюка і М. Капустянського, які вийшли друком у 1920–1922 рр., С. Петлюра розкритикував авторів за намагання надати автобіографічним споминам

характеру “об’єктивних нарисів” або наукових монографій. Він рекомендував мемуаристам не претендувати на рівень аналітично-наукових творів, оскільки для споминів характерна тенденційність, виявлення авторського світосприйняття, партійності, особистого досвіду. Водночас радив викладати в мемуарах “не тільки сухі факти, а й пояснення-освітлення їх, може, їх генезис, розвиток, може, логіку подій – такою, якою вона здавалася” [426. С. 221]. Особливо ж наполягав на об’єктивному викладі подій. Звертаючись до генерала О. Удовиченка, писав: “Коли Ви знайдете щось в моїй діяльності доброго слова варте, то і тут будьте вірними правді, своїй совісті. Не перебільшуйте, але й не зменшуйте. Залишайтеся вірними правді” [426. С. 221].

Отже, концептуальні погляди Михайла Грушевського та Симона Петлюри на розвиток української воєнно-історичної науки, історіографії Української революції та визвольних змагань 1917–1921 рр. стали цінною спадщиною і дороговказом для творчого загалу військової еміграції міжвоєнних років. Вони створили науково-теоретичне і методологічне підґрунтя для розвитку української історіографії доби визвольних змагань, сприяли творенню за кордоном могутнього потенціалу вітчизняної історичної науки, завдання якої – відтворити сторінки героїчної боротьби українського народу за незалежність. Їхня діяльність створила сприятливі умови для розвитку військово-історичної науки в сучасній незалежній Україні, коли дослідникам стали доступні вітчизняні й зарубіжні архіви, зарубіжна історична література, зокрема твори української військової еміграції, які не мали цензурних обмежень. На жаль, в Україну до сих пір не повернуто чимало приватних архівних збірок діячів УНР–ЗУНР.

2.3. Головні напрямки досліджень військової історії

Попередні розділи праці засвідчили: для того, щоб висвітлити події Української революції, осмислити складні процеси військового будівництва і збройної боротьби за незалежність УНР, виявити причини поразки

національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., із початку вимушеного перебування за межами Батьківщини українська військова еміграція розгорнула активну пошукову і аналітичну діяльність. Потужний інтелектуальний потенціал військовиків, насамперед вищого рангу, дав змогу у складних умовах еміграції створити великий за обсягом і унікальний за змістом пласт воєнно-історичних праць, які склали надзвичайно цінну джерельну базу для майбутніх науковців і дослідників. Актуальність цієї роботи визначена станом української історіографії в СРСР, де, як зауважував Ярослав Дашкевич, “намагання незаідеологізовано досліджувати історію України натикалося на звинувачення в буржуазному націоналізмі з відповідними до різних епох санкціями... Історіографію т. зв. радянського періоду слід вивчати так, як вивчають поширення ошуканих ідей, психопатологію псевдонаукової творчості, а також як підневільну, рабську працю” [239. С. 54–55].

Отже, у міжвоєнний період ХХ ст. у середовищі військової еміграції УНР сформувалася когорта дослідників минувшини, які об’єдналися у центри української історичної науки та видавництва не тільки в Європі, але й в Америці, зокрема, у Варшаві, Каліші, Львові, Празі, Відні, Берліні, Вінніпезі, Парижі. Умови їх праці не завжди сприяли творчості. Однак вони були вільними у виборі тем і методів дослідження, маючи можливість обстоювати свої наукові теорії і позиції, відкидаючи ідеологеми тоталітарних режимів. Творчій праці істориків сприяла близькість до європейських осередків і вчених та співробітництво з ними, наявність певної кількості документів і матеріалів, які були вивезені діячами УНР в еміграцію, зокрема у Відень, Прагу, Варшаву, Львів, Ватикан (чимало з них там і залишилося).

Визначальним напрямом досліджень, безперечно, була історія Української революції 1917–1921 рр., за висловом В. Солдатенка, “однієї з найяскравіших і найпритягальніших сторінок вітчизняної історії” [457. С. 418].

Відзначимо, що від початків воєнно-історичної роботи в українському війську завдяки зусиллям досвідчених науковців, а згодом заснованого

Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939) було сформовано концепцію та методологічні засади досліджень військової історії. У цьому руслі найбільшу цінність мали праці: брошура “Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння” (Камянець, 1919. – 32 с.) І. Кривецького, стаття “Як писати мемуари?” І. Кривецького й О. Назарука, а також згадувані статті Симона Петлюри, “Методичні рекомендації” управи Товариства, опубліковані на сторінках збірника “За державність” [336]. Значний внесок у розробку проблематики зробив підполковник Василь Прохода, якого високо оцінював історіограф Лев Шанковський: “Прохода є автором низки воєнно-історичних досліджень і спогадів, що мають велике значення в воєнно-історичній літературі. Його стаття в збірнику на пошану С. Петлюри є добрим конспектом українського війська” [502. 1972. № 3–4. С. 65]. Великою заслугою цього автора було також те, що він обґрунтував періодизацію збройних змагань Армії УНР, яка фактично визначила напрями дослідження Української національно-демократичної революції [153; 154].

Велику увагу дослідників привернув, насамперед, складний процес військового будівництва доби Центральної Ради, зокрема Всеукраїнські військові з'їзди, українізація російської армії, утворення воєнного відомства та формування перших частин Української армії. Історіографія цього періоду охоплює велику збірку мемуарів, розвідок і аналітичних праць таких військовиків, як В. Прохода, В. Кедровський, В. Савченко, М. Омелянович-Павленко, М. Падалка, Б. Монкевич, В. Сальський, Ю. Науменко, В. Євтимович, Б. Сульківський та ін. [502; 153; 154; 52; 116; 117; 298; 310; 311; 397; 434].

Велике значення Всеукраїнських військових з'їздів для розвитку і піднесення самостійницьких державницьких ідей Української революції особливо переконливо висвітлив у працях “Українська армія та Головний Отаман Симон Петлюра” і “Вождь та військо” підполковник В. Прохода [433]. “Найсвітлішими моментами першого періоду Української революції є 1-ий і 2-ий Всеукраїнські військові з'їзди, у яких виявився стихійний рух

народних мас до власних форм українського державного життя, – зазначав він. – На цих з'їздах прокинувся ніби цілком знищений дух військово-козацької владі української нації. На них вітав дух Мазепи, якого всіма силами намагалися прогнати провідники російської революції” [433. С. 112].

На відміну від інших авторів, В. Прохода загалом об'єктивно висвітлив здобутки і втрати з'їздів, відверте протистояння двох таборів – самостійницького під проводом ініціатора 1-го з'їзду М. Міхновського (вимагав негайного проголошення незалежної України і формування власної регулярної армії) і табору автономістів на чолі з М. Грушевським і В. Винниченком, чиєю політичною програмою “була тоді автономія в межах великої Росії, а для цього військо не було потрібне”. У боротьбі цих течій в українському революційному русі Симон Петлюра зайняв тоді “середню позицію” [433. С. 113]. На думку В. Проходи, 2-ий військовий з'їзд був радикальнішим. На з'їзді від імені 1,6 млн українських вояків поставили вимогу: провідникам Центральної Ради вжити рішучих дій для створення реальної автономії, новоствореному Українському Військовому Генеральному Комітетові на чолі з С. Петлюрою доручили активізувати українізацію російської армії, сформувавши українські військові частини. Після з'їзду Центральна Рада проголосила Перший універсал від 23 червня 1917 р. Але політичний провід ЦР ще залишався на позиціях автономії [433. С. 117].

Зрештою, процес українізації розгорнувся й охопив усі фронти російської армії. Зокрема, було українізовано 6-ий, 10-ий, 17-ий, 21-ий і 34-ий армійські корпуси та багато інших частин. Однак, із жалем писав В. Прохода, “ці українські частини, залишені без жадного національно-державного керівництва, розклалися” [433. С. 119–121]. Українізація армії піднімала національну свідомість вояків і сприяла військовому будівництву, але, за висновком автора, себе не виправдала. Треба було починати з формування власної армії – але до такого висновку політичний провід прийшов надто запізно. Концепція військового будівництва В. Проходи

полягала в тому, що “українське військо є національною армією незалежної Української Держави, що стоїть на сторожі правди держави й нації та оберігає вільних розвиток усіх суспільних верств своєї батьківщини” [433. С. 111].

На відміну від В. Проходи, полковник Володимир Савченко у статті про український рух у XII російській армії високо оцінював процес українізації у військах. “Цей рух українських військовиків, – стверджував він, – морально підтримував Українську Центральну Раду, давав їй віру в нашу перемогу, і він підштовхував до рішучих чинів. Не будь українського руху в російському війську, то, можливо, не було б і чотирьох універсалів з їхніми наслідками” [442. С. 48]. Щоправда, В. Савченко закидав Центральній Раді у тому, що вона не використала потужної сили російської армії – близько 120 тис. вояків-українців, які зголосилися до українського війська. “З першого ж дня революції, – наголошував він, – повинні були проводирі наші в першу ж чергу приступити до організації регулярного національного війська, єдине пам’ятаючи, що свобода народів здобувається не словом, а лише залізом і кров’ю” [442. С. 52].

Згідно з офіційною статистикою, на початку 1917 р. в російській армії нараховували близько 3,5 млн українців – солдатів, офіцерів і генералів. Тільки у складі Південно-Західного і Румунського фронтів, що діяли на території України, українців було щонайменше 1,7 млн. Отже, створити власне військо, боєздатну регулярну армію чисельністю до трьох мільйонів вояків, на думку генерала В. Петріва, було цілком реальним [152. Ч. 1. С. 13–40]. На жаль, реалізувати ці можливості не вдалося. “Центральна Рада забула, – вважав М. Падалка, – що в політиці вищим аргументом справедливості є добре озброєна і велика здисциплінована армія” [65. Зб. 1. С. 74]. виправдовуючи військово-політичний провід тогочасної України, генерал Володимир Сальський писав: “Вся демократія українська сподівалася спочатку, що з демократією російською, яка в той час стояла при владі, дійдеться до мирного порозуміння” [444. С. 3–8]. До речі, генерал

вважав, що С. Петлюра був “єдиний з-поміж наших діячів політичних, що з самого початку російської революції зрозумів значіння і потребу збройної сили для України” [444. С. 4]. Зауважимо, що факти свідчать, а праці з історії цієї проблематики підтверджують: він – принаймні на перших військових з’їздах – поділяв позицію В. Винниченка – відвертого противника М. Міхновського в боротьбі за розбудову регулярного українського війська [396. С. 195–196].

Л. Шанковський відзначив найпомітніші праці даної проблематики: “Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр.” та “Український рух у ІХ російській армії” В. Савченка, “Українізація на Північному фронті російської армії” П. Проценка, “З українського руху Січеславської залоги в році 1917” І. Гнойового, “Другий військовий з’їзд” І. Гаврилюка, “Початки національного війська”, “Перше засідання другого Всеукраїнського Військового Генерального Комітету”, “З Другого Всеукраїнського з’їзду” В. Кедровського, “Третій військовий з’їзд у Києві” М. Кочегара, “Українська пропаганда серед “сибіряків” і “туркестанців” у революційні роки” В. Петріва, “Українізація частин в російській армії” А. Марущенка-Богданівського, “Піонери українського війська” Б. Монкевича [502; 442; 117; 310; 311].

На наш погляд, найповніше процес українізації в російській армії висвітлив активний учасник Всеукраїнських військових з’їздів, член Українського Генерального Військового комітету полковник В. Кедровський, який на основі своїх статей і спогадів видав після Другої світової війни у Канаді монументальну працю “1917 рік” [117; 310; 311; 312]. Він детально відтворив атмосферу на військових з’їздах, гостру боротьбу між радикально настроєними делегатами та поміркованим крилом на чолі з верхівкою Центральної Ради. Зокрема, старшина І. Гаврилюк, рішуче виступаючи на Першому з’їзді проти продовження бойових дій на німецькому фронті, заявив: “Немає за що віддавати на загибель найкращих синів нашої Вітчизни!.. Ми повинні утворювати свою військову силу, тримати її на

своєму фронті, для оборони своїх границь..., бо боротьба за рідний край ще наближається – жорстока і рішуча. Будемо до неї готуватися. Коли тепер втратимо сили і не використаємо цей історичний час, нас прокленуть наші нащадки!” [312. С. 130–131]. В. Кедровський свідчить, що більшість делегатів засуджувала Тимчасовий уряд Росії й висунула гасла незалежності України, негайного відокремлення від Росії. Дехто навіть пропонував запровадити військову диктатуру. Позитивно оцінюючи роль С. Петлюри на з’їзді, визнавав, що майбутній Головний Отаман зайняв суперечливу позицію: виступав за необхідність власної армії, але саме він сприяв поразці самостійницького табору на чолі з М. Міхновським [310; 311; 312; 367. С. 49–50].

До речі, історик Осип Думін у статті “Українська військова і воєнна література” подав схвальну рецензію на праці військових істориків українського зарубіжжя, присвячених українізації. Відзначаючи досить змістовну працю Б. Монкевича “Піоніри українського війська”, він слушно зауважував, що поруч із М. Міхновським слід обов’язково ставити таких державників із самостійницького крила, як О. Луценко, О. Шаповал, О. Макаренко, В. Павелко й ін., які були “віддані всею душею справі організації війська” [264]. О. Думін заперечує авторові в тому, що табору М. Міхновського найбільші перешкоди ставили представники київської Ради робітничих і солдатських депутатів. “Не він (Совет, – авт.) перешкоджав Міхновському та Клюбіві ім. Гетьмана Полуботка організувати українські стяги, а Штаб Військової Округи, а ще більше таки свої соціялісти, що орієнтувалися на союз з русскою революційною демократією... Вони найбільш загальмували творення української армії”. Провина в цьому, вважав О. Думін, лягає й на С. Петлюру, як на голову Українського Військового Генерального Комітету [264].

Більшість авторів праць з історії українізації в російській армії висловлювала думку, що після Другого військового з’їзду в цьому процесі стався поворот від поділу українців на окремі частини до створення частин

національно-територіального війська. Розгорнулося формування добровольчих українських полків ім. Богдана Хмельницького та ім. гетьмана П. Полуботка (Київ), ім. Т. Шевченка (Чернігів), ім. І. Гонти (Умань), ім. гетьмана Сагайдачного (Житомир), ім. П. Дорошенка (Сімферополь) та ін. Але переломним моментом у військовому будівництві стали більшовицький переворот у Петрограді та – як наслідок його – Третій Універсал Центральної Ради. Г. Порохівський, В. Кедровський, В. Прохода й багато інших військовиків відзначали роль С. Петлюри на другому етапі Української революції, головною ідеєю якого була збройна боротьба проти московської агресії [502]. “С. Петлюра ясно бачив, – писав В. Кедровський, – що Україні неминуче доведеться стати до збройної боротьби з Москвою. Відповідно до цього й вироблялися всі плани нашої праці для створення української армії” [278. С. 218]. Але згаяний час для створення регулярної армії, здатної надійно захистити щойно утворену незалежну Українську державу, провідникам Української революції до першої українсько-більшовицької війни надолужити не вдалося.

Значним внеском в історіографію цього періоду є спомини досвідченого генерала М. Омеляновича-Павленка “На Україні. 1917–1918” – тогочасного командувача українських військ Катеринославщини, помічника начальника Військових шкіл Генерального комітету, військового комісара Одеської військової округи, члена Комітету з розбудови української армії при Генштабі УНР [325. С. 36–38]. Відтворюючи складні процеси військового будівництва в умовах збройної боротьби із збільшовиченими частинами 2-го гвардійського корпусу, які рвалися до Києва, автор високо оцінював українських старшин у перемозі сильного ворога. “Старшина українська, – писав він, – не творила з себе “офіцерських обществ”, офіцерських баталіонів. Вона щільно влилася в масу національно-свідомого вояцтва, творячи для нього моральні опорні точки: під час революційної доби бачити старшину при кулеметі або вартовим з рушницею не було рідкістю” [146. С. 54]. Генерал М. Омелянович-Павленко чимало уваги приділив службі в

Генеральному штабі поруч із визначними воєначальниками – генералами Олександром Осецьким, Олексієм Галкіним, талановитим молодим полковником Василем Тютюнником, спільній праці щодо “теоретично-організаційної підготовки будівництва Української Армії” під час українсько-більшовицької війни та після повернення до Києва [146. С. 72–74].

У перших боях із більшовицькими військами на Правобережжі у грудні 1917 р. особливо відзначився начальник штабу 1-ї Української дивізії полковник Микола Капустянський – автор кількох серйозних воєнно-історичних праць [325. С. 32–33]. “Український корпус (до нього входила його дивізія, – авт.), – наголошував він у додатку до “Історії українського війська”, – сумлінно виконав таке важливе завдання оборони доступів із південного заходу до Києва й давав увесь час переможну відсіч численним нападам більшовиків” [289. С. 579]. Автор висвітлив маловідомі сторінки перших успіхів українських полків під його командуванням: цим полкам вдалося відбити в більшовиків Шепетівку, Старокостянтинів, Бердичів, розгромити ворожі залоги та захопити багаті трофеї. “Шість полків першого корпусу, – писав М. Капустянський, – в часи першої війни Центральної Ради з большевиками успішно боронили й рятували Україну з південного заходу аж до відвороту Центральної Ради на Житомир” [289. С. 580].

Чимало уваги приділено бойовим діям українського війська при обороні Києва у січні–лютому 1918 р. Відзначимо, насамперед, книгу В. Петріва “Спомини з часів української революції (1917–1921)”. Генерал об’єктивно відтворив діяльність С. Петлюри в період першої українсько-більшовицької війни. Він вказав на важливе значення сформованого Петлюрою Гайдамацького Коша Слобідської України в обороні української столиці. Саме в ньому розпочинав свій бойовий шлях штабс-капітан О. Удовиченко. Поруч із ним воювали визначний артилерійський командир, майбутній генерал К. Смовський, а також полковник О. Сливінський – згодом начальник Генштабу [152. Ч. 1. С. 107]. У розвідці “Перша боротьба за Київ” О. Удовиченко наголошував на національній свідомості й патріотизмі

гайдамаків, які добровільно вступали до Коша, складали присягу на вірність Україні. Відтак у боях із більшовиками виявляли високі морально-бойові якості [477. С. 13].

Чи не найбільше спогадів і воєнно-історичних розвідок було присвячено бою під Крутами у січні 1918 р. Історіографія проблеми надзвичайно велика: за бібліографією, яку склав А. Фігель, 1933 р. вона нараховувала 90 спогадів, розвідок і аналітичних статей [486]. Зазначимо, що навколо цієї події з'явилося чимало здогадок і неточностей. Деякі автори стверджують, що підступи до Києва захищав лише студентський загін (300 осіб), який повністю загинув. Вище командування та старшини кинули його напризволяще. Підкреслюючи велике морально-політичне значення бою під Крутами, В. Прохода у статті “Вождь та військо” теж схиляється до подібних висновків. Він зазначав, що в бій проти більшовицьких військ Муравйова було кинуте “Студентський Січовий загін”, що складався з студентів, учнів вищих клас середніх шкіл, що не вміли стріляти з рушниць, та війської фершальської школи без належного військового керівництва... В Крутах молоді юнаки, залишені без жадного проводу, власною кров'ю написали наказ всім вільним синам України боротися за правду й честь своєї нації” [433. С. 122–123].

Особливо цінними були спогади “Бій під Крутами” сотника А. Гончаренка, який безпосередньо командував цим загоном. У праці, яку було опубліковано в журналі “За державність”, автор докладно висвітлив перебіг подій, наголосив на значенні бою, який дав змогу іншому ешелону – Гайдамацькому Кошу під командуванням С. Петлюри – закріпитися на ст. Бобринь. Хвилююча розповідь про героїзм українських юнаків слугувала потужним заходом для виховання національно-патріотичних почуттів нових поколінь. Водночас сотник спростовує звинувачення українських старшин: він свідчить, що десять старшин, які командували студентами й курсантами школи, загинули, вони “віддано керували боєм та чесно разом з молодими вояками вміли вмирати”. Автор також уточнює втрати й зауважує, що в бою

загинули сорок юнаків, решту – 250 осіб – він вивів із бою до ст. Бровари, де звітував С. Петлюрі про ситуацію та результати бойових дій [66. 1938. Зб. 9. С. 145–153].

Літописців Української революції привернула увагу оборона Києва, вуличні бої у столиці під час ліквідації антидержавного збройного більшовицького повстання, яке вибухнуло при наступі війська М. Муравйова. У згаданій праці В. Прохода слушно зауважив: “Бої у Києві мали дуже велике значення, бо якраз тоді велись мирові переговори з Осередніми державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною в Бересті. Російський більшовицький уряд намагався за всяку ціну зірвати ці переговори опануванням столиці України” [433. С. 125]. Відзначимо, що Україна надіслала свою делегацію на ці переговори, і втрата столиці підірвала б її міжнародний авторитет. Така загроза була реальною, оскільки, за твердженням В. Проходи, Центральна Рада не мала боєздатних військових частин. Зовсім іншої думки щодо стану українського війська у Києві були полковники В. Євтимович і О. Думін. За підрахунками Я. Тинченка, у підпорядкуванні уряду 29 січня 1918 р. – день початку більшовицького заколоту – були полки: Богданівський (300 багнетів), Полуботківський (200), Богунський (95), Гордієнківський (400), 1-й курінь Січових Стрільців Є. Коновальця (600–700), Вільне козацтво (до 600) та інші частини, які загалом мали близько 2000 багнетів, артилерію й броньовики [466. С. 235–239]. Додамо, що в Києві було чимало інших українських частин, а також близько 15 тис. офіцерів і солдатів білої армії, які оголосили нейтралітет. Однак муравйовці увірвалися до Києва, знищивши понад 6 тис. вояків, які розмовляли українською мовою [358. С. 17].

Детальний виклад про бої за Київ подано у книзі генерала О. Удовиченка “Україна у війні за державність”. Саме його Гайдамацький Кіш штурмував Арсенал, унаслідок штурму в бою загинуло 60 старшин і козаків. Автор спростовує більшовицький міф про знищення всіх оборонців Арсеналу. “Коли наша піхота зайняла старі попередні позиції, несподівано у

вікнах арсеналу замаячили білі прапори, – зазначав він. – Арсенальці вирішили капітулювати. Здалося їх до 1500 людей. Головачі їхні встигли вночі втікти. Арсенальців арештовано і відправлено до в'язниці “Косий капонір” при київській фортеці” [476. С. 20–28].

Безперечно, найреальніше події відтворили безпосередні учасники боїв за Київ. Одним із них був відомий військовий історик Василь Кучабський, старшина куріня Січових Стрільців, якому належить чи не головна заслуга у розгромі повсталих більшовиків. Саме Січові Стрільці охороняли провід Центральної Ради й уряд, очистили від повстанців центр міста: райони вулиці Великої Володимирської, Андріївського спуску, Софіївського майдану, Михайлівського монастиря, Подол. “Своїм виступом 29 січня у київських боях, – слушно відзначав автор, – січові стрільці врятували не лише життя членів уряду й Центральної Ради, що все ще радила чи не в повному складі, але й саму тогочасну українську державність... Кінець Центральної ради був би в тому часі на довго кінцем державницьких змагань українського народу” [284. С. 67].

Генерали О. Удовиченко, В. Петрів та В. Прохода підсумували перше збройне зіткнення Центральної Ради з більшовицькою Росією та проаналізували причини поразки при обороні Києва. У своїх працях вони дійшли одного висновку: бракувало не стільки збройної сили, скільки “найголовнішого – так важливого для збройної боротьби – керування” [433. С. 122]. Отже, недосконаліми були організація бойових дій та управління військовими частинами. Унаслідок хибного ставлення керівництва держави до військового будівництва не було вчасно створено боєздатної армії – невід’ємного атрибута держави і гаранта її незалежності.

Багатьом військовим історикам з українського зарубіжжя імпонувала діяльність гетьмана П.Скоропадського, який у складних умовах німецької окупації розгорнув широке військово-будівництво, перерване антигетьманським повстанням Директорії восени 1918 р. За свідченням О. Удовиченка, уже наприкінці червня, тобто через два місяці, Українська

армія мала Запорізький корпус (3,5 тис. вояків), Синю дивізію (6 тис. багнетів), Сіру дивізію (4 тис.), відділ Січових Стрільців (3 тис.), усього 35 тис. багнетів. Зважаючи на помилки Центральної Ради, уряд гетьмана “приступив до формування нової Української армії в складі 16-ти піших і 8-ми кінних дивізій. В першу чергу відновлено було та реорганізовано апарати Головного і Генерального Штабів. Як в першому, так і другому працювало до 150 старшин генерального штабу” [476. С. 40–43].

Широкомасштабну діяльність нового проводу України висвітлив М. Омелянович-Павленко у книжці “На Україні 1917–1918”. Насамперед, він відзначив, що розбудовою війська займалися досвідчені й віддані українській справі генерали О. Галкін, М. Юнаків, В. Зелінський, С. Дельвіг, О. Рагоза (військовий міністр), Г. Базильський, полковник О. Бурківський, М. Крат, О. Удовиченко, О. Алмазов та ін. Генерал-полковник звернув увагу на помилкову позицію Центральної Ради, коли навесні 1918 р. “вже ніхто не думав про відновлення Вільного Козацтва”. Між тим, саме за Гетьманату “поруч з плянами реорганізації армії стало на чергу питання про відродження на Україні козацтва вже як стану, чим воно ґрунтовно відрізнялося від Вільного Козацтва... Позитивною стороною козацтва було те, що воно набирало яскраво національних барв. Досить перерахувати прізвища деяких кошових отаманів, щоб погодитися з тим, що гетьман передав цю справу в руки тих, яких болів успішний перебіг національної революції” [146. С. 88].

Загалом схвально оцінював військове будівництво за часів Гетьманату й З. Стефанів, який відзначав, що новостворена 300-тисячна армія, національна за ознаками і внутрішнім укладом, мала бути гарантом незалежності Української держави. Її ядром стали вісім армійських корпусів: волинський, подільський, одеський, київський, чернігівський, полтавський, харківський і катеринославський – корпуси, які очолювали здебільшого генерали-українці. Водночас військовий історик відзначав негативні тенденції при формуванні війська: “Старшин приймали тільки з передвоєнними кваліфікаціями. Через те до армії ввійшли старшини, хоч і фахово освічені, але з національного

огляду байдужі. Прийнято дуже багато старшин-москалів, що взагалі вороже ставилися до українства”. Щоправда, відзначав автор, військове міністерство, в якому працювало чимало національно свідомих українських генералів і старшин, віддало наказ “приймати до війська старшин воєнного часу, що склалися в великій частині з патріотично настроєної української інтелігентської молоді” [288. С. 426–429].

Велику наукову вартість мають праці контр-адмірала Святослава Шрамченка з історії українського воєнно-морського флоту: “Українська воєнна фльота” доби гетьманщини в “Історії українського війська”, та опубліковані у журналах “За державність”, “Літопис Червоної Калини”, “Табір” [288; 502]. Навесні й влітку 1918 р. Чорноморський флот став українським. “За Гетьманату українські морські справи входять уже в регулярні рямці. Міністерство морських справ розвивається так, як слід було б такій великій державі, якою була тоді Україна. Особистий склад морських установ наповнився уже добрим фаховим персоналом”, – відзначав історик українського флоту [288. С. 440–442]. На службу Україні тоді зголосилися досвідчені фахівці вищого рангу – адмірала М. Остроградський, М. Саблін, А. Покровський, В. Шрамченко, О. Немітц, В. Канін, В. Клочковський, В. Богомолець, Ю. Свірський. Розглядаючи історію українського руху на Чорноморському флоті, С. Шрамченко підкреслив, що він охопив майже всі кораблі. До речі, у спогадах колишнього старшини флоту Миколи Неклієвича відзначено: “Командуючий Чорноморською фльотою енергійний, розумний державник віце-адмірал О. В. Колчак відразу поставився прихильно до Українського Чорноморського Руху. Причому ця прихильність ще побільшилась, коли у партійній боротьбі почався розвал фльоти, а українці показали найбільш здисциплінованими. Його дружина з походження українка (Софія Федорівна, уродженка Поділля, – авт.), була членом Чорноморської Громади” [73. 1938. Ч. 4. С. 4]. Зауважмо, що україркою була й мати адмірала О. Колчака.

Восени 1918 р., скориставшись непослідовною політикою гетьмана

П. Скоропадського у соціально-політичній сфері та національному питанні, особливо ж проголошенням федерації з білою Росією, Директорія на чолі із С. Петлюрою та В. Винниченком здійснила антигетьманське повстання й прийшла у грудні того року до влади [440. С. 101–124]. Серед причин швидкої поразки гетьмана В. Прохода назвав домінування в армії байдужих до української справи генералів й офіцерів колишньої російської армії, існування дискримінації українців-старшин, як це було у Сирій дивізії. Сильним поштовхом поразки стало проголошення союзу з білою Росією. Отже, більшість гетьманського війська під час повстання перейшла на бік Директорії [435].

Історіографія антигетьманського повстання налічує чимало спогадів та воєнно-історичних праць. Головною ударною силою Директорії були січові стрільці Окремого загону, який під час бойових дій перетворився на Осадний корпус під командуванням Євгена Коновальця. Найповніше ці події висвітлили колишній командир корпусу, начальник штабу корпусу генерал Марко Безручко, командувач артилерії корпусу генерал Роман Дашкевич і полковник Василь Кучабський [328; 172; 236; 347]. Майже усі відзначали перемогу січовиків під Мотовилівкою, що стала визначальною у повстанні. Саме там, відзначали автори, були розгромлені найкращі частини гетьмана. “Мотовилівський бій вирішив долю гетьманщини” – писав Є. Коновалець [328. С. 18]. Генерал Р. Дашкевич, змалювавши дуже докладно хід битви, видзначав масовий героїзм січового стрілецтва. “Січові Стрільці перемагали у багатьох боях, – згадував він у книжці “Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Ворота”, – але перемога під Мотовилівкою над ворогом, який був бодай уп’ятеро сильніший від Січових Стрільців, була повна... Сама перемога була така цілковита, що ворог по тім бою не важився вже ставити спротив у відкритому полі” [236. С. 90].

В. Кучабський висвітлював події на тлі внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації в Україні. У праці “Від первопочинів до проскурівського періоду” автор описав важку міжнародну ситуацію, в якій

опинилася Україна, коли Директорія УНР здобувала столицю. На півночі Україні загрожував більшовицький фронт, на заході Польща вела війну проти Західно-Української Народної Республіки й УНР на Волині, у Причорномор'ї панували війська Антанти й білої армії, частини якої зосередилися і на південному сході. “Внутрішнє становище України було не менш грізне”, – зауважував В. Кучабський. – Хоча офіційно, заявами Директорії, протигетьманське повстання йшло під кличами спасіння української державності, то лише незначні кола повстанчих селянських мас розуміли й визнавали їх. Практика гетьманщини спинила процес національного усвідомлення українських селянських мас і зробила для них ненависною не лише гетьманщину, але й саму українську державність”. Після знищення гетьманського державно-адміністративного апарату, по всій Україні, за висловом автора, панував безлад, який поглиблювали дії отаманщини та більшовицької демагогічної агітації серед селян. На жаль, у цих умовах Директорія не виявила єдності, твердого політичного курсу, підтриманого рішучими заходами. Коли ж Москва знову розпочала війну проти України, єдиною опорою Директорії стала армія [284; С. 158–163].

Дослідження цього драматичного періоду Української революції стало основним напрямом воєнно-історичної роботи українського зарубіжжя. Вагомі творчі здобутки представлені, насамперед, працями відомих воєначальників: О. Удовиченка, М. Капустянського, Є. Коновальця, Р. Дашкевича, М. Безручка. Значний внесок у дослідження проблематики зробили спогади й розвідки генералів П. Єрошевича, М. Коваль-Медзвецького, В. Савченка, В. Чабанівського, О. Вишнівського, полковників М. Середи, І. Андруха, Г. Порохівського, П. Євтимовича, І. Ремболовича та ін. [502; 298].

Насамперед, відзначимо книжку О. Удовиченка “Україна у війні за державність”, в якій об’єктивно (крім деяких статистичних помилок, які, проте не знижують її значимості), висвітлила події 1919 р. Серед чинників, що визначали перебіг подій, автор монографії аналізує внутрішньо- і

зовнішньополітичну ситуацію, в якій опинилася УНР. На його думку, друга українсько-більшовицька війна була виявленням неприкритої агресії більшовицької Росії. “Москва уважно стежила за подіями на Україні, – писав він, – та чекала на слушний момент, щоб підбити її під свою владу”. Такою слушною нагодою стала евакуація з України німецько-австрійських військ, які, безперечно, стримували Москву від чергового нападу. Щоправда, автор значно перебільшував сили більшовиків, вважаючи, що в наступ перейшло військо чисельністю близько 86 тис. вояків [476. С. 50]. Але їх було достатньо, щоб зайняти Київ і змусити взимку 1919 р. 50-тисячну Армію УНР, дивізії якої були розкидані по всіх фронтах, відступити. У травні польські війська розгромили Холмську групу УНР і зайняли майже всю Волинь. У зв’язку з цим О. Удовиченко писав: “Становище Української Армії було катастрофальним... В кінці травня 1919 р. Українська Армія була вже фактично оточена з одного боку червоними, а з другого – поляками” [476. С. 50–51]. Далі історик розглянув, як приєднання Галицької армії сприяло зміні ситуації на більшовицькому фронті; вдалося здійснити блискучу Київську наступальну операцію. О. Удовиченко зробив глибокий аналіз причин поразки національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1920 рр. [476. С. 119–121]. Генерал із прикрістю відзначав, що в напруженій боротьбі проти комуністичної Москви, яка загрожувала всій Європі, країни Заходу не надавали Україні найменшої допомоги, навпаки, підтримували Польщу й Денікіна у війні проти неї. “Ніхто не розумів, – писав О. Удовиченко, – що Українська Армія з 1917 до 1921 р. стримувала московську червону армію від походу на Захід і тим рятувала Європу від червоної більшовицької навали” [476. С. 166].

Відзначимо також фундаментальну працю генерал-полковника Миколи Капустянського “Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 р.”, перший том якої вийшов у Львові вже 1921 р. [303; 304]. Непересічне значення для об’єктивного висвітлення цього дослідження історії Української революції відзначав О. Удовиченко: “Ця книга – то є фундаментальний історичний

матеріал про нашу боротьбу. Будучи майже постійним генерал-квартирмейстером Штабу нашої Армії, чи на інших постах зверхнього керівництва Армією, він (М. Капустянський – авт.) яскраво освітлює бойові операції, хиби, заслуги командного складу та умови, в яких наша боротьба відбувалася” [476. С. 168]. До речі, саме за неоднозначний розгляд подій і незалежні думки С. Петлюра по-іншому оцінив дослідження М. Капустянського, писавши О. Удовиченкові, що автор висловив чимало “скороспілих епітетів та висновків... в оцінці подій і окремих осіб” [426. С. 227].

Викладені погляди генерал-полковника на геостратегічну ситуацію України, співвідношення між політикою і стратегією викликали гостру дискусію в середовищі військової еміграції. Аналізуючи причини поразок Армії УНР, М. Капустянський наголошував: “Політика поставила своїй стратегії непосильне завдання: одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний, зокрема, був сильнішим за Українську Армію”. Цими ворогами були Польща і більшовицька Росія, а восени 1919 р. до них приєдналася Добармія генерала Денікіна. “В штабі Наддніпрянської Армії ясно уявляли собі неможливість успішно битися на два фронти, та не раз штаб висловлював думку про необхідність ліквідації одного з фронтів. Це питання не було розв’язане”. Крім цього, автор звинуватив провід УНР у тому, що “політика не спромоглася відшукати жодного друга серед нейтральних держав. Через те постала не тільки цілковита ізольованість України в її боротьбі на два фронти, а навіть і фактична бльокада її кордонів”. Серед інших причин були неузгодженість політики УНР і ЗУНР, внутрішня боротьба політичних партій, та, що, на погляд генерала, дуже важливо, байдужість Європи до боротьби Армії УНР, яка, “заливаючись кров’ю, в тяжких обставинах” упродовж двох років “виконувала роллю авангарду Європи у боротьбі з “інтернаціоналізмом”. М. Капустянський відзначив: “Особливо Головний Отаман С. Петлюра бажав прийти до згоди з Антантою, але сума зовнішніх і внутрішніх впливів заважали йому в досягненні цієї

мети” [304. С. 183–187]. Книжка М. Капустянського не лише мала велику пізнавальну вартісність для дослідження епохи визвольних змагань, але стала для молодих українських військових істориків зразком комплексного і багатогранного висвітлення доленосних подій революції 1917–1921 рр.

Висновок М. Капустянського стосовно С. Петлюри підтримав у “Літописі Української революції” О. Доценко. Він засвідчив: С. Петлюра докладав зусиль, щоб уникнути війни з денікінською Добрармією, яка вибухнула у вересні 1919 р., наказував своїм командирам “не вдаватися у ворожу акцію, пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які вже є в наших руках, або які маємо посісти”. Але всі спроби знайти порозуміння не вдалися. Українську делегацію на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком денікінське командування не захотіло вислухати. Засліплене успіхами у наступі на Москву, воно розраховувало обійтися без допомоги України, яку, до речі, не визнавали як самостійну державу [31]. Отже, резюмував О. Удовиченко, “для українського уряду військові акції проти армії Денікіна були неминучим рішенням” [476. С. 115]. Зрештою, галицькі військові історики А. Кравс, В. Кучабський, О. Левицький всупереч наддніпрянським вважали, що компроміс можна було знайти. Це твердження ґрунтувалося на досвіді київських переговорів генерала А. Кравса з денікінським командуванням, а також на переговорах у листопаді, коли в безвихідній ситуації Галицьку армію вдалося врятувати, уклавши на сприятливих умовах перемир’я з денікінцями [132; 121; 127].

Серед багатьох тем досліджень наддніпрянських військових істориків в еміграції була отаманщина, яку сучасний історіограф В. Солдатенко визначив як “суспільний феномен” Української революції [455. С. 298]. Численні дослідники – М. Середа, О. Удовиченко, М. Капустянський, Є. Коновалець, А. Голуб, О. Вишнівський та інші – визнавали: отаманщина – закономірне явище в умовах слабкої центральної влади, яка до того ж часто мінялася, в умовах соціально-політичних і воєнних потрясінь, коли стихія опановувала малосвідомими масами. У 1919–1920 рр. вона охопила всю

Україну. Утворилися десятки і сотні загонів під командуванням амбітних, часто анархічно настроєних отаманів, чиї прагнення були далекі від загальнонаціональних. Багатотисячні армії Н. Махна, М. Григор'єва, О. Волоха, численні окремі загони вели боротьбу проти більшовиків, згодом проти Армії УНР або денікінців [502]. Москва нерідко допомагала деяким отаманам, зокрема Н. Махнові (навіть нагородила його орденом Червоного Прапора) та М. Григор'єву, якого планувала використати для рейду в Європу.

“Ніхто не заперечує вартости повстанчих відруків, – писав Б. Чорногор, – але коли повстання не мають наміру творити армію, злитися з нею і стати нею, тоді являється небезпека отаманії й безконечної анархії, яка мусить улягти наїзникові, що йде з армією” [73. 1937. Ч. 1. С. 21–23]. Отаманщина завдавала Українській революції великої шкоди не лише з військового боку, а й тому, що розпорошувала українські сили в боротьбі за незалежність. Анархія і єврейські погроми суттєво підривали міжнародний авторитет України, дискредитували українську владу [440. С. 214–217].

Однак чимало військових істориків ідеалізувало у своїх працях отаманщину, схвалювали її спрямованість проти більшовицької влади й закривали очі на інші риси повстанського руху. Зокрема, чи не найбільше писав на цю тему полковник М. Середя. Його основну працю “Отманщина” публікували в журналі “Літопис Червоної Калини” упродовж 1929–1930 рр. [502. 1974. № 1–3. С. 61]. У ній автор подав майстерно написані розвідки про багатьох отаманів, зокрема Палієнка, Божка, Шепеля, Ангела, Волинця, Козир-Зірки й інших. На жаль, цим матеріалам бракувало виваженої оцінки їх тактико-стратегічних політичних спрямувань і наслідків їх діяльності.

Значну частку історіографії визвольного руху займала одна з останніх операцій Армії УНР–Перший Зимовий похід (грудень 1919– травень 1920 р.). Серед праць цієї проблематики відзначимо монографію тогочасного командувача армії М. Омеляновича-Павленка “Зимовий похід”, що вийшла 1934 р. у Каліші (журнал “За державність” публікував її в 1929–1933 рр.); надзвичайно цінне дослідження з додатком багатьох документів

підполковника О. Доценка “Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920)”, що побачило світ у Варшаві 1932 р. заходами Українського наукового інституту; мемуарно-аналітичну “Україну в огні і бурі революції. 1917–1921” учасника походу, члена уряду УНР І. Мазепи; книжку командира дивізії, генерала Ю. Тютюнника “Зимовий похід 1919–1920” (Коломия, 1923). Цій темі присвячено розвідки і спогади військових істориків Б. Монкевича, В. Сальського, М. Чижевського, П. Феденка, П. Певного та інших [502; 412; 31; 380; 381; 52].

Увага дослідників з української військової еміграції до Зимового походу Армії УНР пов’язана з унікальністю цієї операції. Затиснута більшовицькими військами до західного кордону України, знекровлена 8-тисячна Армія УНР опинилася в безвихідному становищі, на межі інтернування в Польщі. Але її морально-бойовий дух не було зломлено. “Боротьбу за визволення України мусимо провадити далі, – відображаючи настрої вояцтва – писав генерал М. Омелянович-Павленко, – але в інший спосіб – партизанський... перекинути на вороже запілля, дезорганізувати ворожі тили, комунікації і засоби зв’язку, організувати повстанський рух, підтримати серед населення віру у справу нашу, а найголовніше – переховати (зберегти, – авт.) до наступної весни кадри армії” [191; 66. Зб. 1. С. 11].

Цієї думки дотримувався й учасник походу, член уряду І. Мазепа, якого вразили організованість, висока дисципліна і національна свідомість козаків і старшин українського війська. “Зимовий похід був достойним продовженням героїчної боротьби 1919 року. В цьому його історичне значіння, – відзначав він. – Це була боротьба разом з народом і за народ. Боротьба власними силами і за власну ціль. Відважний крок, на який пішли уряд і командування, був правильно обчислений і скінчився повним успіхом... Зимовий похід був вершком революційно-визвольних змагань українського народу” [380. С. 229].

Відзначався високий морально-бойовий дух українських вояків, що сприяв успіхові цієї сміливої, але ризикованої операції Армії УНР проти двох

могутніх армій – денікінської і більшовицької. “3500 вояків голих, босих, хворих, з сотнею набоїв на рушницю, – зазначав О. Удовиченко, – готові були на ризик, на героїчний подвиг, на нові, невидимі перешкоди і чини. Розум говорив, що з такими слабими силами прориватися у запілля майже 40 000 денікінської армії – це було абсурдом, це загрожувало повною загибеллю. Однак ця жменька людей, горячих і щирих патріотів, вважали краще згинуть, ніж припинити боротьбу” [476. С. 123]. За п’ять місяців героїчного рейду по тилах денікінських і більшовицьких військ Армія УНР пройшла з боями 2500 км по Правобережній Україні, займала й утримувала деякий час міста Липовець, Умань, Черкаси, Канів, Смілу, Балту. За слушним зауваженням київського історика С. Литвина, вона опинилася “у центрі всіх визвольних змагань нації в той п’ятимісячний період” [367. С. 274; 368]. Радянська історіографія багато десятиліть замовчувала цю сторінку Української революції, зрештою, як і багато інших. Характерною особливістю праць, присвячених Зимовому походу, була увага до висвітлення не лише бойових дій операції, але й чинників, які сприяли успіхам, насамперед, до морально-політичного стану козацтва, національно-патріотичного виховання особового складу українського війська.

Серед історіографічних матеріалів про Зимовий похід чи не на перше місце слід поставити працю О. Доценка, яка містила неопубліковані архівні документи: накази командування, оперативні звіти, листування, картосхеми. Визначаючи концепцію видання, автор слушно зауважував: “Переповідаючи в хронологічно-літописному порядку перебіг подій, я не претендую на широку і всебічно-критичну оцінку використаних матеріалів, обмежуюсь тільки оцінками, опертими на об’єктивних даних, документах, та поправками чужих помилок і неточностей, коли на те мене уповноважують мої матеріали або висновки” [31. С. V]. Одним із перших українських військових істориків О. Доценко започаткував важливий напрям історичної науки – публікацію збірників документів. Усвідомлюючи актуальність цієї роботи, він зазначав: “В упорядкованій мною збірці майбутні дослідники-історики завжди будуть

мати точно видані документи й матеріали, які, коли б і загинули їх оригінали, залишаться як свідoctво героїчних зусиль нашого війська в боротьбі за свободу й державність української нації” [31. С. IV].

1920 р. українське військо здійснило ще одну спробу, скориставшись радянсько-польською війною, відновити незалежність України. У квітні–листопаді того року Армія УНР взяла активну участь у визволенні країни від більшовиків. На наш погляд, найповніше події війни висвітлили С. Петлюра, О. Удовиченко, М. Безручко і М. Крат. Значну вартість мали також творчі здобутки В. Куща, В. Савченка, Ю. Науменка, О. Думіна, Ю. Тютюнника й ін. [502; 37–39; 426; 476]. Зауважимо, що при висвітленні подій цього етапу боротьби за державність серед істориків-емігрантів виникли серйозні суперечності. Ю. Тютюнник піддав нищівній критиці Варшавський договір і домовленості С. Петлюри з Ю. Пілсудським щодо військово-політичного союзу коштом відмови УНР від Галичини й Волині. Щоправда, працю Ю. Тютюнника “З поляками проти Вкраїни” було видано в Харкові після його повернення 1924 р. до радянської України [473]. Погляди генерала підтримував І. Мазепа, який висловлювався категорично проти договору з Польщею і вважав його зрадницьким [135. Т. 3. С. 20].

Більшість авторів дещо по-іншому розглядала цей акт й головну увагу зосередивши на перебігу подій, бойових операціях, героїзмі українських вояків. Зрозуміло, що С. Петлюра відстоював положення Варшавських угод 1920 р., хоча й зауважував: вони були “історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом в ході політично-мілітарних подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості” [426. С. 281], а також вважав їх “тимчасовим виходом із тяжкої ситуації” [380. С. 20]. Велику пізнавальну цінність мала праця генерала М. Безручка “Січові Стрільці у боротьбі за державність” [172]. Саме його 6-та стрілецька дивізія наприкінці серпня 1920 р. зупинила під Замостям наступ Першої Кінної армії С. Будьонного і змусила її відступити. Генерал О. Удовиченко у згадуваній уже монографії детально висвітлив бойові дії Армії УНР, зокрема 3-ї Залізної

дивізії, яка під його керівництвом брала участь у наступі й разом із 6-ю дивізією – у визволенні Києва. Бойові дії Армії УНР на більшовицькому фронті надано на тлі загальної ситуації на радянсько-польському фронті; наголошено на значенні українського війська у війні, що не отримало об'єктивної оцінки у польській, а тим паче радянській історіографії. Коли після підписання мирної угоди з Москвою восени 1920 р. Польща залишила 40-тисячну Армію УНР сам на сам із Червоною Армією, “перед Українською Армією стояла дилема, – відзначав автор, – або вона складає зброю, капітулює, або на власний ризик проводить дальшу боротьбу з цілою армією Советов” [476. С. 154]. Українці обрали друге. Відтворивши напружені листопадові бої 1920 р., О. Удовиченко підсумовує: “Наші дивізії виявляли надзвичайну упертість і боронили кожний клаптик рідної землі, але голими руками” [476. С. 160–161]. Вони були змушені відступити до Польщі, де підлягали інтернуванню.

Відзначемо також низку праць, присвячених Другому Зимовому походу – останній збройній операції групи із складу інтернованої Армії УНР під командуванням генерала Юрка Тютюнника (листопад 1921 р.). Незважаючи на деяку тенденційність у викладі матеріалу у праці “З поляками проти Вкраїни” Ю. Тютюнник розглянув підготовку 2-тисячної української групи, діяльність Партизансько-Повстанчого штабу у Львові, наголосивши, що вояки були дуже погано озброєні і забезпечені. Зокрема, тільки половина бійців мала рушниці [473]. Трагічне завершення Зимового походу, кульмінацією якого став кровопролитний бій у с. Миньки і розстріл червоними 359 полонених українських вояків під Базаром, викликало широкий відгомін у середовищі військово-політичної еміграції. Внаслідок цього з'явилися численні спогади, розвідки, літературні твори, присвячені цій операції. Проте виклад матеріалу в них був надто емоційним, містив чимало фактографічних розбіжностей. Тематичний випуск збірника “За державність” 1933 р., в якому було опубліковано праці безпосередніх учасників походу старшин І. Ремболовича, С. Чорного, М. Чижевського,

П. Ващенко й О. Шпілінського, став значним внеском в об'єктивне відтворення Листопадового рейду [66]. Відзначмо також праці сотника Гриця Рогозного “Листопадовий рейд”, Віктора Яновського “За Україну, за її волю”, Дмитра Зоренка “На партизанці”, які опубліковані згодом у збірникові “Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар” [108]. У різних виданнях вийшли друком мемуарно-аналітичні твори командира однієї з бригад групи Тютюнника, полковника Романа Сушка “Базар: могила 359 героїв” та Олександра Вишнівського “Повстанський рух і отаманія” [70. 1930. С. 104–127; 195]. Надзвичайно цінним джерелом для дослідників була публікація начальника штабу групи, полковника Юрка Отмарштайна “До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові” [417].

Автори більшості праць, особливо мемуарних, акцентують на героїзмові українських вояків, підтримці населення тимчасово визволених місцевостей, самопожертві 359 полонених, які були готові прийняти смерть, аніж перейти на службу до більшовиків. Утім, нерідко успіхи українців перебільшувалися й автори оминали те, що підняти всенародне повстання в Україні, яка була виснажена війнами та голодом, стало фактично авантюрою. Натомість В. Яновський у спогадах відзначав суттєві помилки командування, зокрема генерала Ю. Тютюнника, у плануванні операції, про яку відразу довідалися червоні через те, що у львівському штабі не було жодної конспірації. Автор, зрештою, як і дехто з істориків і мемуаристів, наголошував: похід здійснили малими погано підготовленими силами, він розпочався надто пізно, коли більшовики ліквідували підпільні повстанські органи в Києві та значно послабили повстанський рух в Україні протягом літа–осені 1921 р. [512].

Історіографія дослідження національно-визвольних змагань українського народу охоплює потужний пласт мемуарних і воєнно-історичних праць військових істориків українського зарубіжжя міжвоєнних років. Серед них – праці генералів і вищих старшин, активних учасників перших битв за незалежність України: В. Петлюри, М. Омеляновича-

Павленка, П. Єрошевича, В. Євтимовича, К. Смовського, О. Доценка, А. Пузицького, В. Савченка, О. Удовиченка й ін. Незважаючи на деяку тенденційність (це стосується, насамперед, спогадів), вони, безперечно, можуть слугувати цінним джерелом для дослідників.

Найбільшу цінність з точки зору висвітлення проблеми має праця генерала О. Удовиченка “Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Війська Української Народної Республіки. Рік 1919” (Нью-Йорк, 1971). Автор як досвідчений воєначальник висвітлив організацію, бойові дії Армії УНР на тлі геостратегічної ситуації, в якій опинилася Україна, подав характеристику і бойову діяльність вищого командування як Армії УНР, так і Галицької армії. Глибоко проаналізовані причини і наслідки українсько-білогвардійського протистояння, яке завдало великої шкоди національно-визвольній боротьбі українського народу. Будучи в еміграції, автор зумів залучити чимало документів, на базі яких зробив об’єктивні висновки, зокрема щодо поразки Української революції, до яких відніс втручання політики (і політиків) у питання військової стратегії [476].

Отже, воєнно-історична думка українського зарубіжжя в міжвоєнні роки охопила головні процеси Української революції 1917–1921 рр. Упродовж десятиріч, коли радянська історіографія замовчувала або брутально фальсифікувала її історію, саме військова еміграція упорядкувала величезну джерельну базу для сучасних дослідників, яка дасть змогу об’єктивно відтворити драму державно-соборного процесу в Україні у першій половині ХХ ст. На відміну від радянської історіографії, яка розглядала революційні події 1917–1921 рр. на Наддніпрянщині як місцевий варіант Великої Жовтневої соціалістичної революції, в еміграції розпочато розробку теоретичних концепцій української державності 1917–1921 рр., поєднання у них національного, соціального і військового аспектів.

РОЗДІЛ 3

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ ЗУНР

3.1. Організація і напрямки військово-історичної роботи в таборах Чехословаччини

Унаслідок того, що українці Наддніпрянщини та західних земель зазнали поразки у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і втратили державність, у сусідніх країнах Східної Європи утворилася сильна військово-політична еміграція. Як було вказано в попередньому розділі, у Польщі й частково Румунії перебували інтерновані війська Української Народної Республіки. У Чехословаччині ж опинилися здебільшого бригади Галицької армії загальною кількістю близько десятиох тисяч вояків. Окрім військових формувань, тут перебувало чимало галицької патріотично налаштованої інтелігенції, яка емігрувала, щоб продовжувати боротьбу за незалежність ЗУНР (після 1920 р. – Галицької республіки) [322; 323; 324; 418].

Перші вояки Галицької армії з'явилися в Чехословаччині у травні 1919 р., коли під час загального наступу польських військ Гірська бригада отамана Василя Черського та рештки кількох куренів 8-ї Самбірської бригади були відрізані від основних сил армії й відступили в Карпати. Тоді органи Міністерства народної оборони Чехословаччини роззброїли та інтернували близько чотирьох тисяч стрільців і чотирьохсот старшин й підстаршин [9; Оп. 2. Спр. 1 Арк. 17]. Їх розмістили в колишньому таборі російських військовополонених поблизу судетського міста Німецьке Яблонне і перетворили у військову частину із назвою “Українська бригада в Німецькім Яблонні”. Першим командантом бригади став підполковник В. Федорович, якого згодом змінив полковник А. Варивода, колишній командант Легіону Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни. Наприкінці 1919 р. бригаду очолив начальник штабу Галицької армії генерал В. Курманович, який прибув з фронту на лікування [418. С. 11].

Влітку 1920 р. до Чехословаччини прибуло близько тисячі галичан з

італійського полону, а восени з українсько-більшовицького фронту на Поділлі через окуповану Буковину й карпатські перевали сюди пробилася група галицьких вояків (близько 500 осіб) на чолі з недавнім командиром корпусу УГА генералом А. Кравсом, яку розміщено в таборі містечка Ліберці, що в 20 км від Німецького Яблонного. З них сформовано галицький стрілецький полк під командуванням отамана М. Мацейовича. Упродовж 1921 р. галичан обох таборів передислоковано в об'єднаний так званий “Український військовий табір у Йозефові” (близько 1400 вояків). Його командантом призначено генерала А. Вольфа, командира корпусу УГА в період бойових дій у Наддніпрянщині. Залишки старшин і стрільців у попередніх таборах переведено у статус робітничих сотень, які працювали на різних промислових і сільськогосподарських об'єктах Чехословаччини, здебільшого на Закарпатті [9. Оп. 2. Спр. 40 Арк. 3]. Табори інтернованих частин закриті наприкінці 1923 р.

Умови перебування інтернованих вояків на теренах Польщі, Румунії й Чехословаччини мали суттєві відмінності. Найприхильніше до українців ставилися у Чехословаччині. Цьому, насамперед, сприяло дружнє ставлення президента Т. Масарика, який у свій час перебув еміграцію в Україні й зберіг хороші згадки про наддніпрянців. Певну роль зіграло перебування галичан, чехів і словаків у складі Австро-Угорської імперії, тісні контакти, які склалися між ними у ті часи. Зважимо також і на напружені стосунки Чехословаччини з Польщею, які 1919 р. набули характеру збройного протистояння. Військове керівництво країни було вдячне частинам УГА за допомогу під час звільнення Закарпаття від угорських військ Бела Куни. У цій операції галичани втратили кількасот вояків убитими і пораненими [362. С. 246–248].

Президент Т. Масарик і його уряд усвідомлювали, що такий чинник як піднесення українського національно-визвольного руху 1918–1920 рр. виводив багатомільйонну Україну на геополітичну карту Європи. Чехословацька влада, як слушно зауважив київський історик М. Павленко,

сприймала еміграцію як фактор розбудови зв'язків з Україною [418. С. 176]. Відтак, незважаючи на перешкоди деяких політичних сил власної країни і післявоєнні труднощі, постійний дипломатичний тиск Польщі і радянської Росії, військово-політичний провід Чехословаччини надав галицьким інтернованим частинам пристойні умови перебування, забезпечив стрілецьтво і матеріально.

У таборах було створено сприятливі умови для розвитку культури й освіти, національного духовного життя. Під керівництвом командування й утворених у кожному таборі спеціальних центрів – культурно-просвітніх кружків – було налагоджено діяльність фахових і просвітніх закладів, бібліотек, аматорських театрів, хорів та інших культурно-мистецьких осередків, випуск табірних видань. Інтернованим галицьким старшинам і стрільцям надано можливість отримати середню і вищу освіту в чехословацьких державних або заснованих українських вищих навчальних закладах. Водночас у таборах підтримувалася військова дисципліна, відбувалися військові вишколи, щоразу (після кожного поповнення таборів або їх евакуації до нового місця) відновлювалася військова організація, притаманна частинам УГА. Ці заходи мали на меті підготувати українське стрілецьтво до продовження збройної боротьби за незалежність України [358. С. 335–338]. Саме тому інтерновані частини УГА мали подвійне підпорядкування: власному урядові ЗУНР в екзилі на чолі з Є. Петрушевичем і його дипломатичному представництву у Празі, а також чехословацькому Міністерству народної оборони та місцевим комендантам. Міністерство забезпечувало галицьких старшин і стрільців помешканням, харчуванням і видавало платню нарівні зі своїми військовослужбовцями.

Серед таборитів Чехословаччини було багато високоосвічених старшин, підстаршин і стрільців, які у складі Легіону УСС та Галицької армії не лише зі зброєю боролися за визволення України, але й пройшли велику школу організації та проведення виховної і культурно-освітньої роботи: плідно працювали у Пресових Кватирах українських формувань, видавали фронтові

часописи, мали досвід археографічної діяльності.

Нагадаємо, що із перших днів існування Легіону УСС його команданти, особливо полковник Г. Коссак, постійно дбали про ведення військово-історичної роботи. Заснована на фронті 1915 р. Пресова Кватура налагодила випуск видань, в яких домінувала національно-патріотична тематика [359. С. 33–34]. Організовано збір документів і матеріалів з історії Легіону: наказів, оперативних звітів, нагородних листів, щоденників, фронтової преси, споминів та історичних розвідок. За цю ділянку роботи відповідав четар І. Іванець, один із таборитів Німецького Яблонного. Значна частина цих документів сьогодні зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Хроніку Легіону – журнал бойових дій – складав відомий композитор і стрілецький пісенник підхорунжий М. Гайворонський [489. С. 110–111].

Під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. президент Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевич і начальник штабу УГА генерал В. Курманович присвятили низку спеціальних наказів розвитку військово-історичної роботи. Відповідно з цими наказами, у Начальній Команді, корпусах і бригадах створили історичні відділи, що організовували збір документів і матеріалів для створення літопису українського війська та музеїв. У них плідно працювали відомі галицькі історики І. Кревецький, І. Карпинець, М. Євшан-Федюшка, П. Мигович та ін. [489. С. 115–117].

Командування інтернованих частин УГА чітко усвідомлювало, що перебування за межами батьківщини, далеко від родин негативно впливає на морально-психологічний стан вояків. Тому воно вважало одним із головних завдань і напрямків роботи збереження боєздатності війська, піднесення його морально-бойового духу завдяки використанню різних форм і методів впливу на особовий склад. Зокрема, одним із найважливіших чинників військово-патріотичного виховання були приклади історичного минулого українського народу та бойових традицій його війська, насамперед, княжої і козацької доби.

Налагодженню військово-історичної роботи в таборах сприяв достатній

інтелектуальний потенціал військовиків, які зуміли за короткий термін організувати себе для широкомасштабної культурно-освітньої і наукової роботи та створили першу історіографію визвольної боротьби Галичини в 1914–1923 рр. Серед них були генерали В. Курманович, А. Кравс і А. Вольф, полковники Г. Стефанів, М. Курах, Р. Волощук, старшини І. Іванець, І. Цьокан, М. Дольницький, М. Терлецький, Я. Пастернак, Р. Колтунюк, Ю. Буцманюк, Я. Голота, М. Дацків та ін. [502]. Вони вважали важливим патріотичним обов'язком реконструювати хроніку визвольних змагань, збагатити українську воєнно-історичну думку, залишити майбутнім поколінням цінні джерела й узагальнення героїчного минулого.

На наш погляд, цю роботу найкраще організували в таборі Ліберці, хоча саме тут склалися несприятливі побутові умови для галицьких старшин і стрільців. На прохання президента Є. Петрушевича, Міністерство народної оборони Чехословаччини невдовзі перевело їх у табір Йозефів. Особливо робота пожвавилася після прибуття групи генерала А. Кравса. 25 вересня 1920 р. у таборі засновано Культурно-просвітній кружок. До його керівництва увійшли досвідчені старшини О. Кравець (голова), Ю. Буцманюк, Я. Голота, М. Дольницький і Я. Пастернак [91. 1920. Ч. 2. С. 24]. Першу історичну секцію в таборах інтернованих частин УГА утворено в Ліберцях 27 вересня того ж року. Секція входила до складу Культурно-просвітнього кружка, головним напрямком її діяльності була організація воєнно-історичної роботи. Її очолили енергійні й працьовиті старшини, вихованці Львівського університету, колишні співробітники Національного музею у Львові поручники Яків Голота та Ярослав Пастернак, а також талановитий молодий журналіст Петро Мигович [91. 1920. Ч. 2. С. 26]. Зазначимо, що після закінчення студій у Празькому університеті Я. Пастернак повернувся до Львова, став дійсним членом і директором археологічного музею НТШ. Автор монументальних наукових праць із археології України, після Другої світової війни він став професором Українського вільного університету в Мюнхені та Католицького університету в Римі [265. Т.6. С. 1956–1960].

Найголовнішим завданням секції керівництво визначило збір документів і матеріалів з історії визвольних змагань 1918–1921 рр., написання історичних розвідок і споминів учасників тих подій. Планували найближчим часом налагодити видання історично-мемуарного журналу, оскільки наявні періодичні видання – тижневик “Голос табору” й двотижневик “Український Стрілець”, які виходили у Німецькому Яблонному, – мали обмежені можливості щодо публікацій. Випуск у листопаді 1920 р. першого числа табірної журналу “Український Скиталець” став новим імпульсом у розгортанні воєнно-історичної роботи. Його редакція – М. Левицький, Я. Голота, І. Іванець та Ю. Буцманюк – докладала великих зусиль для того, щоб налагодити регулярний вихід журналу, який спершу був рукописним, розмножувався шапірографом накладом 200 примірників. Його передавали з рук у руки по таборах, де зустрічали з великим ентузіазмом.

У першому числі журналу “Український Скиталець” Я. Голота від імені членів історичної секції звернувся до стрільців і старшин: “Випускаючи перше наше число, уважаємо конечним сказати: ціллю нашого видавництва є по можливості зібрати все то, що пережила наша Українська Галицька Армія і період від першого падолиста 1918 р. Починаємо наше видавництво нарочно з днем 1 падолиста, як у другу річницю початку нашої визвольної боротьби і скитання” [91. 1920. Ч. 1. С. 1]. Опубліковані в ньому спогади безпосередніх учасників Першолистопадового зриву у Львові й Галичині, зокрема І. Рудницького “Спомини львівських Падолистових днів 1918 р.”, М. Дольницького “Передісторія 1 падолиста 1918 р.”, В. Воробця “1 падолиста 1918 р. в Коломиї” та інші, започаткували мемуарний цикл історіографії Листопадової національно-демократичної революції в Галичині й визначили головний напрям діяльності історичної секції.

21 лютого 1921 р. завідувач архіву секції Я. Пастернак доповідав, що він зібрав 123 одиниці матеріалів, переважно спогадів. Однак це не влаштувало керівництво секції. Визнаючи цінність свідчень безпосередніх учасників визвольних змагань, Я. Голота наголошував, що в мемуарних

працях історичні події висвітлювали часто тенденційно, подаючи на передньому плані позитивні явища і оминаючи недоліки та власні прорахунки. Отже, необхідно було скорегувати започатковану тенденцію, більше уваги приділяти збору документів: наказів, оперативних звітів, журналів бойових дій тощо. На їх базі передбачали створити хроніки частин Галицької армії, висвітлювати їхній бойовий шлях і героїчні подвиги старшин і стрільців у битвах за незалежність України [91. 1921. Ч. 4. С. 24].

У зв'язку з переходом Я. Голоти до редакції журналу “Український Скиталець” керівником історичної секції обрано поручника Мирона Дольницького. Він здобув освіту в університетах Львова й Відня, у Празі став доктором, а під час українсько-польської війни служив начальником оперативного відділу Бережанської бригади. Досвідчений військовик до того ж був талановитим журналістом, автором поважних науково-історичних розвідок і книжки “Між молотом і ковадлом” з історії УГА. Згодом мешкав у Празі, працював професором університету, обраний дійсним членом НТШ, після Другої світової війни виїхав до США [307. С. 653]. Для збору документальних матеріалів М. Дольницький утворив спеціальну комісію, яка отримала підтримку і конкретну допомогу командування таборів, а також голови Культурно-просвітнього кружка отамана Р. Волощука та його заступника М. Дацкова. Завдяки цим заходам за короткий термін лише у таборі Ліберці вдалося зібрати більше 500 документів і матеріалів з історії бойових частин, а також фронтових часописів і картосхем [91. 1921. Ч. 7. С. 25].

Діяльність історичної секції ліберецького табору суттєво пожвавила історичну роботу в інтернованих частинах. Зокрема, група старшин і стрільців – ветеранів Легіону Українських Січових Стрільців – утворила під керівництвом отамана Омеляна Лесняка власну історичну секцію для збору матеріалів і написання історії Легіону 1914–1918 рр. До секції увійшли сотник Б. Білинкевич, четар С. Чумак, колишні активні члени Пресової Кватири Легіону талановиті малярі Іван Іванець та Юліан Буцманюк [91. 1931. Ч. 6. С. 31]. Завдяки зусиллям історичної секції під

керівництвом М. Дольницького, яка визначила написання історій частин і підрозділів УГА пріоритетним напрямом своєї роботи, за короткий час на шпальтах “Українського Скитальця” з’явилася низка оригінальних публікацій. Найбільшу увагу вояків привернули розвідки четаря Я. Колтунюка “Група отамана Леєра”, десятника М. Ілящука “3-й курінь 8-ї Самбірської бригади в наступі на Київ”, поручника Г. Нахмана “Передісторія й історія Жидівського куреня 1-го корпусу УГА” й ін. Сотник Р. Земик у розвідці “Дещо про летунство УГА” висвітлив створення першого авіаційного загону в Красне під командуванням сина Івана Франка – Петра Франка – та його бойову діяльність на першому етапі українсько-польської війни. Високим науковим рівнем відзначалася праця генерала А. Кравса “Зав’язок моєї групи”. Колишній командант бойової групи “Хирів” та її засновник на прикладі цього угруповання показав, як із початком війни з окремих загонів формувалися регулярні частини Галицької армії. Згодом генерал написав продовження документального нарису з елементами спогадів про перші бойові дії групи “Хирів”, зокрема про наступ на Перемишль, додав картосхеми [122]. Об’єктивно відтворюючи події, він не оминув прорахунків і недоліків як своїх, так і сусідніх частин армії. Його праці були взірцем для всіх дослідників, які прилучилися до історичних студій. А їх з кожним днем ставало все більше. У звіті історичної секції від 31 жовтня 1922 р. зазначено, що вже зібрано 49 історій окремих частин і підрозділів [91. 1922. Ч. 2. С. 53–54].

Однією з найефективніших форм цієї роботи стала пропаганда історичних традицій українського народу та його війська. Для цього при створеному в листопаді 1920 р. Стрілецькому вечірньому університеті в Німецькому Яблонному заснували спеціальний лекторій. “Виклади популярного наукового змісту відбуваються три рази на тиждень від год. 4-5 в залі театру. Присутніх буває пересічно 250 стрільців і підстаршин”, – повідомляв табірний часопис [91. 1920. 15 грудня]. Особливо змістовними стали виклади М. Терлецького, І. Калічака, К. Коберського та інших, які, до

речі, не обмежували свої реферати тематикою визвольних змагань 1914–1920 рр. Зокрема, І. Калічак виступив із циклом лекцій з історії козаччини, національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького, І. Мазепи й ін. Плідно діяв лекторій під керівництвом М. Дольницького у Ліберцях, згодом в Йозефові. Велику аудиторію завжди збирали кваліфіковані лекції з історії давньої України Я. Пастернака, О. Левицького, М. Терлецького. Лекторій охоплював своєю роботою численні робітничі сотні, розкидані по Чехословаччині, зокрема на Закарпатті. В місцях зосередження інтернованих вояків його працівники водночас активізували збір матеріалів для архіву секції та редакції “Українського Скитальця”.

Піднесенню історичної свідомості особового складу інтернованих частин сприяло й те, що командування спільно з виховними структурами проводило урочисті заходи, пов’язані з пам’ятними датами в історії українського народу та його збройних сил. Зокрема, урочисто й широкомасштабно щороку відзначали свято Першолистопадового повстання 1918 р. і проголошення ЗУНР. Цій події присвячували спеціальні випуски “Українського Скитальця” й табірних часописів, проводилися багатолюдні Богослужіння, академії, святкові концерти, військові паради. У заходах брали участь представники екзильного уряду ЗУНР з Відня. Широко відзначалися роковини героїчних боїв на Маківці, під Крутами і Мотовилівкою, трагедії Базару. З великим патріотичним пафосом відзначалися Шевченківські дні, уродини Івана Франка, дні пам’яті полеглих, зокрема організатора й керівника Першолистопадового чину, першого військового міністра ЗУНР Д. Вітовського та українських партизан-січовиків П. Шеремети і С. Мельничука (останніх двох поляки 1922 р. стратили в Чорткові). Ці заходи мали великий вплив на піднесення морально-політичного духу стрілецтва.

Після передислокації інтернованих частин УГА до табору Йозефів історична секція була поповнена і продовжила працю під керівництвом М. Дольницького. Сюди переїхала й редакція “Українського Скитальця”, яку

очолив О. Демчук. Журнал щомісяця друкували в місцевій друкарні накладом 1000 примірників. Редакція тісно співпрацювала з історичною секцією, яка забезпечувала його цінними матеріалами, зібраними у процесі пошуково-аналітичної роботи. Восени 1921 р. М. Дольницький від імені секції виступив з ініціативою підготувати до видання “Історичний Альманах” – комплексну науково-історичну працю про бойовий шлях Галицької армії. 12 жовтня табірна преса оприлюднила звернення до вояків “Бережим пам’ять наших визвольних змагань!”. У ньому зазначено: “Вже від давнього часу говориться і пишеться у нас про збирання історичних матеріалів УГА та накликається на списування споминів з українсько-польської та українсько-московської війни... Для чого на нараді підпоручників військових таборів в Йозефові, Німецького Яблонного і студентства в Празі дня 24 серпня с. р. передано цю справу Йозефівському табору, а іменню йому поручено зібрати і підготувати матеріал до видання “Історичного Альманаху”. Культурно-просвітний кружок Українських військ табору в Йозефові приступив вже до діла й назначив комісію для збирання й підготовки матеріалів і комісію для їх оцінки” [91. 1921. Ч. 10. С. 1].

Історична секція, члени якої склали вищеназвану комісію, закликала галицьке стрілецтво взяти активну участь в акції і терміново надсилати матеріали. Організатори пропонували тематику дописів, яка й відображала головні напрями історичних досліджень у таборах: історія січового стрілецтва 1914–1918 рр.; Першолистопадовий зрив 1918 р. й утворення ЗУНР; військове будівництво й історія окремих частин, бригад і корпусів УГА; бойові дії на фронтах українсько-польської війни, Вовчухівська та Чортківська наступальні операції; бойові дії УГА на Наддніпрянщині на більшовицькому та денікінському фронтах; історія Корпусу Січових Стрільців у складі Армії УНР; окремі види збройних сил: артилерія, кіннота, авіація, медична служба й ін.; військове духовенство; жіноцтво в лавах УГА; іноземні старшини на службі в українському війську; вплив січового стрілецтва та Галицької армії на піднесення національної свідомості

населення Наддніпрянщини; життя в таборах інтернованих частин УГА; біографічні довідки воєначальників, командантів, героїв війни й ін.

У зверненні наголошено на величезному значенні цієї роботи для сучасних, й особливо для майбутніх поколінь: “Нехай наш “Історичний Альманах” стане правдивим джерелом для майбутніх істориків та основою для наукових дослідів, нехай він стане живим свідком наших традицій, нехай буде великим учителем і виховником наших будучих поколінь. Нехай буде животворним приміром героїзму, патріотизму і характеру” [91. 1921. Ч. 10. С. 1].

У стислий термін удалося значно пожвавити збір різноманітних матеріалів і документів. Наприкінці листопада 1921 р. архів історичної секції нараховував уже 1072 документи, які передбачали використати для “Історичного Альманаху”. До команданта галицької бригади генерала А. Вольфа звернувся колишній діяч Бойової Управи УСС і опікун Пресової Кватири Легіону Іван Боберський, який перебував у складі дипломатичної місії ЗУНР у Канаді. Дізнавшись про таку надзвичайно важливу роботу, він запропонував там видати цей воєнно-історичний збірник. Боберський писав, що в Канаді сприятливі умови для видання, а головне – вже зібрано серед української еміграції кошти. 30 листопада того року спеціальне засідання історичної комісії розглянуло пропозицію І. Боберського й погодилося підготувати й надіслати за океан необхідні матеріали [91. 1921. Ч. 11. С. 19–20]. За нез’ясованих обставин альманаху тоді не було видано, але його матеріали згодом увійшли у фундаментальне п’ятитомне видання “Українська Галицька Армія. Матеріали до історії”, яке вийшло друком після Другої світової війни у видавництві Д. Микитюка в Канаді [47–50].

Піднесення рівня воєнно-історичної роботи в середовищі військової еміграції в Чехословаччині в період перебування в таборах інтернованих частин УГА можна виявити в друкованих працях і матеріалах табірної преси, особливо “Українського Скитальця”. З листопада 1922 р. журнал почав виходити у Відні, а що найважливіше – його науковий рівень був дуже високий. Невипадково його наклад перевищив 1000 примірників і

розповсюджувався в більше, ніж десяти країнах світу, зокрема в Австрії, Німеччині, Канаді і США [91. 1922. Ч. 2. С. 53–54]. Навколо історичної секції та редакції журналу утворився гурт талановитих військових істориків, чії праці залишили помітний слід в історіографії українських визвольних змагань. Саме тоді розпочався творчий шлях генерала А. Кравса, який на базі перших публікацій у табірному “Українському Скитальці” написав книгу “За українську справу” (Львів, 1937) [121]. Відзначимо також праці фахових військовиків, командирів полків, бригад і корпусів генерала А. Вольфа, полковників М. Кураха, Г. Стефаніва, історика галицької авіації сотника Р. Земика. Їхні публікації відзначає інформативна насиченість. Про визнання авторитету військових істориків з таборів Чехословаччини красномовно свідчить факт, що їхні публікації з’явилися у поважних львівських історико-мемуарних виданнях “Календар Червоної Калини” та “Літопис Червоної Калини”. 1922 р. у “Календарі Червоної Калини” було опубліковано праці Р. Земика, А. Дівнича, згодом цілу низку науково-історичних досліджень О. Думіна (псевдонім – А. Крезуб), історичних розвідок І. Цьокана, Р. Гаванського, І. Іванця, М. Коновальця, П. Миговича, П. Будза (останнього редактора “Українського Скитальця”) й ін. [421. С. 398–431].

У червні 1922 р. в таборі Йозефів розгорнулася широкомасштабна акція збору матеріалів для підготовки видання фундаментальної “Пропама’ятної книги української еміграції земель ЗУНР”. Для реалізації задуму створили редакційну колегію у складі: І. Мельницький (голова), М. Дольницький, Я. Пастернак, П. Будз, Г. Голинський, К. Купчанко, І. Медвідь. Редколегія підготувала спеціальну відозву до емігрантських товариств і приватних осіб із закликом надіслати матеріали з історії визвольних змагань. Листи надіслано на 250 адрес. Крім цього, редколегія звернулася за підтримкою до президента Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевича опублікувати звернення до українських часописів Європи і Америки “Українське слово”, “Український прапор”, “Свобода”, “Народна воля”, “Руська Нива” та ін. В них закликалося також підтримати видання необхідними коштами.

Зауважимо, що вже до кінця 1922 р. до редколегії надійшли 28 праць, загальним обсягом 240 сторінок, чимало фотографій. Місія ЗУНР у Празі та деякі приватні особи надіслали на видання книги кошти [91. 1923. Ч. 4. С. 42–43].

Використовуючи всі можливості, керівництво історичної секції на чолі з М. Дольницьким зав'язало стосунки з наявними за кордоном і на Батьківщині центрами української військово-історичної науки. Найближчим був празький, де активно діяв колишній командувач Галицької армії, член Українського військово-історичного товариства генерал-полковник М. Омелянович-Павленко, відомий працями з історії Української революції, зокрема книжкою “Українсько-польська війна 1918–1919 рр.” [413]. Генерал-полковник із розумінням поставився до пошукової праці галицьких військових істориків у чехословацьких таборах. Щоправда, встановити тісні стосунки з керівництвом Українського військово-історичного товариства не вдалося через політичні розбіжності глав урядів ЗУНР і УНР Є. Петрушевича і С. Петлюри відповідно. Ділові й дружні зв'язки було встановлено зі Львовом, де розгорнули після воєнної руїни діяльність галицькі військові історики у різних комісіях Наукового товариства імені Шевченка й утворився 1921 р. потужний видавничий центр – кооператив “Червона Калина”. Його очолили колишні вояки Легіону УСС і УГА С. Шухевич, О. Навроцький, І. Тиктор, Л. Лепкий, М. Матчак та інші. Своім головним завданням вони визначили видання праць з історії визвольної боротьби українського народу, спогадів і матеріалів про бойові дії Легіону УСС і УГА 1914–1920 рр. [421. С. 19]. Така співпраця сприяла підвищенню наукового рівня військово-історичних праць і суттєво збільшувала виховні можливості публікацій.

Усвідомлюючи, що створювати історії бойових частин і відтворити об'єктивну картину визвольних змагань українських військових формацій ХХ ст. без потужних архівів неможливо, командування таборів, керівництво Культурно-просвітніх кружків від початку інтернування вживали різних заходів для збору і збереження документів й матеріалів нещодавніх подій. 14 травня 1921 р. генерал А. Вольф видав спеціальний наказ про збір

історичних матеріалів і формування архівів. Він наголошував, що вкрай необхідно зберегти для майбутніх істориків і нащадків взагалі пам'ять про героїчне минуле. Командант наказував зосереджувати в архівах таборів урядові, військові та історичні документи, звіти, щоденники, спогади, часописи тощо. Крім цього, рекомендувалося збирати матеріальні пам'ятки історії для створення військових музеїв [91. 1921. Ч. 8. С. 26].

Важливе значення для формування архівів мали історичні секції. Зокрема, в таборі Ліберці цю роботу розгорнули вже наприкінці 1920 р. Завдяки зусиллям Я. Пастернака там зібрали близько 1000 матеріалів. Невдовзі після ліквідації таборів їхні архіви передали до Музею визвольної боротьби України, який створено у Празі 1925 р. У міжвоєнні роки його фондами користувалися історики українського зарубіжжя, які на підставі архівних документів видали чимало праць з історії Визвольних змагань 1914–1923 рр. Після Другої світової війни 1948 р. архівні документи Музею визвольної боротьби України було вивезено в СРСР, де вони осіли в недоступних для дослідників спецфондах московських і київських архівів [359. С. 187]. Тільки кілька років тому частина з них, зокрема про частини УГА в таборах Чехословаччини, стала доступною в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України.

Наприкінці 1923 р. після ліквідації таборів інтернованих частин УГА і переведення галицьких вояків у статус політемігрантів, діяльність історичної секції М. Дольницького, а також редакції журналу “Український Скиталець” припинилася. Але потужний імпульс військово-історичної роботи захопив у її орбіту широкий загаль українського вояцтва. А традиції “Українського Скитальця” продовжив військово-історичний журнал “Літопис Червоної Калини”, який виходив у 1929–1939 рр. у Львові (як правило, щороку виходило 12 гасел обсягом 24 стор.) [421. С. 296–297].

Розглядаючи організацію і розвиток військово-історичної роботи у табірний період інтернування частин УГА, український історик та історіограф Лев Шанковський, колишній старшина Галицької армії, у праці

“Нарис української воєнної історіографії” відзначав, що її рівень у галичан помітно поступався наддніпрянцям. Щоправда, він зауважував, що в польських таборах інтернованих частин Армії УНР склався набагато потужніший інтелектуальний потенціал. Там перебувало близько п’ятдесятьох генералів й більше ніж сто полковників генерального штабу. Чимало з них, крім бойового досвіду, мало значний стаж педагогічної та воєнно-наукової праці: колишній професор академії Генерального штабу і автор низки наукових праць генерал-полковник М. Юнаків, начальники військових училищ генерали С. Дельвіг і М. Омелянович-Павленко, а також генерали О. Греків, С. Дядюша, П. Єрошевич, В. Змієнко, В. Куц та ін. [502]. 1920 р. вони вже створили у Львові Українське воєнно-історичне товариство [44; 323. С. 167–168]. Таких сил у галичан не було. До того ж у 1930-х роках, коли навколо “Літопису Червоної Калини” згуртувалася більшість військових істориків Галичини й українського зарубіжжя, заклик О. Думіна створити Західноукраїнське воєнно-історичне товариство галичани не підтримали [264].

Підсумовуючи воєнно-історичну роботу в таборах Чехословаччини, відзначаємо, що її ентузіасти – галицькі старшини і стрільці – зробили значний внесок в історіографію національно-визвольних змагань українського народу 1914–1923 рр., заклали підґрунтя для реконструкції бойового шляху Галицької армії, зібрали цінні документи й матеріали про окремих командирів, хроніки інтернування, створили джерельну базу для майбутніх дослідників ЗУНР. Саме до них слід віднести схвальну оцінку Л. Шанковського: “Українська воєнно-історична наука постала щойно після визвольної війни 1917–1920 рр., і вона розвинулася, дарма що й тоді існували умови бездержавности. Але була в екзилі українська армія, були її старшини, що прагнули створити українську воєнно-історичну науку і, що найважливіше, був великий суспільний інтерес до української воєнно-історичної науки, що його проявляли маси українського населення на західноукраїнських землях і на еміграції” [502. 1970. № 4. С. 71].

3.2. Історико-мемуарний літопис УГА: “Український Скиталець” 1920–1923 рр.

Журнал “Український Скиталець” – яскрава сторінка літопису Галицької армії, невід’ємна складова визвольної боротьби українського народу за незалежність. На шпальтах часописів і журналів зафіксовано чимало подій минулого, і кожний примірник військової періодики набуває значення документа епохи, стає цінним джерелом для науковців. Зауважимо, що впродовж усього визвольного руху першої чверті ХХ ст. друковане слово було вагомим чинником патріотичного виховання та піднесення морально-бойового духу борців за волю України, зміцнювало лави українських збройних формувань. Не менше, ніж на фронті, значення мала преса Галицької армії в часи перебування її частин у Чехословаччині. “Відірвано від світу, в тяжких умовах інтернованих, українське лицарство стало над прірвою розпуки і зневір’я, – відзначав історик української преси А. Животко. – Утриматися від загрози деморалізації – таке завдання стало перед українським козацтвом за дротами” [269. С. 327]. Запорукою цього, підкреслював він, стала широка культурно-освітня робота в таборах, виховне і мобілізаційне значення військової преси. Отже, невдовзі після заснування першого табору інтернованих частин у Німецькому Яблонному 1920 р. було налагоджено видання двох часописів – тижневика “Голос табору” і двотижневика “Український Стрілець” [418. С. 31]. З утворенням табору у Ліберцях після прибуття групи генерала А. Кравса в листопаді 1920 р. започатковано видання журналу “Український Скиталець” [489. С. 80].

Засновуючи військові періодичні видання, зокрема “Український Скиталець”, у таборах інтернованих частин УГА в Чехословаччині, їх ентузіасти мали чималий професійно-організаційний досвід. Перші українські часописи з військової тематики з’явилися ще до Першої світової війни в національних мілітарних товариствах “Січ”, “Сокил”, “Пласт”. Із 1912 р. у Львові видавали часопис “Січові вісті” (редактор Д. Катамай), який сприяв національно-патріотичному вихованню січовиків, готував їх до

збройної боротьби. Товариство “Сокіл” заснувало газету “Запорізькі вісті”, в якій пропагувало традиції козацтва. Публікації з історичної тематики сприяли піднесенню національної свідомості молодих галичан, буковинців, закарпатців [485].

Легіон Українських Січових Стрільців, у складі якого під час Першої світової війни був цвіт галицької інтелігенції, – єдина частина австрійської армії, що налагодила видання кількох газет і журналів. “Поруч зі збройним чином Українських Січових Стрільців, разом із воєнними трудами та бойовими подвигами, – писав колишній січовик, згодом військовий історик Степан Ріпецький, – супроводила їх нерозлучно від самого початку їхня багата та широка духовна творчість, глибока національно-визвольна думка та мистецтво у всіх його виявах і формах” [438. С. 135]. Пресова Кватира Легіону видавала ілюстровані журнали – місячник “Шляхи” й “Червона Калина”.

Після утворення під час українсько-польської війни Галицької армії поряд із державними виданнями та регіональною періодикою було засновано власну військову пресу, основою якої стали досвід і традиції журналістики січового стрілецтва. Провідним виданням був орган Начальної Команди – часопис “Стрілець” (редактор В. Пачовський). У корпусах виходили часописи “Козацький голос”, “Полева газета”, “Стрілецький шлях”. У редакціях працювали молоді талановиті журналісти й письменники: А. Баб’юк (М. Ірчан), В. Гадзінський, І. Кривецький, Б. Заклинський, М. Голубець, син Івана Франка – Тарас Франко й ін. “Серед тих 50 часописів, що появилися в 1918–1919 рр., на галицькому і наддніпрянському ґрунті, – наголошував керівник Пресової Кватири УГА сотник О. Левицький, – найкраще і найбільш безпосередньо ілюстрували духа галицького вояка часописи, які видано стараннями фронтових чи взагалі військових команд” [353. С. 330].

Восени 1920 р. у таборі Ліберці сформувався гурт високоосвічених військовиків, серед яких були генерал А. Кравс, старшини М. Дольницький,

Ю. Буцманюк, М. Терлецький, Г. Куріца, В. Галан, І. Козак, П. Голинський, Я. Голота, Р. Волощук, Я. Пастернак та інші. Всі вони вийшли з галицької інтелігенції, мали досвід організації виховної роботи серед стрілецтва. Усвідомлюючи значення власного друкованого органу для умов інтернування, вони зуміли за короткий час самоорганізуватися й видати журнал. Коли наприкінці вересня того року у складі Культурно-просвітнього кружка утворилася історична секція на чолі з Я. Голотою, розпочався збір матеріалів для нового табірної видання. У жовтні засновано редакцію, до якої увійшли Я. Голота, М. Левицький, І. Іванець та Ю. Буцманюк. Упродовж місяця редколегія змогла підготувати й видати в день державного свята ЗУНР 1 листопада перший номер журналу, назву якого (“Український Скиталець”) схвалило командування і керівництво Культурно-просвітнього кружка. Редакції допомагали порадами редактор часопису “Український Стрілець” у Німецькому Яблонному С. Ріпецький, військовий аташе ЗУНР у Празі сотник І. Рудницький – один із найактивніших співробітників журналу й ін. У першому числі редакція визначила його історико-мемуарний характер, головну тематику – “зібрати все те, що пережила наша Галицька армія” – і закликала читачів до тісного співробітництва [91. 1920. Ч. 1. С. 1].

Матеріальні можливості для видання журналу були вкрай обмежені, не вистачало навіть друкарської машинки. Отже, перші три числа журналу за листопад, грудень 1920 р. і січень 1921 р. були рукописними й розмножувалися на шапірографі, завдяки чому виготовляли лише 50 примірників. Із лютого 1921 р. текст друкували на машинці й наклад збільшився до 200 примірників. “Український Скиталець” почали розповсюджувати не лише серед військових частин у таборах, але й серед робочих сотень у Чехії, Словаччині, на Закарпатті. Стрілецьтво зустрінуло вихід власного журналу з великим ентузіазмом. Крім того, що він задовольняв духовні потреби стрілецтва, журнал став потужним імпульсом у розгортанні воєнно-історичної роботи. Авторський колектив постійно збільшувався, щоправда, завдяки виключно мемуарним працям. Після

передислокації табору Ліберців до Йозефова, згодом і редакції журналу, його видання (з десятого числа 1921 р.) здійснювалося в місцевій друкарні. Він виходив щомісяця накладом 1000 примірників, обсяг – 2,0 друк. аркуші (32 стор.). Редактором “Українського Скитальця” у Йозефові був сотник Осип Демчук [91. 1921. Ч. 10. С. 1, 32].

Із листопада 1922 р. (числа 19) журнал уже видають на новому обладнанні у Відні двічі на місяць, обсягом 3,0 друк. аркуші (48 стор.). Постійно зростає науково-інформаційний рівень публікацій. Під керівництвом нового редактора Петра Будза удосконалюється структура журналу. Хоча мемуаристика домінувала, помітне місце займали історико-оглядові матеріали. Зміст журналу складали різножанрові твори: статті, нариси, спогади, розвідки, біографічні матеріали, хроніки, оповідання, поетичні твори. Розширюється коло авторів. До журналу надсилали матеріали колишні вояки УГА з різних країн. Звіт редакції про діяльність за червень–жовтень 1922 р. свідчив, що його популярність швидко зростала. Наприклад, із 1000 примірників у Чехословаччину надсилали 347 прим., Канаду і США – 221, Австрію – 51, Німеччину – 22 примірники. Журнал передплачували також у Польщі, Франції, Росії, Югославії, Румунії. 32 примірники надсилали у бібліотеки різних країн [91. 1923. Ч. 5. С. 53–54]. Завдяки цьому збереглося кілька повних комплектів журналу, зокрема у Львові в Національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника НАН України, бібліотеці Львівського національного університету імені І. Франка, а також у Науково-дослідному інституті імені В. Липинського у Філадельфії (США) [502. 1972. № 3–4. С. 56].

Л. Шанковський у “Нарисі української воєнної історіографії” так схвально оцінив “Український Скиталець”: “Разом появилася 46 чисел цього цікавого журналу. Редагували його по черзі поручник Яків Голота, сотник Осип Демчук і поручник Петро Будз... “Український Скиталець є копальною воєнно-історичних відомостей про Галицьку армію” [502. 1972. № 3–4. С. 58]. Історіограф поділив матеріали журналу на чотири археографічні групи:

1. Мемуаристика про Листопадовий зрив у Галичині 1918 р.
2. Матеріали з історії військового будівництва, утворення, організацію та бойові дії частин УГА в 1918–1920 рр.
3. Військові мемуари, спогади безпосередніх учасників визвольних змагань.
4. Аналітичні статті й розвідки на воєнно-історичну тематику [502. 1972. № 3–4. С. 59–61].

Як бачимо, тема національно-визвольної збройної боротьби українського народу була в журналі провідною, однак не вичерпувала змісту видання. Інша особливість видання – домінування матеріалів мемуарного характеру. Ця тенденція простежується від перших його чисел, що деякі дослідники розцінили як недолік. У зв'язку з цим цілком слушно зауважив сучасний львівський історик Л. Дещинський: “Незважаючи на певний суб’єктивізм мемуарної літератури, вона є найкращим документом відтворення духу епохи, психологічного настрою, властивого лише тому часу, в якому творяться події історичної ваги” [245. С. 6]. Зважаючи на це, редакція журналу намагалася по можливості групувати матеріали різних авторів за відповідною тематикою.

Вдалих тематичний добір матеріалів відзначимо у випусках “Українського Скитальця”, присвячених Першолистопадовому зриву на Галичині, зокрема в першому числі (1920 р.) опубліковано М. Дольницького “Переддень 1 падолиста 1918 р.”, І. Рудницького “Спомини львівських Падолистових днів 1918 року”, Б. Ромченка “Сумної пам’яті дні в Перемишлі”, В. Воробця “1 падолиста 1918 р. в Коломиї”, поручника В. (з відомих причин автори не завжди вказували прізвища) “Падолистовий переворот в Золочеві”. Багатоаспектність дослідження дала змогу авторам висвітлити державотворення ЗУНР із критичної точки зору [91. 1920. Ч. 1. С. 2–28]. У наступних числах журналу публікували спогади Я. Рибачака “Спомини з Жовкви” [91. 1921. Ч. 6. С. 4–10; Ч. 7. С. 6–8], В. Виноградського “Спомин з падолистового перевороту в Балигороді і Ліську” [91. 1921. Ч. 4. С. 5–9], К. Крушельницького “В ніч на 1 листопада” [91. 1922. Ч. 20. С. 9–13],

О. Грицака “Падолистовий зрив” [91. 1923. Ч. 21–22. С. 23–17]. Відзначаючи цикл публікацій про польсько-українське військове протистояння в регіонах, Л. Шанковський писав: “Всі ці статті подають найавтентичніші описи подій, бо зроблені учасниками під свіжими ще враженнями пережитого і під контролем інших учасників, що перебували в таборі, і тим самим є першоджерелами для відтворення Листопадового зриву в Галичині. З цього погляду вони мають велике значення для історії” [502. 1972. № 3–4. С. 59].

Справді, неможливо переоцінити спогади сотника Івана Рудницького, який перед Першою світовою війною закінчив Львівський університет, на фронті командував сотнею, а в жовтні 1918 р. був одним із членів Центрального Військового Комітету, найближчим помічником керівника Першолистопадового повстання Д. Вітовського. У спогадах І. Рудницький відтворив хроніку організації Військовим Комітетом збройного виступу у Львові, вказав на визначну роль Д. Вітовського, який на нараді Української Національної Ради переконав її учасників негайно перебрати владу. І. Рудницький, який під час повстання командував збройним загonom стрільців, докладно висвітлив хід Листопадового чину у Львові і перші бої з поляками на вулицях міста. Він описав героїчний подвиг півторатисячного українського війська, яке за кілька годин захопило старовинну галицьку столицю. Водночас автор не приховував недоліків і помилок, відверто визнавши, що сотні стрільців вже 1 листопада розійшлися по домівках, критикував керівництво, зокрема Д. Вітовського, за лібералізм щодо польського населення, яке швидко оговталось й поповнило загоони польських бойовиків [91. 1920. Ч. 1. С. 2–8; Ч. 2. С. 2–9]. Імпонує і викликає довіру читача насиченість спогадів деталями. Автор подав час і конкретне місце подій, прізвища їх учасників, кількісний стан підрозділів. Становище І. Рудницького у штабі повстання, його обізнаність із планами командування та ходом їх виконання дали змогу досить повно висвітлити події у Львові в перші дні листопада 1918 р. Його публікація про Першолистопадовий зрив стала цінним джерелом для дослідження історії Листопадової національно-

демократичної революції, з'ясування причин виху українсько-польської війни.

Спогади М. Дольницького “Передісторія 1 падолиста 1918 р.” мали історико-оглядовий характер. Окресливши розвиток національно-визвольного руху в Галичині, автор наголосив: “Політичні події були вже так дозрілі, що кождий народ Австрійської Монархії вже сам міг подбати про свою дальшу судьбу. Галицькі українці відчули це саме” [91. 1920. Ч. 1. С. 5]. Його спогади присвячені переважно діяльності Центрального Військового Комітету у Львові в період підготовки повстання 1 листопада 1918 р. М. Дольницький наводить склад Комітету, плани його роботи, як вони здійснювалися, подає розташування військових сил у Львові. Історик відверто визнав, що українські вояки у складі австрійського гарнізону – неоднорідна маса, чимала частина якої “була вже перевтомлена довгою війною.., без всякої глибшої самостійної думки, крім хіба одної, а саме вирватися за всяку ціну додому”. Отже, резюмував автор, головною опорою українського проводу стали фронтові старшини, які “були готові на випадок розвалу Австрії і посягнення поляків на їх Батьківщину далі воювати цим разом не за чужі, але за життєві інтереси рідного народу” [91. 1920. Ч. 1. С. 9–13]. Автор подав повний текст першої відозви Української Національної Ради у Львові до народу Галичини про переможне повстання й перехід влади у краї в її руки.

Цінними для дослідників є також спогади старшин В. Воробця, О. Грицака, К. Крушельницького, С. Нижанківського, Я. Рибачка, Б. Ромченка та інших, які висвітлювали революційні події 1918 р. на теренах Галичини, широку участь у них українських вояків, інтелігенції та греко-католицького духовенства. Ці матеріали суттєво доповнюють загальну картину творення ЗУНР та її збройних сил [47; 48; 49]. Отже, опубліковані в “Українському Скитальці” спогади змістом і своєю спрямованістю виконували дві важливі функції: насамперед фіксували події українсько-польської війни 1918–1919 рр., а також на прикладі героїчної боротьби формували національну свідомість й впливали на патріотичне виховання нових поколінь галицьких політиків,

насамперед, правого і центристського таборів.

Значна частина публікацій журналу присвячена військовому будівництву, створенню збройних сил ЗУНР, бойовим діям Галицької армії в 1918–1920 рр. Відзначимо, зокрема, матеріали, що стосуються старшин вищих рангів, генштабів, воєнних операцій різних формацій Галицької армії. Автори статей – високоосвічені, ерудовані люди, більшість з яких у воєнні роки займали високі посади. Вони мали доступ до штабних документів, володіли широкою достовірною інформацією про ситуацію на фронті. Описуючи масштабні бойові операції, свідки подій висловлювали свої думки щодо воєнної стратегії і тактики, детально відтворювали події на різних відтинках фронту. Серед таких авторів укажемо генерала А. Кравса “Зав’язок моєї групи. Уривок із споминів” [91. 1922. Ч. 16. С. 4–7; Ч. 17. С. 4–6], полковника Г. Стефаніва “За Львів” [91. 1923. Ч. 21–22. С. 8–12], майора Я. Дяківа “Стратегічне положення УГА по переході через Збруч літом 1919 р.” [91. 1923. Ч. 6. – С. 13–15], сотника К. Купчанка “Армійська група генерала Кравса в наступі на Київ” [91. 1921. Ч. 8. С. 3–8; Ч. 9. С. 13–16].

Уродженець Буковини, німець за походженням, випускник Віденської старшинської школи генерал Антін Кравс у роки Першої світової війни командував 55-м Бережанським полком австрійської армії у званні підполковника. У листопаді 1918 р. він зголосився добровольцем на службу в Галицьку армію, його призначено командантом Хирівського відтинку. На початку 1919 р. очолив 8-му Самбірську бригаду, яка відзначилася у Вовчухівській операції [325. С. 173]. У мемуарах він передусім змалював ситуацію в Галичині після перемоги Листопадової революції, відзначив, що перший етап творення українського війська відбувався стихійно, з ініціативи деяких досвідчених старшин; бракувало вишколених командирів, молоде військо не було забезпечено достатньою кількістю зброї. Автор на конкретних прикладах простежує, як зусиллями патріотично налаштованих провідників поступово “з’єднання збільшувалися, сотні ставали куренями, полками, полки – бригадами, аж вкінці галицько-українська армія досягнула

трьох корпусів... Українська Галицька Армія, яка постала з нічого, стала вкоротці могутнім зняряддям – гострим мечем”. Генерал згадував, як за короткий термін – упродовж тижня – йому вдалося об’єднати окремі загони в сильну бойову групу “Хирів” і на початку грудня 1918 р. здійснити першу на польському фронті наступальну операцію й дійти до стін Перемишля, який 11 листопада захопили поляки. Він подав співвідношення сил, виклав оперативний план наступу, бойові завдання частин, проаналізував причини невдачі. На жаль, його групі бракувало сил, а сусідні частини не виконали наказ командування прийти на допомогу. Автор теплими словами згадував своїх стрільців, командирів сотень і куренів й критикував провід армії, організацію забезпечення вояків усім необхідним для бою. Опис бойових дій проілюстровано схемами. Розширений варіант цієї статті пізніше опублікував Д. Микитюк у другому томі книжки “Українська Галицька Армія. Матеріали до історії” [122].

Серед мемуарних праць, опублікованих в “Українському Скитальці”, є спогади колишнього командувача українських військ (11 листопада – 10 грудня 1918 р.) полковника Гната Стефаніва, який із травня 1920 р. був військовим аташе ЗУНР у Чехословаччині з осідком в Ужгороді й підтримував тісний зв’язок з інтернованими частинами УГА [325. С. 244–245]. У праці “За Львів” він подав історико-мемуарний огляд однієї з найважливіших битв українсько-польської війни – збройної боротьби за столицю ЗУНР 1–22 листопада. На його погляд, ця битва визначила подальший хід війни. Полковник Г. Стефанів об’єктивно висвітлив ситуацію у Львові на момент переобрання командування 11 листопада, проаналізував причини невдалих спроб визволити столицю, визначив причини, які не дали змоги йому здійснити стратегічні плани й мобілізаційні заходи. На відміну від сучасників, які вважали відступ зі Львова 22 листопада передчасним, Г. Стефанів, об’єктивно оцінюючи співвідношення сил і плани противника, стверджував: реальної альтернативи щодо залишення міста у нього не було [91. 1923. Ч. 21–22. С. 8–12]. Як виявилось згодом, польські військовики

вважали відступ українців своєчасним, оскільки він зірвав підготовлений план оточення і повне знищення галицьких частин у Львові [362. С. 99].

Глибоке розуміння геополітичного положення України і стратегічне мислення виявив майор генштабу Яромир Дяків у статті “Стратегічне положення УГА по переході через Збруч літом 1919 р.” Автор відтворив драматичний момент в історії армії, коли в липні 1919 р. під натиском переважаючих сил Польщі вона була змушена залишити Батьківщину й відступити за Збруч у район Кам’янця-Подільського. На той час, зазначав Я. Дяків, сюди відступили під ударами Червоної армії війська УНР під командуванням Головного Отамана С. Петлюри. У військово-політичного проводу ЗУНР було кілька альтернативних планів подальшої боротьби за відновлення державності. Унаслідок великої переваги польського війська, яке підтримувала Антанта, наступальна операція за визволення краю була нереальною. С. Петлюра виступав за об’єднання сил і наступ на Київ, хоча чимало галицьких військових попереджало його про загрозу денікінської Добрармії, що, зрештою, невдовзі і сталося. Автор обґрунтовує найприйнятніший у тих умовах план наступу на Одесу і з’єднання з військами Антанти. У цьому районі, прикрита від поляків і більшовиків, УГА мала змогу отримати поповнення завдяки полоненим галичанам з Італії, що суттєво підвищило боєздатність армії. Реальною ставала можливість встановити зв’язки з Антантою, яка могла визнати Україну за всіма правовими нормами. Однак, підсумував Я. Дяків, перемогла позиція С. Петлюри, який і несе відповідальність за загибель обох армій і втрату України [91. 1923. Ч. 6. С. 15].

Характерною особливістю вказаних публікацій є конкретність у датуванні подій, визначенні місцевості, точність прізвищ їхніх учасників, багатий фактичний матеріал, почерпнутий не лише із власних спостережень, але й із документів військових штабів. Вказані праці значно підвищували науковий рівень видання.

Одним із головних напрямів воєнно-історичної роботи в таборах був

збір матеріалів для написання історій бойових частин УГА. У перших номерах “Українського Скитальця” виявилася тенденція до опрацювання нових тем і жанрів. Крім спогадів авторів про окремі події визвольних змагань, друкувалися статті з історії частин і підрозділів Галицької армії, а також різних родів військ (авіації, артилерії тощо) та військових служб (медико-санітарної, польової жандармерії й ін.). Цю серію започаткував нарис поручника Г. Нахмана “Передісторія і історія жидівського пробоевого куреня I корпусу УГА” [91. 1921. Ч. 4. С. 17–21; Ч. 5. С. 17–23]. Автор дослідив бойовий шлях цього підрозділу від часу сформування в червні 1919 р. в Тернополі до його ліквідації. Він підкреслював, що до куреня зголосилося 1200 добровольців, із яких сформовано чотири стрілецьких, скорострільну і саперну сотні, чети кінноти і зв'язку. Командиром куреня став поручник С. Ляйнберг. Сформований з євреїв Тернополя, він підпорядковувався безпосередньо командирові корпусу – полковникові О. Микитці, який свого часу брав активну участь у бойових діях на польському та більшовицькому фронтах, у наступі на Київ, його неодноразово відзначало командування Галицької армії за зразкове виконання бойових завдань.

Нарис поручника Г. Нахмана заохотив галицьких вояків відтворити хроніки своїх частин, розповісти про героїчні подвиги фронтових побратимів. Відтак з'явилася публікація поручника П. Будза “Гуцули в боях під Городком у марті 1919 р. З дневника учасника” [91. 1921. Ч. 12. С. 8–9], в якій висвітлено дії сформованого в Коломиї із гуцульських добровольців куреня поручника УСС Г. Голинського під час Вовчухівської операції. Він акцентував на героїзмові гуцульських стрільців: “Хоробрі гуцули зірвалися і, як полонинський вихор, в кривавім бою на багнети не лише відбили Долиняни і перейшли власні і ворожі позиції, але теж зайняли село Вовчухи і тим самим перервали ворогові залізничну лінію Львів–Перемишль”. П. Будз висвітлив організацію куреня, описав його озброєння, дав об'єктивну характеристику стрільцям, підстаршинам і старшинам. На підставі цього

нарису пізніше підготовлено повну історію 1-го Пробоевого гуцульського куреня.

Публікація Р. Колтунюка “Група отамана Ляєра” відкривала маловідому сторінку з історії УГА – перші бої галичан у березні–квітні 1919 р. у складі новоствореної групи під командуванням отамана А. Ляєра, австрійського офіцера, який добровільно вступив до українського війська на більшовицькому фронті. Це об’єднання – десять сотень піхоти – мало бронепоезд, п’ять гарматних батарей, 25 скорострілів. Такими силами група визволила від більшовиків Підволочиськ і утворила стійкий фронт по Збручу. Отамана А. Ляєра під час польської офензиви у травні 1919 р. полонено і невдовзі розстріляно [91. 1921. Ч. 4. С. 7–12].

На відміну від таких видань, як, наприклад, львівський “Літопис Червоної Калини”, публікацій із цього циклу в “Українському Скитальці” небагато. На наш погляд, поза увагою редакції залишилося чимало матеріалів, що зібрали історичні секції, зокрема тих, що стосуються січового стрілецтва, яке створило історіографію Легіону УСС, а згодом 1-ї бригади УСС у складі Галицької армії. Це також недолік матеріалів, що стосуються різних військових служб і родів зброї.

Створенню та бойовим діям галицької артилерії присвячено ґрунтовну публікацію відомого гармаша – поручника В. Галана “Бої о Чортівську скалу під Львовом в 1918 р. Спомини з облоги Львова УГА армією 1918 до 1919 р.” [91. 1923. Ч. 23–24. С. 23–31]. Інформативно насиченою статтею на цю тематику була публікація сотника Івана Козака “Децо про державну жандармерію ЗУНР” [91. 1923. Ч. 16. С. 22–28; Ч. 17–18. С. 15–25]. Автор здобув освіту на правничому факультеті Львівського університету, став доктором права, воював на російському фронті, після поранення служив у польовій жандармерії. Під час державного і військового будівництва ЗУНР він був одним із засновників і керівників державної і польової жандармерії, що свідчить про відповідний фаховий рівень. Виклавши історію корпусу жандармерії Австро-Угорщини, її організації в австро-угорській армії,

зокрема на території Галичини, автор розглянув проблеми її організації в ЗУНР і правові й організаційні засади діяльності. Характеризуючи особовий склад, відзначав його віддане служіння інтересам держави та армії. Завдяки їхній невтомній праці, підкреслював І. Козак, “загальний стан прилюдної безпеки у нашій державі, був... зразковий та куди кращий, ніж у інших державах, що повстали на руїнах старої Австрії”. Це спонукало керівництво Наддніпрянської України, з гордістю вказував він, “зорганізувати в себе сторожу безпеки на зразок галицької” [362. С. 130, 151, 155].

У ґрунтовній публікації четаря фармації О. Лазурка “Дещо із санітарних відносин УГА (Спомини)” [91. 1923. Ч. 5. С. 31–36; Ч. 6. С. 19–23; Ч. 7. С. 17–29; Ч. 8. С. 22–25; Ч. 9–10. С. 26–29; Ч. 12. С. 19–22; Ч. 13. С. 21–27; Ч. 14. С. 12–16] висвітлено зародження медико-санітарної служби в УГА, насамперед, у бригадах, корпусах, окружних командах тощо. Автор розповів про важку працю лікарів, молодшого медичного персоналу, особливу увагу зосередивши на їхній діяльності під час масової епідемії тифу восени 1919 і взимку 1920 рр., коли померло на Поділлі більше десяти тисяч вояків, серед яких – чимало медпрацівників.

Привертає увагу також стаття історико-мемуарного характеру сотника Р. Земика “Дещо про летунство УГА” [91. 1922. Ч. 13. С. 9–11; Ч. 14. С. 3–5; Ч. 15. С. 4–5]. У ній відтворено літопис створення галицької авіації, а саме летунського загону в Красному. Його командиром і командувачем авіації УГА був син Івана Франка – сотник Петро Франко, який у роки світової війни, будучи старшиною Легіону УСС, закінчив у Загребі австрійську летунську школу [362. С. 27, 73, 78, 115, 210, 223]. У статті висвітлено процес формування загону, яким опікувався військовий міністр ЗУНР полковник Д. Вітовський. У грудні 1918 р. до нього прибули летуни з колишніх російської та австрійської армій, а також наддніпрянці – полковники Б. Губер, Джем Булат Кануков, сотники Ф. Алелюхін, І. Шестаків, Ф. Бернгрубер. Вони отримали літаки здебільшого від Армії УНР. Невдовзі, відзначав автор, чимало галичан освоїли техніку і стали вправними летунами.

Автор перерахував види літаків, подав їхні льотні характеристики, розповів про організацію галицької авіації, яка збільшилася до 40 літаків і мала три авіазагони. Чимало уваги приділено бойовій діяльності авіації в українсько-польській війні 1918–1919 рр.

Серед матеріалів журналу, які реконструюють організацію і бойові дії окремих формацій Галицької армії, були також статті М. Ілащука “Ш курінь 8-ї бригади в наступі на Київ” [91. 1922. Ч. 16. С. 15–16; Ч. 17. С. 9–10; Ч. 18. С. 5–7], П. Миговича “Житомир-Коростень (Із воєнних записків)” [91. 1922. Ч. 16. С. 12–13; Ч. 17. С. 12–14; Ч. 18. С. 1–5], Р. Колтунюка “На Житомир” [91. 1922. Ч. 5. С. 28–31] та ін.

Групу аналітичних статей на воєнно-історичну тематику, безперечно, очолює праця сотника генерального штабу Корнія Купчанка “Армійська група генерала Кравса у наступі на Київ” [91. 1921. Ч. 8. С. 3–8; Ч. 9. С. 13–16]. Генштабіст, добрий фахівець військової справи він на підставі низки документів одним із перших в українській військовій історіографії зробив вдалу спробу висвітлити організацію та хід наступальної операції об'єднаних армій УНР і ЗУНР влітку 1919 р. К. Купчанок підкреслював, що створена Київська армійська група під командуванням генерала А. Кравса у складі двох галицьких і Запорізького корпусів за 21 день просунулася з боями на 320 км і захопила столицю України. Водночас автор звернув увагу, що сили XII радянської армії – 25 тис. багнетів, 1,5 тис. шабель, 200 скорострілів, 50 гармат і 5 бронепоездів – чисельно перевищували групу генерала Кравса. У статті описано стан кожної дивізії і бригади українського війська, які брали участь в операції. Праця ілюстрована таблицями чисельного стану, графіками наступу групи, а також схемами бойових дій, які розписано у вигляді щоденника. Це був приклад науково-історичної роботи для читачів “Українського Скитальця”. Водночас дана стаття – цінне джерело для дослідження Української революції 1917–1921 рр.

Значне зацікавлення викликала праця вже відомого тоді письменника, референта військового міністерства ЗУНР Василя Пачовського “З історії

Пресової кватири УГА” [91. 1923. Ч. 15. С. 6–10]. Автор розповів про організацію та широкомасштабну діяльність Пресової кватири у напрямі національно-патріотичного виховання галицького стрілецтва. Згадав її самовідданих діячів: відомого педагога і журналіста сотника І. Герасимовича, керівників історичного відділу М. Федюшку-Євшана та І. Кривецького (згодом відомого українського історика), когорту видатних акторів фронтового театру з театрального відділу Пресової кватири – К. Рубчак, А. Бучму, М. Крушельницького, І. Рубчака й ін. Узагальнено також досвід видавничої діяльності Галицької армії.

Редакція журналу не обмежувалася публікацією матеріалів з історії Галицької армії, хоча ця тема й була провідною. Про це свідчать спогади поручника Г. Голинського про українських повстанців, із якими галичанам довелося спілкуватися під час бойових дій на Правобережжі [91. 1922. Ч. 11. С. 14–16; Ч. 12. С. 15–16]. Автор статті зосередив увагу на описі й аналізі масового повстанського руху на Наддніпрянщині, який внаслідок несконсолідованості зазнав поразки в антибільшовицькій боротьбі. В 1–22 числах 1923 р. друкували працю А. Жука “Вільне козацтво” про історію цієї збройної формації України, зокрема, про участь вільного козацтва у визвольних змаганнях.

Як бачимо, в “Українському Скитальці” домінувала мемуаристика та публікації воєнно-історичного характеру. Зрештою, саме ці теми було задекларовано провідною тематикою у виданні. Прикладом може служити число 16 від серпня 1922 р., у якому виявляємо такі публікації: Богданський “Памяти першого міністра війни ЗУНР полковника Дмитра Вітовського”; Іван Вінтоняк “Український галицький курінь у Полтаві 1918 р.”; генерал А. Кравс “Завязок моєї групи”; П. В. “Волинь під військовим зарядом Галичан 1919 р.”; “З життя поза табором”; Роман Колтунюк “З кліщів смерті”; П. М. “Житомир–Коростень”; Петро Будз “З життя-буття в таборі Йозефові”; Булавний старший десятник Микола Ілащук. “ІІІ курінь 8-ї бригади у наступі на Київ”; “Оповістки” [91. 1922. Ч. 16].

Поступово зміст журналу поповнили інші теми, з'явилися нові рубрики й жанри. Із 2-го числа за грудень 1920 р. Я. Голота впровадив хроніку “З життя-буття в таборі Ліберці”, яка фіксувала всі більш-менш важливі в житті та побуті інтернованих вояків події і стала цінним документом для дослідження цієї драматичної сторінки в історії УГА. Насичений фактами літопис охопив увесь період перебування частин Галицької армії в таборах. Зокрема, 10 вересня 1920 р. в Ліберці прибув перший ешелон групи генерала А. Кравса. Автор наводить факти, що у складі цієї групи були 152 галицьких старшини, 11 наддніпрянських старшин і 309 стрільців, серед прибулих – 24 жінки й двоє дітей [91. 1920. Ч. 2. С. 24].

Хроніка висвітлювала широкомасштабну роботу заснованого 25 вересня 1920 р. Культурно-просвітнього кружка в таборі Ліберці, який уже в лютому 1921 р. мав п'ять культурно-мистецьких секцій, бібліотеку з фондом (близько 1000 книжок), функціонувало п'ять фахових курсів, працювала крамниця тощо [91. 1921. Ч. 4. С. 22–24]. Не оминали у хроніках і повідомлень про відзначення пам'ятних дат в історії українського народу та війська, релігійних свят.

У листопаді 1922 р., коли “Український Скиталець” почав видаватися у Відні, у журналі сталися великі зміни. “Після багатьох оправданих бажань Вп. Передплатників нашого журналу, – зверталася до читачів редакція, – змінємо у другу річницю появи “Українського Скитальця” його формат, об'єм і зміст у тому напрямі, що замість дотеперішнього великого й невивідного зшитку, який появлявся раз у місяць на 16 сторінках друку чисто історичного змісту, виходитиме “Український Скиталець” у форматі книжки 32 сторінки друку два рази місячно... від 1 падолиста 1922 р. з різнородним змістом, який би відповідав духові часу й цікавив ширший загал. Усіх Шановних дописувателів просимо, отже, надсилати до Редакції “Українського Скитальця”: а) статті на різні теми, б) літературні та критичні фейлетони, в) дописи з усіх царин українського життя на еміграції. Военні оповідання, історію поодиноких частин УГА та описи окремих воєнних

походів і битв, рисунки і світлини приймає Редакція й надалі дуже радо” [91. 1922. Ч. 18. С. 3].

Про те, які зміни відбулися в “Українському Скитальці”, красномовно свідчить зміст жовтневого номера 1923 р.: “Незборимі духом” (редакційна стаття); Василь Пачовський. “Кривавий міст. Четверта пісня з “Думи про Івана Безродного”; “Об’єднання українських організацій у Америці”; П. Карманський. “Бенкет Іродіади. Клятьба” (Поезії); “Політичні процеси в Галичині”; Г. Мизалюньо “Терен. Заповіт” (Поезії); “Стрільці Української Армії”; Михайло Курах. “Як повернуся...” (Поезії); П. М. “Перша Вистава культурно-освітніх надбань таборів УГА в ЧСР”; А. Ольшевський “Лист засудженого до брата. Спомин з України”; Василь Ілащук. “На рідній землі в неволі”; Андрій Жук. “Вільне козацтво”; Стрільцька сторінка “Листи підстаршини до стрільців”; “Зі скитальщини”; “Про вічну пам’ять!” (Некрологи); “Листування. Заяви. Оповістки та інша інформація”.

Отже, кожне число журналу розпочиналося редакційною статтею здебільшого політичного спрямування про події не лише в Чехословаччині, але й Західній Україні. Часто це було пряме звернення до читача – так редакція уміло використовувала стильову особливість публікації для ефективнішого впливу на читача. Показовою була стаття “День 1 листопада”, присвячена четвертим роковинам проголошення ЗУНР. Редактори висловили свою думку щодо причин поразки Української революції, щоправда, не завжди справедливо звинувачували політичний провід за недооцінювання національних ідей і заповітів Т. Шевченка та І. Франка. Стаття закликала українців Галичини до рішучої боротьби проти польських окупантів [91. 1922. Ч. 19. С. 1–10].

В іншій статті – “Власними силами” – було визначено найважливіші завдання українського народу в умовах польської окупації. “Всі слої нашого народу треба запрягти до важкої праці, якої вислідом має стати власна сила. Лише нею можна збудувати державу й то при безумовній участі цілого народу”, – наголошувала редакція журналу. Відтак запропоновано

організувати у краї Українську народну самооборону шляхом власної промислової, сільськогосподарської, фінансової кооперації, розвитку мережі культурно-просвітніх, спортивних, парамілітарних молодіжних товариств. Українську еміграцію закликали створювати фонди і цим активно допомагати рідному краю [91. 1923. Ч. 16. С. 1-7]. На рішенні Паризької конференції від 15 березня 1923 р. про підпорядкування Східної Галичини Польщі “Український Скиталець” відгукнувся статтею редакції “День Протесту”. Цей акт, яким “Антанта поторгувала собі нашим народом, як товаром”, сприйнятий, за висловом авторів, як “день народного гніву і протесту української військової еміграції в ЧСР” [91. 1923. Ч. 8. С. 13-22].

Відзначимо низку матеріалів на пошану полеглих борців за українську справу. У треті роковини із дня загибелі організатора і керівника Першолистопадового зриву, першого командувача Галицької армії і військового міністра ЗУНР полковника Д. Вітовського було вміщено кілька публікацій. В одній із них зазначено: “Ім’я Вітовського буде записано золотими буквами в історію України. Все буде світити над головами української молоді промінням ідеалу, до нього будуть зноситися їх свобідні серця, до його славних учинків будуть тяжіти їх мрійні голови. В серцях українського народу буде він жити навічно” [91. 1922. Ч. 8. С. 2]. Коли до чехословацьких таборів прийшла звістка про те, що поляки розстріляли у Чорткові 11 листопада 1922 р. українських партизан, недавніх вояків Галицької армії старшин Петра Шеремету і Степана Мельничука, “Український Скиталець” опублікував некролог і добірку матеріалів, зокрема поетичних їхніх творів [91. 1922. Ч. 21].

Значне місце серед публікацій, особливо останніх чисел журналу, посідали листування з колишніми вояками УГА в еміграції, а також робочими сотнями, розкиданими на теренах Чехословаччини; повідомлення про пожертви таборитів й фонд “Рідної Школи” на Батьківщині, у пресовий фонд “Українського Скитальця”; про отримані видання; бібліографію видань Львова; оповістки про розшук вояків УГА рідними з Галичини тощо. В

одному зі звернень до читачів редакція пропагувала свій журнал такими словами: “З нього довідаєтеся, з яким героїзмом і самовідреченням боролася Українська Галицька Армія за державну самостійність свого народу та побачите в численних ілюстраціях усі їх визвольні змагання. Читайте самі і своїх дітей учіть пізнавати героїв і непобідимість свого народу!” [91. 1923. Ч. 17–18. С. 1].

Отже, журнал “Український Скиталець” став літописом визвольної боротьби УГА, духовною опорою військової еміграції. Його провідною проблематикою були спогади й історично-мемуарні праці про Визвольні змагання 1914–1923 рр. Їхні автори – військовики різних рангів, які висвітлювали окремі періоди й епізоди бойових дій, були безпосередніми учасниками подій, що стало запорукою достовірності студій. Багатий фактичний матеріал мемуарів, залучені документи воєнних часів сприяли тому, що публікації “Українського Скитальця” стали важливим першоджерелом для майбутніх дослідників історії визвольних змагань та еміграції українського народу в першій половині ХХ ст.

3.3. Визвольні змагання 1914–1923 рр. у дослідженнях військових істориків УГА

Боротьба українців Галичини й Буковини під гаслами відновлення незалежної соборної України стала закономірним наслідком бурхливого розвитку й піднесення на початку ХХ ст. національно-визвольного руху. Під впливом українських політичних партій, парамілітарних, кооперативних, культурно-освітніх і фахових організацій і товариств, осередки яких щільною мережею вкрили терени краю, та Греко-католицької церкви, у народних масах викристалізовувалася національна свідомість, державницькі ідеї. За висловом визначного військового історика, січового командира, полковника Осипа Думіна, “Галичина стала українським Піємонт” [262. С. 5]. Характеризуючи етносоціальну ситуацію у краї, діаспорний історик Тарас Гунчак вважав, що “перед Першою світовою війною галицькі українці,

широко розвинувши громадсько-політичну і культурну діяльність, перетворилися у самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне політичне життя” [233. С. 62].

Саме тому, досліджуючи Визвольні змагання 1914–1923 рр., галицькі воєнні історики значну увагу приділяли передумовам розпаду Австро-Угорської імперії і проголошення ЗУНР. Осмислення процесів формування і розвитку національно-державницьких ідей, під впливом яких відбувся перший збройний виступ українства за незалежність, стали праці істориків українського зарубіжжя О. Думіна, С. Ріпецького, Л. Шанковського, В. Кучабського, О. Назарука, М. Дольницького, Н. Гірняка, О. Станіміра й ін. [502]. Цей гурт галицьких старшин – безпосередніх учасників визвольної боротьби – після табірному періоду Галицької армії став співзасновником української воєнно-історичної науки, збагативши історіографію Української революції низкою археографічних та історико-мемуарних публікацій. Представники другого післявоєнного етапу розвитку історіографії визвольних змагань у своїх працях використовували, крім власного досвіду, оригінальні архівні документи й інші джерела, що збільшувало науково-історичну цінність студій. Досліджуючи зародження і розвиток української визвольної ідеї, Степан Ріпецький відзначав мобілізуючу роль довоєнного січового й сокільського руху. Близько двох тисяч сокільсько-стрілецьких клітин об’єднало більше як 100 тис. галицьких юнаків і дівчат, які пройшли школу національно-патріотичного виховання й військового вишколу. “Це велика історична заслуга січового і сокільського рухів та їх творців, – зазначав автор, – що своїм живим, бадьорим і емоціональним змістом зацпили в маси нашого народу глибоке національне почуття та свідомість гордої державницької традиції... Виховання почуття суспільного обов’язку та національно-громадської дисципліни, масові руханкові вправи і муштра на зразок війська, величаві маніфестації, пописи та походи були знаменитою підготовкою до грядучих історичних подій і змагань, до яких могла стати

тільки вихована, солідарна, національно свідома та здисциплінована нація” [438. С. 12].

С. Ріпецький вказав на особливе значення заснованого 1913 р. товариства “Січові Стрільці”, в якому працювали С. Горук, І. Чмола, С. Шухевич, Г. Коссак, Ф. Черник, І. Цьокан та інші майбутні команданти частин січового стрілецтва [438. С. 36–37]. Усі дослідники визнають, що саме передвоєнний січово-стрілецький рух підготував ґрунт для великого революційного поступу українства в серпні 1914 р., коли вперше за сотні літ утворилася національна збройна сила – легіон Українських Січових Стрільців, що відновив епоху збройних змагань під гаслом незалежності і соборності України. Утворення Легіону Українських Січових Стрільців стало потужним каталізуючим чинником національно-визвольної боротьби 1914–1921 рр., сприяло розвитку української історіографії, про що свідчать більше як 1300 наукових досліджень, розвідок, спогадів тощо [34. С. 507–606; 502].

Ці матеріали відтворюють хроніку довоєнного січового руху, наголошують на його непересічному значенні для формування національно-патріотичних сил, показують внесок Легіону УСС у визвольні змагання українського народу. На їх підставі можна зробити висновок, що саме збройним виступом проти царської Росії формація Українських Січових Стрільців розпочала добу революційної боротьби за визволення України. Помітним внеском в історіографію Легіону УСС стала праця Осипа Думіна “Історія легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918” (Львів, 1936). Автор дослідив процес формування, бойових шлях січової формації, проаналізував культурно-просвітню роботу стрілецтва в Галичині, на Волині та Великій Україні. О. Думін писав книжку, перебуваючи в еміграції (мешкав у Кенігзберзі), користувався документами архівів Відня і Львова, спогадами січовиків, що свідчить про високий науковий рівень дослідження. Відтворюючи бої легіону на Маківці 1915 р. і Лисоні 1916 р., історик подав біограми старшин Г. Коссака, С. Горука, А. Мельника, В. Кучабського,

Д. Вітовського та інших відданих українській справі патріотів. Водночас об'єктивно відзначав їхні професійні недоліки і риси характеру [262. С. 51, 74–75].

Колишній командант Кошу УСС отаман Никифор Гірняк головну увагу зосередив на національно-патріотичному вихованні стрілецтва. За його підрахунками, у ньому було 38% інтелігенції, тобто “на одну сотню з 200 кісами випадало 76 інтелігентів. Були між ними політичні діячі з передвоєнних років, редактори, письменники, публіцисти, мистці, учителі” [104. С. 24]. Це була єдина в австрійській армії військова частина, в якій видавалися часописи й журнали, працювали літературно-мистецькі гуртки, освітні заклади, стрілецький хор і оркестр, а також аматорський театр [104. С. 24–33]. За роки Першої світової війни легіон загартував і національно-патріотично виховав близько 10 тисяч вояків [104. С. 38]. Невипадково січове стрілецтво виховало у своїх лавах таких видатних воєначальників, як генерали М. Гарнавський, О. Микитка, полковники Г. Коссак, Д. Вітовський, Р. Сушко, А. Мельник, В. Кучабський та ін., які прославили себе у звитягах за Україну.

Серед досліджень з історії легіону відзначимо ще доробок колишнього сотника січовиків, згодом командира полку УГА Зенона Носковського, який після поразки визвольних змагань залишився у Словаччині. У спогадах він відтворив історію сотні, якою командував у 1914–1915 рр., докладно розповів про її участь у бойових діях на карпатських перевалах і під час весняного наступу 1915 р., зокрема про визволення Галича, зустріч українських вояків його населенням. “Коли надобавок тими першими військами показалися Українські Січові Стрільці, то радошам не було границь” [34. С. 161–170]. На думку більшості науковців-істориків Галичини, праці цих військовиків дали підстави для висновку: у роки Першої світової війни Січові Стрільці за всіма ознаками були українським національним військом. Цілком закономірно, що вони стали ініціаторами Першолистопадового 1918 р. повстання і ядром Галицької армії.

Військовики аналізували ситуацію в Галичині і політичні чинники, які передували національно-демократичній революції 1918 р. Усупереч багатьом історикам старшина Олекса Кузьма назвав лицемірним меморандум президента США В. Вільсона, який було сприйнято як підставу для отримання незалежності народам цісарської імперії. “Вільсоновський клич самовизначення народів, – наголошував він, – придуманий, як пізніше показалося, спеціально для розложення центральних держав, в першу чергу Австро-Угорщини” [342. С. 13]. Це, до речі, підтвердила історія ЗУНР, яку з благословення і за допомогою Антанти і США анексувала 1923 р. Польща. Він критикував політичний провід Галичини за його надмірну лояльність до Відня, за проголошений курс на національно-територіальну автономію у складі федерації з Австрією тоді, коли інші народи творили власні держави.

Таку ж думку висловив Мирон Дольницький, який гостро критикував “політичну гру” Української парламентської репрезентації на чолі з Є. Петрушевичем. Він стверджував, що інший член проводу – К. Левицький – у середині жовтня 1918 р., коли вже розпочався процес розвалу імперії, давав вказівки пропагувати серед українського вояцтва ідеї автономії у межах Австрії [250. С. 51]. Як активний учасник творення ЗУНР, М. Дольницький вважав, що “Листопадовий Зрив – це у першу чергу, вислід революційного виступу військових частин” [250. С. 49]. Українську справу, вважав автор, урятував Центральний Військовий Комітет, який наполегливо готував повстання і переконав політичне керівництво негайно діяти у Львові та регіонах [250. С. 53].

Серед праць зазначеної проблематики – ґрунтовні науково-історичні дослідження одного з відомих військових істориків полковника Василя Кучабського, який вивчав українсько-польські відносини й їхній вплив на створення передумов відновлення української державності. Передусім, він категорично заперечував твердження польських політиків про “історичну єдність” західноукраїнських і споконвічних польських земель. Саме такі “аргументи” стали поштовхом до кровопролитної українсько-польської війни

1918–1919 рр. і, врешті-решт, знищення ЗУНР [345. 1932. Ч. 2. С. 111–121]. Праці В. Кучабського відзначалися високим науково-теоретичним рівнем, особливо його книжка німецькою мовою “Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом в 1918–1923 рр.” [345; 346; 347; 348]. “Серед множества публікацій, присвячених цій добі, – писав І. Лисяк-Рудницький, – твір Кучабського, мабуть, єдиний, що піднімається до рівня історіографії великого стилю” [357. Т. 1. С. 247–248].

Національно-демократичні революції наприкінці світової війни змінили етнополітичну карту Східної Європи і охопили українські землі. Із розпадом у 1917 р. Російської імперії та глибокою кризою в Австро-Угорщині восени 1918 р. національний рух українців Галичини став рушійною силою процесу самовизначення українського народу взагалі. Першолистопадове 1918 р. повстання у Галичині та Буковині, утворення суверенної Української держави (ЗУНР) дали поштовх до написання низки науково-історичних монографій, розвідок і спогадів. Їх авторами стали, насамперед, безпосередні ініціатори й учасники історичних подій, творці Галицької армії, такі як, Г. Стефанів, Д. Паліїв, М. Дольницький, О. Кузьма, О. Думін та ін. В основі їхніх досліджень – обґрунтування концепції, згідно з якою вже під час світової війни галицьке суспільство, зокрема його політичний провід, духовенство, січове стрілецтво, було охоплено національною ідеєю відродження незалежної держави. Про це красномовно засвідчить утворення революційного парламенту – Української Національної Ради, що взяла курс на здійснення вікових державницьких прагнень українства, консолідацію українських земель.

Загалом об’єктивно висвітлив безпосередню підготовку і хід Першолистопадового повстання Олекса Кузьма в науково-історичній праці “Листопадові дні 1918 р.” На підставі власних спостережень й документів він подав перебіг подій, проаналізував передумови й наслідки повстання у Львові та повітах. Він вважав, що Листопадовий чин став початком національно-демократичної революції в краї й закономірним наслідком

“складного історичного процесу, в якому співділили різнородні суспільно-політичні чинники у зв’язку з світовою війною” [342. С. 27]. Вирішальне значення у здійсненні перевороту, на думку історика, мав Центральний Військовий Комітет, який утворився в середині вересня 1918 р. під керівництвом поручника І. Рудницького. Його зусиллями були підготовлені збройні сили повстання: близько 2400 вояків у Львові й українські підрозділи в повітових центрах і містах – Станиславові, Тернополі, Перемишлі, Чернівцях [342. С. 42–45]. О. Кузьма описав діяльність керівника повстання сотника Д. Вітовського, чия рішучість пододала коливання політичного проводу щодо початку перевороту в ніч на 1 листопада. Він дав високу оцінку галицьким старшинам і штабу на чолі з отаманом С. Горуком, під чийм керівництвом українське військо взяло Львів під свій контроль [342. С. 61–68].

Такої ж думки дотримувався Осип Думін (А. Крезуб) у монографії “Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 р.”, яка вийшла друком у львівському видавництві “Червона Калина” 1933 р. (1966 р. передрукована у Нью-Йорку). “Центральний Військовий Комітет, зокрема сотник Вітовський, – зазначав він, – спротивились дальшому вичікуванню і зажадали негайного виступу, не оглядаючись на те, що вирішить “Відень”. Вітовський ручив за успіх задуманої акції, але тільки під умовою, що вона буде проведена негайно, таки в найближчих годинах... Не оглядаючись уже ні на що, сотник Вітовський дав наказ виступити” [337. С. 32–33]. Історик засудив спроби деяких політичних діячів і військовиків применшити значення сотника Д. Вітовського у здійсненні Першолистопадового зриву у Львові. У статті “Полковник Дм. Вітовський у спогадах” він писав, що у даному випадку йдеться про “портрет визначної людини, що творила або співтворила бурхливу історію, діяла в великій епосі, була рушійною силою тих чи інших подій, що означали на деякий час нашу історію”. Підсумовуючи низку публікацій про керівника Першолистопадового зриву і військового міністра ЗУНР, автор відзначав: “Щодо популярності, то Д. Вітовський не мав серед Стрілецького Війська ніякої конкуренції..., був клясичним зразком

українського патріота, живучого тільки для ідеї, носієм українських національно-державницьких ідеалів, для котрих мусить пожертвувати все особисте” [263].

Змістовні спогади написав безпосередній учасник подій у Львові четар Мирон Коновалець (брат полковника Є. Коновальця, командира Корпусу Січових Стрільців у Наддніпрянській армії). Особливо детально він виклав дії Військового Комітету і деяких старшин під час повстання. Зокрема, розповів про те, як поручникові І. Цюкану вдалося домовитися з командуванням угорських та австро-німецьких куренів про їх нейтралітет. Зауважив, що поручник добре володів угорською та німецькою мовами, а головне – виявився добрим дипломатом. “Була 7-ма година, як на ратушевій вежі вже маяв національний, фактично державний прапор, – підсумовував автор. – Тоді теж сотник Д. Вітовський явився до голови львівської делегації Української Національної Ради, д-ра Костя Левицького, щоб здати йому звіт з успішно проведеного українським військом зайняття столичного міста Львова” [79. 1934. 1 листопада].

Про діяльність 450 вояків супровідного куреня 41-го піхотного полку у Львові, у складі якого були переважно українські стрільці, розповів старшина куреня поручник Т. Мартинець. У ніч на 1 листопада він очолив курінь, роззброїв офіцерів і солдатів-неукраїнців і привів одну з перших українських частин до ратуші у підпорядкування новій владі. Добре сплановані та рішучі дії двох українських старшин куреня приголомшили його німецького командира полковника Бема, який визнав, що переворот було здійснено блискуче, і не перешкоджав діям Т. Мартинця і Т. Гумовського [137. С. 51–54].

Історико-мемуарні праці того часу свідчать, що завдяки чітким наказам центру й енергійним діям українських старшин або комісарів влада у більшості галицьких повітів швидко перейшла в руки українців. “Найкраще переведено переворот у Коломиї, – зазначав М. Дольницький, – де стояли кадри аж двох українських полків; так само в Золочеві, де енергійно діяв сотник Гнат Стефанів, пізнійший командант українського війська у Львові, а

далі у цілому ряді міст – як Станиславів, Тернопіль, Стрий, Рава-Руська, Жовква, Сокаль, Бережани, Перемишляни та ін.” [259. С. 58]. Але в деяких містах, зокрема Дрогобичі, Самборі, Яворові, як свідчив автор, дійшло до збройних сутичок із поляками. Особливо важко було українцям 9-го піхотного полку, яким командував М. Федюшка, у Перемишлі. Збройна боротьба зі змінним успіхом тривала десять днів. І лише 11 листопада поляки за підтримки інших регіонів захопили місто. “Так впав Перемишль, – цей стратегічний ключ до Східної Галичини від Заходу”, – підсумовував М. Дольницький. Саме княжий Перемишль став головним пунктом дислокації польських військ протягом усієї українсько-польської війни, тут поляки зосередили сили для окупації Галичини [259. С. 59].

Автори аналітичних воєнно-історичних статей, розвідок і спогадів, присвячених проголошенню ЗУНР, відзначали епохальне значення цієї події. “Чин 1 листопада 1918 року – це одна з найбільш величавих подій в історії українського народу взагалі, а галицької вітки зокрема, – писав сотник УГА О. Станімір. – Велич тієї події в тому, що український народ в Галичині, майже після шести століть польської та австрійської неволі, гордо і мужньо підняв свою голову та зі зброєю в руках пішов на нерівний бій за свою власну і ні від кого незалежну державу” [76. 1968. 26 жовтня].

Переможне повстання 1 листопада 1918 р., а невдовзі уконституювання незалежної ЗУНР викликали збройну агресію з боку Польщі, а також Румунії й Угорщини. Розпочався період національно-визвольних змагань 1918–1920 рр.

Перш ніж проаналізувати матеріали, присвячені цій історичній добі, вважаємо за необхідне звернути увагу на передумови їхньої появи та на місце цих праць у процесі розвитку воєнно-історичної науки українського зарубіжжя в міжвоєнні роки. У зв’язку з цим визначний історіограф Лев Шанковський слушно зауважував, що невдовзі після закінчення збройної боротьби в Галичині формується потужний центр воєнно-історичної науки, який став визначальним в українському зарубіжжі. Цьому сприяло декілька чинників, зокрема те, що вже була розвинута книговидавнича база, до того ж

Львів був “осередком українського суспільно-громадського, економічного й культурного життя, а населення цієї території стало ентузіастичним відборцем і читачем цієї воєнно-історичної літератури, що її створили воєнно-історичні мемуаристи й дослідники” [89. 1973. № 3–4. С. 116].

Саме у Львові вже 1921 р. утворився видавничий кооператив “Червона Калина”, до керівництва якого увійшли колишні старшини Легіону УСС і Галицької армії С. Шухевич (голова Надзірної ради), О. Навроцький (директор), члени управи І. Тиктор (із 1925 р. – засновник і керівник власного видавничого концерну “Українська преса”), М. Матчак, Л. Лепкий. Головним завданням керівництво визначило видання праць з історії визвольних змагань 1914–1921 рр. [421]. У зверненні до колишніх вояків Галицької армії та січового стрілецтва, розкиданого по всьому світові, вони закликали “присилати всякі документи, які є в його посіданню, а які стосуються в яким не-будь зв’язку з історією УГА; списати свої переживання або свого відділу чи частини, в якій служив чи якої був командантом, та рівно ж їх прислати”. 1921 р. кооператив налагодив регулярне видання “Історичного календаря-альманаха Червоної Калини”, який виходив до 1939 р. щорічно під редагуванням Л. Лепкого, О. Навроцького, І. Іванця. Майже всі публікації альманаху було присвячено історії визвольної боротьби українського народу, зокрема звитягам УГА. Серед його авторів – визначні військовики Р. Сушко, В. Петрів, О. Думін, І. Карпинець, Б. Гнатевич та ін.

У 1929–1939 рр. кооператив видавав на високому поліграфічному рівні місячник “Літопис Червоної Калини” – журнал, визначений як воєнно-історичне видання, яке друкувало мемуари, історично-оглядові статті, розвідки й спогади, оповідання й поезії, тематика яких була пов’язана винятково з історією українських визвольних змагань. За нашими підрахунками, там було опубліковано близько 1150 матеріалів. Переважна більшість авторів – це колишні старшини, підстаршини й стрільці Легіону УСС, Галицької армії. Значна частина з них перебувала в еміграції, за межами Галичини, але всі вони підтримували тісний зв’язок із львівськими

виданнями. Свої праці надсилали генерали В. Курманович, А. Кравс, полковник Р. Сушко з Відня, генерал М. Омелянович-Павленко із Праги (згодом із Парижа), В. Кучабський із Берліна, О. Думін із Кенігзберга, В. Галан із США, А. Баб'юк із Канади.

Чимало праць про визвольні змагання публікували інші львівські періодичні видання: “Літературно-науковий вісник”, журнал “Дзвони”, календар-альманах “Дніпро” та численні часописи. У Львові завдяки видавництвам “Червона Калина”, “Українська преса”, “Просвіта” й іншим вийшли друком десятки монографій. Серед них: “Історія Легіону УСС 1914–1918” та “Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919” О. Думіна (псевдонім – А. Крезуб); “Листопадові дні 1918 р.” О. Кузьми; “Генерал Тарнавський” В. Ласовського; “Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців 1917–1919” (за ред. І. Кедрини-Рудницького); “Листопадова революція” Д. Палієва; “Дмитро Вітовський” М. Заклинського; “В чотирикутнику смерті” Є. Бородієвича; “Історія українського війська” (у видавництві І. Тиктора); “За українську справу” А. Кравса та ін. [502; 362. С. 418–430].

Інші центри книговидання українського зарубіжжя, в яких виходили студії військових істориків з проблематики визвольних змагань на західноукраїнських землях, були зосереджені у Празі, Парижі, Берліні, Вінніпезі, Філадельфії. Відзначимо, насамперед празький осередок, із яким плідно співпрацював колишній командувач УГА генерал М. Омелянович-Павленко. Саме тут з’явилися його праці “На Україні 1917–1918”, “Українсько-польська війна 1918–1919 рр.”, “Зимовий похід” та ін. [413; 146; 147]. Його роботу високо оцінював Л. Шанковський: “Праці генерала Омеляновича-Павленка були не тільки всебічною аналізою визвольної війни, але й цінною наукою на майбутнє. І справді майбутні покоління українського народу можуть бути вдячними найвизначнішому генералові визвольної війни за те, що отримали від нього авторитетні, ґрунтовні й об’єктивні “звіти і спогади” за його службу Україні, фахово ним опрацьовані й написані в

принадній літературній формі” [89. 1972. № 3–4. С. 64]. Уже в незалежній Україні його спогади видані окремою книгою [147].

Отже, на другому, післятабірному етапу розвитку української військово-історичної науки, знаходячись у більш сприятливих умовах, галицька військова еміграція змогла створити чималу історіографію визвольних змагань. Найбільша її частина була присвячена літопису УГА та українсько-польській війні 1918–1919 рр. Про це красномовно свідчить зроблена Л. Шанковським тематична характеристика матеріалів “Календаря” і “Літопису Червоної Калини” – найпопулярніших у міжвоєнні часи військово-історичних видань. З 1800 матеріалів дослідник вичленував 500, які мали, на його думку, найбільше значення для дослідників військової історії України, і розподілив їх так: Легіон УСС – 14, Українська Галицька Армія – 295, Армія і флот УНР – 127, Княжа доба, часи Козаччини й ін. – 74.

Із публікацій про УГА 120 присвячено бойовим діям, 86 – історії військових частин, 89 – родам зброї і службам армії [89. 1973. № 3–4. С. 118–119].

Прологом українсько-польської війни 1918–1919 рр. стала битва за Львів 1–22 листопада 1918 р., цій події було присвячено чимало праць. У вже згаданій праці О. Кузьми “Листопадові дні 1918 р.” подано “повну джерельну історію листопадових боїв у Львові й під Львовом в 1918 році”. За висловом Л. Шанковського, це – одна з найкращих книг української військово-історичної літератури [89. 1973. Ч. 3–4. С. 124]. Талановитий військовий історик реконструював хроніку протистояння у Львові, ґрунтовно проаналізував ситуацію, співвідношення супротивних сил, передумови і результати подій. Зокрема, серед умов, які сприяли полякам, він відзначав переважну більшість польського населення, наявність близько 700 вишколених легіонерів, майже 400 офіцерів, об’єднаних у конспіративні військові організації. Саме вони під командуванням полковника В. Сікорського, а з 1 листопада – Ч. Мончинського зуміли перехопити ініціативу й у перші ж дні провести мобілізацію близько 4000 бойовиків [498. С. 87–89]. Поляки вже 1–2 листопада захопили стратегічно важливі райони міста, зокрема головний

вокзал зі складами зброї. Водночас не вжито заходів для негайного придушення антиукраїнських виступів. М. Дольницький згадував, що Д. Вітовському радили здійснити ряд жорстких акцій, зокрема “інтернувати кількасот польських діячів і провідників польської молоді, а навіть подали список цих людей”. Але цю пропозицію було відкинуто як негуманну щодо мирних жителів [105. С. 57]. (Зазначимо, коли поляки зайняли Львів, вони відразу ж арештували й кинули в концтабір Домб’є під Краковом сотні українських громадсько-політичних діячів).

Після прибуття до Львова 3–4 листопада півторатисячного полку УСС і призначення на посаду командувача полковника Г. Стефаніва, ситуацію в місті вдалося стабілізувати. Було створено Начальну Команду – штаб Галицької армії на чолі з С. Горуком, налагоджено дисципліну, укомплектовано бойові групи. Отже, із 10 листопада, відзначали О. Думін [337. С. 45] та О. Кузьма [342. С. 268–269], оперативна ініціатива перейшла до українського командування, розпочалися наступальні операції галицького війська. Але це були локальні успіхи. У монографії “За Львів” Г. Стефанів відзначав: у звітах, зокрема від 12 листопада, попереджав уряд, що становище українських військ важке й загрожує стати критичним, бракувало старшин і стрільців, а допомога із краю не надходила через байдуже ставлення державних і військових органів до долі Львова. Однак уряд обмежився лише вимогою будь-що утримувати Львів [507. С. 8–12].

Чимало авторів, зокрема і М. Заклинський, схвалювали діяльність полковника Г. Стефаніва. “Із трьох командантів Листопадових боїв найвидатніший був полковник Стефанів, – писав він у праці “Бої у Львові в листопаді 1918 року”. – Він був талановитий і енергійний старшина. Під його провідом перебрало наше військо ініціативу в боях. Водночас автор критикує його за зневагу до українського населення Львова, яке могло б посилити військо двома-трьома тисячами вояків. Закидає йому невдале використання полку УСС, який було роздроблено на малі групи, та за розподіл командирських кадрів [271. С. 390–392]. Найбільше отримав закидів

Г. Стефанів за рішення залишити Львів 22 листопада. Поручник УСС Володимир Калина у праці “Українсько-польська війна” наголошував, що в бою 21 листопада його підрозділ і сусіди завзято обороняли свої позиції, “та вночі наші частини почали відходити із Львова. Ми віддали Львів – можна сказати – через непорозуміння” [115. С. 393]. Із цим погоджувалися О. Кузьма, М. Заклинський, М. Луцький. Сучасний історик М. Литвин теж виступив на захист ухвали Г. Стефаніва [362. С. 89–100]. “Наказ про остаточність опущення наших позицій у Львові дня 22 листопада 1918 року прийняло стрілецтво неприхильно, а то й крайньо вороже, – згадував командант полку УСС отаман О. Букшований. – Були випадки, що стійкові не хотіли опустити своїх становищ, а коли їм рішучо наказали це під загрозою, що попадуть у полон, подавалися, проклинаючи весь світ, за своїми частинами поза Львів” [342. С. 66; 430].

Після падіння Львова розпочався другий, надзвичайно складний етап українсько-польської війни: формування частин Галицької армії, бої на польському фронті. Військове будівництво, як зауважив О. Кузьма практично розгорнулося лише після втрати Львова. 13 листопада військовий міністр Д. Вітовський виїхав зі Львова. Створене ним у Тернополі міністерство видало наказ про мобілізацію чоловіків, розгорнуло формування 12 окружних і 60 повітових військових команд [342. С. 264–266]. На відміну від Наддніпрянської України, ЗУНР відразу створила регулярну Галицьку армію на підставі загального військового обов’язку громадян республіки.

Дмитро Микитюк у праці “Організаційна структура Української Галицької Армії” проаналізував процес формування Галицької армії і висвітлив творення самостійних бойових груп, таких, як “Схід”, “Старе Село”, “Щирець”, “Рудки”, “Північ” та ін., їх реорганізацію взимку 1919 р. На наш погляд, він дещо ідеалізував цей складний процес, стверджуючи, що з “мішанини регулярних і партизанських або напівпартизанських відділів, сотень, куренів чи груп”, які існували в листопаді–грудні 1918 р. здебільшого на західному пограниччі, уже в січні 1919 р. Галицька армія “перетворилася у

регулярну армію.., виросла в поважну, на європейський лад сформовану бойову силу, що нараховувала біля 60 тисяч бійців з добре забезпеченим заплілям” [392. С. 83].

Історіографію військового будівництва ЗУНР суттєво доповнює праця колишнього начальника оперативного управління Начальної Команди Г. Коха. Німець за національністю і львів'янин за походженням, він позитивно оцінював практику уряду і військового відомства, зокрема прийом на службу офіцерів-добровольців з інших армій. Так було вирішено проблему браку, принаймні штабних старшин, в УГА. Внаслідок таких заходів вагому частку старшин вищої ланки склали німці, австрійці або галицькі колоністи, а також угорці, чехи, хорвати, росіяни. Переважна більшість із них щиро служила українській справі, про що свідчили їхні призначення на високі посади та присвоєння їм високих звань: генералів – А. Кравсу, Г. Ціріцу й А. Вольфу, полковників – А. Шаманеку Ф. Каммеру, В. Фідлеру та ін. [332. С. 131–132]. Г. Кох відзначав також командирський, оперативно-стратегічний хист багатьох українських старшин. Він схвально оцінював харизму генерала Віктора Курмановича, його сміливий і перспективний план продовження війни. Запропонований у квітні 1919 р., цей план дав змогу Галицькій армії відстояти у боротьбі з поляками якщо не всю, то, принаймні, значну частину ЗУНР. Автор піддав критиці уряд ЗУНР за ігнорування пропозицій воєначальників, надмірне втручання у стратегічні плани командування та незадовільне матеріально-технічне забезпечення армії [332. С. 133–134].

Після проголошення курсу на злуку ЗУНР і УНР, на початку грудня 1918 р. Галицьку армію очолили наддніпрянці: командувачем став досвідчений генерал М. Омелянович-Павленко, а начальником штабу – Є. Мишковський. О. Думін відзначав, що саме під їх орудою завершено будівництво збройних сил республіки. “Аж з початком 1919 р., – зауважував він, – завдяки начальникові штабу полковнику Мишковському, УГА одержала одностайну організаційну схему, по якій перестроїлась вона на

регулярну армію. Від цього часу УГА ділилася на три корпуси по чотири бригади, разом 12 бригад”. Щоправда, зауважив він, “організаційна схема полковника Мишковського увійшла в життя нескоро”, і пропонував “замість 12 бригад виставити 6–8 дивізій”, що було б доцільніше у тій ситуації [337. С. 74–75].

Як уже було сказано, першими літописцями українсько-польської війни були її безпосередні учасники, які у міжвоєнний період створили досить поважний доробок історико-мемуарної літератури. Водночас вони започаткували традицію подавати історичні події часто тенденційно, висвітлюючи здебільшого успішні операції і бої, оминаючи невдалі епізоди. Марним спробам визволити Львів двома досить крупномасштабними наступальними операціями УГА (у грудні 1918 – січні 1919 рр.) присвячено лише кілька об’єктивних публікацій, наприклад, статті М. Омеляновича-Павленка, О. Думіна, В. Калини, І. Карпинця, Д. Палієва [502]. Незважаючи на недостатні сили, на поспіх у підготовці наступу, “ніхто в Начальній Команді не сумнівався, що цей наступ поверне Львів. Певність була стопроцентова”. Так згадував про першу операцію від 27 грудня Д. Паліїв [149]. Але непередбачений контрудар поляків силами 2,5-тисячної групи Ю. Сопотніцького у фланг і тил українців призвів до важких втрат і загальної поразки. Головний удар супротивник завдав по наддніпрянській Козятинській бригаді, яка, за висловом В. Калини, була “деморалізована взагалі”, її особовий склад відверто відмовлявся воювати в Галичині і вже на початку бою “в паніці залишала своє становище” [115. С. 401]. Другий наступ на столицю розгорнувся 11 січня 1919 р., знову під тиском уряду ЗУНР. У зв’язку з розглядом українського питання на Паризькій мирній конференції, згадував М. Омелянович-Павленко, йому наказали взяти Львів обов’язково до 18 січня, хоча операція знову не була підготовлена [84. 1929. Ч. 3–4. С. 111]. Упродовж кількох днів точилися бої в околицях Львова. Українці знову не змогли звільнити столицю. Щоправда, і поляки не були спроможні відсунути українські війська від Львова. “Українці не могли

осягнути в цій офензиві ніякого успіху, – слушно зауважували Б. Гнатевич і О. Думін, – бо до неї не підготувались і наступ на Львів був узагалі не під силу Українській Галицькій армії [288. С. 493–494].

Набагато більше аналітичних праць, розвідок і спогадів присвячено Вовчухівській наступальній операції УГА, особливо її першому (17–25 лютого 1919 р.), блискуче проведеному етапові. Поряд із уже згаданими фундаментальними аналітичними дослідженнями М. Омеляновича-Павленка, О. Думіна, Б. Гнатевича, Л. Шанковського, в яких розглядався перебіг операції, відзначимо історико-мемуарну працю колишнього старшини Самбірської бригади УГА й учасника тих боїв Івана Карпинця (в радянські часи – науковця Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові). “Повний перебіг Вовчухівської офензиви подано в знаменитій “Історії 8-ї Галицької бригади” пера д-ра І. Карпинця, – відзначав Л. Шанковський. – Це один із найкращих воєнно-історичних творів, який появився був у Галичині в періоді між двома війнами” [89. 1973. Ч. 3–4. С. 124]. Цю працю впродовж 1932–1935 рр. друкували в журналі “Літопис Червоної Калини”, 1939 р. її підготували до видання окремою книжкою, виходу якої перешкодив вибух Другої світової війни. Написано твір талановито, на підставі документів, широко використано мемуари польських воєначальників, безпосередніх учасників війни. Автор піддав критиці командування Галицької армії, яке із двох варіантів обрало не сміливий і перспективний – удар на Перемишль, а обережний – перерізати залізницю Перемишль–Львів, блокувати і визволити столицю [73. 1933. Ч. VI. С. 18]. І. Карпинець вважав, що виконати цей план завадила Антанта, до думок якої, на жаль, прислухався уряд ЗУНР. “Коли ситуація поляків стала прибирати катастрофічного характеру, послужились вони місією побідної Антанти, – зазначав історик, – вгадуючи добре, що галицький уряд не зможе протиставитися її домаганням” [73. 1933. Ч. VII–VIII. С. 32]. Скориставшись приїздом місії Антанти до Львова й тимчасовим перемир’ям, поляки підтягнули свіжі сили, й у березні звели нанівець досягнення Вовчухівської операції. З інших праць про ці події відзначимо

спогади поручника УСС В. Кривоуса “Пролом польського фронту під Вовчухами”, в яких розповідається про масовий героїзм бригади січовиків під час операції, показано бойові дії куреня під Вовчухами [49. С. 104–108].

Доволі численною є історіографія відомої Чортківської наступальної операції 8–28 червня 1919 р. Зокрема, лише “Календар” і “Літопис Червоної Калини” присвятили їй 19 публікацій. Цю подію відтворили Л. Макарушка, С. Думін, В. Курманович, Є. Яворівський, А. Бізанц, Р. Волощук, П. Мигович, В. Бачинський, С. Шухевич та ін. На окрему увагу заслуговує створена майже цілком на документах Начальної Команди науково-історична стаття сотника Є. Яворівського “Чортківська офензива і відворот за Збруч в освітленні Начальної Команди”. Автор, насамперед, високо оцінив одну із останніх і блискучих операцій армії. “Червнева офензива Галицької Армії під команду генерала Грекова, – наголошував Є. Яворівський, – це безсумнівно найкраща сторінка історії Армії”. Він характеризував її як “нежданий і нагальний вияв моральних сил, що лежали в основі душі української галицької збройної сили” [73. 1935. Ч. XII. С.4]. Автор виклав події у формі щоденника, фіксуючи бойові дії дуже скрупульозно: співвідношення сил, діяльність кожної бригади. Він уникав зайвих коментарів і узагальнень, завдяки чому праця стала унікальною хронікою і цінним джерелом для дослідників завершального етапу українсько-польської війни.

Однією з найкращих, на наш погляд, праць із історії Чортківської операції була монографія колишнього поручника УГА Л. Макарушки “Чортківська офензива”, над якою він працював із 1934 р. Але праця вийшла друком лише після Другої світової війни в Канаді. У першій частині автор подав хід операції. Використовуючи документи й опубліковані матеріали, він реконструював перебіг подій, одночасно проаналізував їх, полемізуючи з іншими авторами – П. Миговичем, Г. Микитеєм, О. Грековим, І. Борковським, Р. Колтунюком, М. Хронов’ятом. Опис бойових дій доповнюють фахово виконані картосхеми. У другій частині монографії Л. Макарушка проаналізував внутрішньо- і зовнішньополітичну ситуацію в

ЗУНР. “Чортківська офензива, – підсумовував він, – була останньою, розпучливою спробою Галицької Армії рятувати західньо-українські землі від ворожої окупації” [382. С. 49]. Хоча її передові частини підійшли майже до Львова, операція була приречена, тому що геостратегічні умови її проведення виявилися вкрай несприятливими. Варшаву активно підтримували Антанта і Румунія, польська армія була добре озброєна і забезпечена всім необхідним для бою. Натомість галицьким бригадам бракувало навіть елементарного – набоїв і чобіт. Дуже цінним для майбутніх дослідників є третя частина праці, в якій викладено організаційну структуру Галицької армії в часи операції. Автор подав не лише структуру армії від Начальної Команди до куреня, але й прізвища всіх командантів частин і підрозділів УГА [382. С. 52–59]. Додаток використаної літератури цієї проблеми нараховував 49 одиниць, із них чотири джерела – польських. Крім вказаних авторів, розвідки і спогади про операцію залишили О. Бистренко, І. Велигорський, А. Дівнич, В. Калина, Р. Колтунюк, І. Рогатинський, О. Станімір та інші. Отже, не випадково Л. Шанковський зауважив, що “Чортківська офензива є одним із краще висвітлених періодів боротьби Галицької армії”. Водночас він відзначав: “Найповніше висвітлення знайшла Чортківська офензива в праці учасника, д-ра Л. Макарушки” [89. 1973. №. 3–4. С. 126]. Із ним важко не погодитися. До речі, із сучасних авторів операцію найкраще описав М. Литвин [362. С. 371–381].

Відзначимо, що історіографії українсько-польської війни все ж бракує аналітичних праць воєначальників, насамперед, таких, як генерали М. Тарнавський, О. Микитка, полковники Г. Коссак, Г. Стефанів. У праці генерала Б. Курмановича, начальника штабу УГА та виконувача обов’язків військового міністра ЗУНР, проаналізовано лише завершальну подію війни – відступ за Збруч у липні 1919 р. Насамперед він показав геополітичну і воєнно-стратегічну ситуацію, в якій опинилася молода республіка та її армія навесні 1919 р. “Зі зламанням нашої березневої офензиви, що була кульмінаційним пунктом нашої активності, – зазначав генерал, – ставав

ворог з дня на день сильнішим, а тим самим перебирав теж і ініціативу в оперативних акціях. Він мав за собою Антанту і її допомогу під кожним оглядом” [73. 1934. Ч. V. С. 4]. Водночас зі сходу наступали більшовицькі війська, й Антанта поставила на Польщу, яка “мала бути тим заборолом, що поставить опір дальшому походу більшовизму на захід”. Було очевидним, що польські війська, посилені армією генерала Ю. Галлера із Франції, перейдуть у загальний наступ, який втримати не вдасться. Отже, В. Курманович запропонував план, за яким усі корпуси слід було відвести на лінію Дністра і, маючи в тилу дружню Чехословаччину, шлях сполучення через Карпати з Віднем, побудувати неприступну оборону. Внаслідок цього поляки отримали б новий фронт із більшовиками й зосередили б там головні зусилля. На жаль, підсумовував В. Курманович, політичний провід держави обрав інший шлях. Через це УГА відступила за Збруч, об’єдналася з Армією УНР і вступила у кровопролитну війну з більшовиками, згодом із денікінцями, що закінчилося її загибеллю. Тобто стратегія політичного проводу зіграла на руку Польщі й Антанті. Отже, слушно зауважив генерал: “1919 р. тільки ми, українці оборонили Європу – в тім і саму Польщу – перед більшовицькою навалою” [73. 1934. Ч. V. С. 6].

Історико-мемуарних праць про бойовий шлях Галицької армії за Збручем у порівнянні з українсько-польською війною набагато менше, хоча період від липня 1919 до квітня 1920 р. був досить насичений важливими подіями. Найбільше розвідок і споминів присвячено Київській наступальній операції об’єднаних українських армій у серпні 1919 р. Вона посідає центральне місце у спогадах генерала А. Кравса “За українську справу”. Тогочасний командувач ударної армійської групи, націленої на столицю, мав усі підстави висвітлити її фахово і ретельно. Генералові було чим пишатися, адже його війська за три тижні безперервного наступу звільнили від більшовиків Жмеринку, Вінницю, Козятин, Бердичів, а 31 серпня вступили до Києва. Населення Правобережної України зустрічало галицькі корпуси як визволителів. “Більшовики страшно шаліли у Вінниці, – писав А. Кравс, – за

їх панування загинули з рук ЧК понад 5 тисяч осіб” [121. С. 17]. Він із прикрістю згадував про збройне зіткнення з Добрармією Денікіна, яке переросло у війну і завадило визволити всю Україну. “Головна сила Червоної армії зводила бій на життя і смерть з військами Денікіна між Волгою і Дніпром, з Колчаком на Сибірі, з поляками на заході, а з литовцями і генералом Юденічом на півночі, – писав генерал, розглядаючи геостратегічну ситуацію влітку 1919 р. – Направду, положення червоної Москви було тоді найтяжче від початку її кривавого панування! Чи ж Антанта була тоді сліпа, що нас не бачила, чи, може, не хотіла бачити? Коли б вона була тоді бодай у дечому нам допомогла і стала посередником між нами та Денікіном, то була б тоді вибила для панування червоної Москви й остання година” [121. С. 23].

Похід на Київ став головною темою аналітичної статті М. Дольницького “Українська Галицька армія в боях з большевиками” [251. С. 451–468], останній варіант якої з’явився після Другої світової війни. Автор узагальнив низку публікацій “Українського Скитальця” 1920–1923 рр. і суттєво доповнив праці Я. Дяківа, К. Купчанка, В. Льобковця на цю тему. Статтю ілюстровано оригінальними картосхемами. Автор звертає увагу на досить сильне угруповання українських військ, яке мало 2 тис. шабель, 50 тис. багнетів, 350 гармат і 1100 скорострілів [251. С. 458]. Значною силою були українські повстанці. Отже, успіх наступу на Київ став цілком закономірним. На жаль, крім більшовицького, в цей час утворився і денікінський фронт, тобто третій із врахуванням польського.

Про бойові дії на денікінському фронті йдеться у статті П. Магаса “Перші бої з Денікінцями”, а також у працях А. Кравса, О. Станіміра, Є. Бородієвича, Є. Яворівського, С. Шухевича, М. Дольницького, М. Омеляновича-Павленка й ін. Усі відзначали, що внаслідок бойових дій упродовж жовтня, за висловом О. Станіміра, “УГА була в той час до того ступня виснажена безустанними кривавими боями, а до того боса й обдерта, що вже не була в силі ставити поважний спротив добре вирядженому й

озброєному ворогові” [251. С. 481]. У ті ж дні масова епідемія тифу вивела із строю щонайменше 15 тис. галицьких вояків, більшість із яких померла. Саме ці обставини змусили командування армії 17 листопада 1919 р. підписати перемир'я з Добрармією. По суті, на цьому й закінчилися визвольні змагання Галицької армії за українську справу [411].

Періодові, коли Галицька армія перебувала у складі Добровольчої, а згодом Червоної армії, присвячено небагато тогочасних праць. Бойових дій вона не вела, за винятком сутичок із більшовиками і поляками під час трагічної спроби приєднатися у квітні 1920 р. до Армії УНР, яка остаточно позначила кінець її існування. В історико-мемуарній праці “Від Денікіна до большевиків” (Відень, 1920) отаман І. Цьокан досить повно висвітлив цю добу в історії УГА, проаналізував причини і наслідки трагічних для стрілецтва подій. “З Денікіним ми лучилися взагалі без думки про можливість координації наших кличів і ідеалів з його ідеалами, але виключно з практичних мотивів збереження технічної й органічної цілості для дальшої війни з Польщею” [161. С. 6]. Такими ж мотивами – зберегти армію для визволення Батьківщини – був викликаний союз із Червоною армією, тим більше, що це передбачено в угоді: “Хоч ми назверх стали червоні, вивісили на будинку, де була приміщена команда, червоний прапор, носили червоні відзнаки, однак у нутрі були ми такі, як були до того часу”, – стверджував генерал А. Кравс [121. С. 85].

Перебіг подій початку 1920 р. висвітлив отаман С. Шухевич, який подав чисельний склад і дислокацію галицьких бригад, прізвища командантів бригад і полків у складі ЧУГА. Він визнавав, що “більшовики зовсім слушно від самого початку нашої злуки нам не вірили” [163. С. 13], розповів про масові репресії більшовицького ЧК проти вояків Галицької армії, про розстріли старшин, генералів О. Микитку та Г. Ціріца. Серед інших слід виділити праці: “Галицька армія на Великій Україні” О. Левицького, “Договір з Денікіном” Г. Коха (тут подано ряд цінних документів, зокрема протокол суду над командувачем УГА генералом М. Гарнавським за

підписання угоди з командуванням Добрармії), “Денікіяда УГА” Є. Яворівського, “Під Чудновом (кінець бригади УСС)” І. Іванця [502; 132; 133].

Значну цінність як для дослідників визвольних змагань, так і читачів узагалі мають літописи військових частин Галицької армії, зокрема її бригад. Зазначимо, що бригади мали не тільки номери, а й отримували назви за місцевістю, де вони формувалися або звідки надходило поповнення; це викликало зацікавленість їхніми історіями великого загалу українства, посилювало до них суспільний інтерес. Чільне місце посідає серед них історія 8-ї Самбірської бригади І. Карпинця, про яку вже згадувалося. Серед інших відзначмо такі праці: “Нарис історії XIV бригади УГА” К. Арія [73. 1930. Ч. 1–10], “Шляхом слави 9-ї бригади УГА” С. Божика [73. 1934. Ч. 4–6], “При VII бригаді УГА” П. Миговича [73. 1937. Ч. 5–11], “При VII Львівській бригаді на Великій Україні” [73. 1938. Ч. 2–8], “При 1-й бригаді Червоних Українських Січових Стрільців” [73. 1938. Ч. 10–12; 1939. Ч. 1–3], “Повстанчий рейд Кінної бригади от. Шепаровича. Літопис” Л. Шанковського [73. 1938. Ч. 1–4], “І курінь 1-го Подільського полку ім. С. Петлюри на фронті” І. Леня [73. 1939. Ч. 3], “Від Збруча до Києва: Слідами III куріня 5-ї Сокальської бригади” І. Сокола [73. 1938. Ч. 5] й ін. Упродовж міжвоєнних років зібрав хроніки усіх 12 бригад і видав їх згодом у Канаді Дмитро Микитюк [47–50].

Безумовно, цінними є праці військових істориків та спогади галицьких вояків про історію окремих родів зброї. “Найкращим родом зброї в УГА була артилерія, – відзначав Л. Шанковський, – яка технічно і тактично перевищувала артилерію всіх своїх противників, мала дуже добрих артилерійських старшин і гармашів і не раз рятувала ситуацію на фронті”. Водночас він наголошував, що, “на жаль, існуюча література про артилерію УГА не відповідає тому значенню, що його мала артилерія” [89. 1974. № 1–3. С. 52]. Відзначимо також праці артилерійського командира Володимира Галана “Батерія смерті” [70. 1934. С. 55–66; 208]; “Протинаступ 4-ї Золочівської бригади УГА (Причинки до історії батерії 5/4 УГА)” [70. 1934. С. 66–75]; командира

гарматного полку сотника Р. Фріша “Із днів слави артилерії УГА. Сторінки до історії 6-го гарматного полку УГА”. До речі, він схвально відгукувався про своїх вояків: “Команданти батерій були досконалими мистцями (віртуозами) в стрілянні, а піхотні курені бригади мали фанатичне довір’я до своїх побратимів-гармашів, і це скріплювало її морально під час боїв” [70. 1928. С. 146-150]. Привертають увагу спогади І. Околота “Зі споминів команданта батерії про дії на відтинку Угнова” [73. 1934. Ч. 7-8]; Ю. Жовківського “Дещо про гарматну братію УГА” [73. 1939 Ч. 3. С. 2-4]; В. Марака “Коротка історія 9-го гарматного полку УГА” [73. 1932. Ч. I. С. 17-21] й ін.

Літопису створення авіації УГА та її бойовій діяльності присвятили праці колишній командувач сотник Петро Франко “Летунський відділ УГА” [73. 1937. Ч. 10–11], І. Лемківський “Летунство УГА” [73. 1938. Ч. II. С. 7–11], Р. Земик “Дещо про летунство УГА” [91. 1922. Ч. 13–15]. Окремо відзначимо статтю І. Фостаковського “Летунський відділ УГА” [1924. С. 129–131], яку автор пізніше доопрацював й опублікував під назвою “Летунство”. Це – своєрідна хроніка зародження й розвитку галицької авіації, доповнена цінними документами. Автор відзначав великі заслуги П. Франка у формуванні перших авіазагонів та комплектуванні їх летунами й бойовою технікою (спершу австрійською, згодом російською з Наддніпрянщини). Незважаючи на важкі умови праці, застарілі літаки і брак вишколу, галицькі летуни за допомогою прибулих фахівців із УНР і Австрії взірцево виконували завдання командування: вели розвідку противника, бомбардували його позиції, вступали у повітряні бої з поляками.

Обсяг даної праці не дає змоги повніше розглянути історіографію визвольних звитяг Галицької армії, яка, як бачимо, надзвичайно численна й різноманітна. Науково-аналітичні й історико-мемуарні праці галицьких військових істориків засвідчили непереможне прагнення українського народу до національної державності і продемонстрували його здатність на військово-політичну самоорганізацію, героїчну боротьбу в надзвичайно складних і несприятливих умовах, готовність до самопожертви. “Це був подвиг

українського народу, якому рівного нема в історії всіх інших народів світу, – писав колишній командант бригади отаман І. Цьокан, – бо серед таких страшних злиднів, проти таких сильних ворогів з усіх сторін, властиво проти цілого світу, який відмовляв нам право на самостійне політичне і державне життя, не приходилося ні одній нації воювати” [161. С. 18]. Загалом Визвольні змагання 1914–1923 рр. загартували тисячі галичан і волинян, які в міжвоєнний період продовжили боротьбу за національно-державне самовизначення вже в лавах нових політичних партій та угруповань.

Характеризуючи творчі здобутки військової еміграції з проблеми слід відзначити, що створення центрів української історичної науки у Львові, Празі та за океаном, у місцях скупчення колишніх вояків УГА, сприяло значним досягненням у висвітленні доленосних подій на західноукраїнських землях і бойових дій УГА із захисту незалежності української держави. Засновані колишніми військовиками видання, зокрема “Червона Калина” у Львові, Дмитра Микитюка у Вінніпезі й інші, надавали широкі можливості галицьким військовим історикам, зокрема О. Думіну, Б. Гнатевичу, О. Кузьмі, І. Карпинцю, воєначальникам В. Курмановичу, М. Гарнавському, С. Шухевичу й іншим опублікувати цінні свідчення з епохи визвольних змагань. Варто відзначити, що вони були абсолютно незаангажованими політично й відтворювали об’єктивну картину Української революції у всіх її аспектах. Саме цим, у підсумку, визначається їх внесок в українську історичну науку, що сприяє сучасникам глибоко вивчати минуле України.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИЧНА ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

4.1 Формування центрів військово-історичної науки у Німеччині й Канаді

Помітне місце в узагальненні визвольних змагань 1917–1921 рр., а також в опрацюванні шляхів розвитку національного руху і поширенні української проблеми в зарубіжжі посіла творча спадщина еміграції Української держави гетьмана П. Скоропадського. Найважливішими центрами її науково-історичної та видавничої діяльності у міжвоєнні роки були Відень, Берлін, Вінніпег і Торонто.

На початку 1920-х років одним із найбільших скупчень еміграції з колишньої Російської імперії була Німеччина, яка внаслідок близькості й демократичних порядків у Веймарській республіці стала своєрідним “прохідним двором”, через який емігранти поступово розподілялися по інших країнах. Вважають, що у 1922–1923 рр., їх нараховувалося до 600 тисяч, з них у Берліні – 360 тис. осіб. У столиці Німеччини перебувало кілька тисяч українців, які дотримувалися різних політичних поглядів. Серед них можна виділити три угруповання: західноукраїнське на чолі з колишнім президентом Національної Ради ЗУНР Євгеном Петрушевичем, націоналістичне на чолі з Головою Проводу ОУН Євгеном Коновальцем і консервативно-гетьманське Павла Скоропадського [274. С. 17; 497; 472; 402. С. 97–102].

Після схвалення Радою послів країн Антанти 14 березня 1923 р. анексії Східної Галичини Польщею і стало ліквідації еміграційного уряду у Відні, його провідник Є. Петрушевич перебрався до Берліну, де продовжив видання часопису “Український прапор” (1919–1931) і заснував Західноукраїнський клуб, товариство “Воля”. Він займав тверду антипольську позицію, відмежовувався від радикальних дій УВО-ОУН Є. Коновальця, а тому деякий час користувався підтримкою представництв радянської України та СРСР у

Берліні. У 1930-х рр. його угруповання вже не відіграло помітної ролі у політичному житті еміграції, переживаючи важкі часи. Особисто Є. Петрушевичу матеріальну і моральну допомогу надали гетьман П. Скоропадський і директор Українського наукового інституту в Берліні І. Мірчук [358. С. 350–351].

На думку львівського історика М. Швагуляка, “провідне становище серед української політичної еміграції в Німеччині займали два угруповання – націоналістичне, представлене ОУН, і консервативне, відоме більше під назвою гетьманського” [497. С. 318]. Щоправда, 1930 р. Є. Коновалець переніс штаб-квартиру ОУН до Женеви, але в Берліні залишалися його пресові органи та важливі структури. Німеччина до 1941 р. була одним із головних регіонів активної діяльності ОУН і співпраці з деякими урядовими відомствами заради головної мети – боротьби за самостійну соборну Україну. На це завдання скеровувалася її ідеологічна робота та видавнича діяльність.

Загалом у Німеччині осіло велике коло представників гетьманського крила української еміграції, серед яких чимало визначних особистостей, зокрема П. Скоропадський, В. Липинський, В. Кучабський, С. Шемет, М. Кочубей, Д. Дорошенко, І. Мірчук, З. Кузеля та ін. Зауважимо, що військовиками були не всі, але їх теоретиків і політиків цікавили уроки Української революції 1917–1921 рр. Відзначимо також, що їхня творча діяльність тісно пов’язувалася із практикою державотворення, розробкою її ідеологічної та правно-організаційної бази, воєнної доктрини.

Вже наприкінці 1918 р. українські монархічні організації зарубіжжя гетьманського спрямування під проводом Українського Союзу Хліборобів Державників заснували в Німеччині, Польщі, Румунії свої осередки. 1920 р. у Відні зусиллями В. Липинського, С. Шемета, Д. Дорошенка, М. Кочубея і О. Скоропис-Йолтуховського постав керівний центр Союзу та його друкований орган – “Хліборобська Україна”. До вищого органу – Ради присяжних – крім зазначених осіб увійшов гетьман Павло Скоропадський, що викристалізувало ідейно-політичне обличчя Союзу. У червні 1922 р. в

австрійському містечку Райхенау з'їзд гетьманських організацій обрав Центральну управу Об'єднаних хліборобських організацій на чолі з І. Леонтовичем. До об'єднання увійшли угруповання багатьох країн Європи і Америки [54. 1925. С. 5].

Великим здобутком керівництва стало заснування за ініціативою П. Скоропадського 1926 р. в Берліні Українського наукового інституту, який очолив уродженець Чернігівщини, історик Дмитро Дорошенко (у 1918 р. – міністр закордонних справ Української держави). Інститут фінансувало міністерство закордонних справ, а з 1930 р. – міністерство освіти Німеччини, зокрема, за перші шість років він отримав 400 тис. марок. Куратором інституту був колишній начальник штабу німецьких військ в Україні 1918 р. генерал В. Гренер, який з тих часів був у добрих стосунках із П. Скоропадським [17. Оп. 48, спр. 2257, арк. 95]. Цей заклад став потужним центром науки передусім тому, що в його стінах працювали В. Залозецький, В. Липинський, М. Антонович, Б. Крупницький, З. Кузеля, І. Мірчук, О. Скоропис-Йолтуховський, Д. Олянчин та ін. Крім того, в його видавництві видруковано праці з історії України, національно-визвольних змагань, зокрема “Посібник з історії України” Б. Крупницького, “Handbuch der Ukraine” І. Мірчука. Саме в часи перебування на чолі інституту (1926–1931) Дмитро Дорошенко видав другий том “Українська гетьманська держава” своєї тритомної “Історії України 1917–1923 рр.” [254; 255]. Вказана книга не втратила наукової вартісності й донині.

Діяльність Українського наукового інституту сприяла піднесенню творчих здобутків військових істориків з угруповання гетьманців-державників. До них слід зарахувати Василя Кучабського, який довгі роки жив і працював у Берліні, був активним співробітником інституту. Він – автор відомих праць: “Січові Стрільці. Воєнно-історичний нарис” (1937); “Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом у 1918–1923 роках” (1934); “Симон Петлюра в світлі історії” (1936); “Україна і Польща” (1933), “Вага і завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Європи на

переломі 1918–1919-го року” (1933). Зауважимо, що він був знаним спеціалістом із мілітарного права, теорії, озброєння війська. Ще в роки світової війни він підготував україномовні підручники “Зберігання зброї” (1914), “Кріс піхотного війська” (1914), “Розвідча служба” (1914), “Сигналізація” (1914), “Теорія стріляння” (1914), “Шифри”. Загалом у його доробку більше 130 праць [209. С. 408–504].

Слід відзначити активну видавничу діяльність Наукового інституту, яка розгорнулася відразу ж після його заснування. З 1927 р. Д. Дорошенко заснував видання “Записок” УНІ, три томи яких вийшли в 1927, 1929 і 1931 роках. Вони розглядали різні аспекти україністики, зокрема історії. 1932 р. новий директор інституту Іван Мірчук налагодив випуск збірок науково-інформаційних повідомлень та започаткував серію українознавчих досліджень, а з 1933 р. – періодичний орган “Вісти” [430. С. 53–64].

У монографії “Історія української преси” визначний історик вітчизняної журналістики Аркадій Животко, який довгі роки працював у Чехословаччині і Німеччині, відзначив періодичні видання гетьманського крила українського зарубіжжя. Він писав, що для організації “національно-політичної думки, задоволення культурних і наукових інтересів та інформування чужини” у Берліні на початку 1920-х років “за редакцією З. Кузелі виходить тижневик “Нове слово”, а в 1921–1922 рр. – “Українське слово” спочатку двічі на тиждень, а потім (1922) як щоденна газета за редакцією Д. Дорошенка та З. Кузелі, заступаючи думки гетьманського руху... Ідеологічним органом гетьманців став журнал “Хліборобська Україна”, що в 1920–1925 рр. виходив збірниками під проводом В. Липинського” [269. С. 324].

На початку 1930-х років у берлінському гетьманському центрі сталися суттєві зміни. Ще 1929 р. П. Скоропадський і В. Липинський реорганізували керівництво гетьманського руху. Очоливши Раду присяжних П. Скоропадський фактично став його одноосібним провідником. Після смерті 1931 р. В. Липинського гетьман перейняв керівництво Союзом Хліборобів Державників, користуючись підтримкою президента Німеччини

П. фон Гінденбурга, міністра рейхсверу В. фон Бломберга і міністра внутрішніх справ В. Гренера, директора Дрезденського банку Фріша й інших діячів, насамперед, закордонного відомства й деяких партій [416. С. 321]. Після приходу Гітлера до влади німецькі відомства ще деякий час цікавилися діяльністю гетьманців, про що свідчить зустріч групи провідних діячів нацистської партії на чолі з А. Розенбергом з представниками консервативного табору. До речі, А. Розенберг, мати якого, за деякими даними, була україркою, прихильно відносився до вирішення українських проблем, пропонував усім українським партіям і течіям об'єднатися, висловлювався за відновлення української державності. Але ідейно-політичні розбіжності між гетьманцями й націоналістами виявилися занадто великими. До цього ж спричинилася спроба ОУН силою захопити Український науковий інститут. В інцидент втрутився А. Розенберг, який залишив його гетьманцям, підпорядкував своєму зовнішньополітичному відділу партії і взяв під пильний контроль. Додамо, що це протиборство вплинуло на Українську громаду Берліна, де П. Скоропадському вдалося зберегти свій вплив [94. 1933. 24 грудня]. Але в цілому з 1933 р. інтерес урядових кіл до гетьманців знизився, що ускладнювало його науково-історичну діяльність. Від цього часу офіційний Берлін налагоджував співпрацю з ОУН, маючи на увазі її антипольську й антирадянську спрямованість.

Утримуючись на позиції лояльності до німецьких властей, гетьманський центр у Берліні продовжував наукову діяльність. Саме у другій половині 1930-х років з'явилася низка воєнно-історичних праць Василя Кучабського, якого історіограф Лев Шанковський відзначав одним "із найвизначніших українських воєнних істориків між двома світовими війнами". Він наголошував, що з усіх військово-історичних праць цього прихильника консервативної гетьманської течії "найбільшим його досягненням особистим, як теж досягненням української науки в цілому, є його ґрунтовний твір про "Західну Україну в боротьбі проти Польщі і більшовизму в 1918–1923 рр." [98. 1972. Ч. 3–4. С. 70]. Зауважимо, що у той період, у зв'язку з

наближенням Другої світової війни, німецьких видавців щораз більше цікавила українська проблема. “Саме тоді, – підкреслював у статті “Українська книга в Німеччині” М. Романюк, – німецькою мовою вийшла у світ “Історія України” Б. Крупницького; у 1941 р. з’являється Енциклопедія України (“Handbuch der Ukraine”) [439. С. 119].

Майже до початку Другої світової війни у Берліні виходили періодичні видання “Бюлетень гетьманської управи” і “Вісти”, які редагував З. Кузеля. Варто зауважити, що у ті часи в Берліні виходило п’ять україномовних видань. Усі вони, незважаючи на політичні розбіжності, стояли на ґрунті українських національно-визвольних змагань й української державності.

В одному із виступів перед українською молоддю під час перебування у Канаді син гетьмана Данило Скоропадський 22 грудня 1937 р. в Едмонтоні наголошував: “І Ви, тут зібрані представники української молоді Канади хоч і далеко від своєї Батьківщини, несете на своїх плечах великий обов’язок. Обов’язок цей – в першу чергу пізнати українську історію й українську дійсність, сумну і світлу, зі щирим внутрішнім бажанням добра для України; мусите проаналізувати причини дотеперішніх наших невдач і, зробивши відповідні висновки, власним плечем підперти зусилля українських патріотів, що в тяжких обставинах борються за ліпшу долю України”. Слід відзначити, що до української спільноти у Канаді неодноразово зверталися за моральною і матеріальною підтримкою усі головні політичні українські угруповання в еміграції: гетьманці, націоналісти, наддніпрянці, які з другою хвилею еміграції прибули за океан. Завдяки цьому бурхливому процесу за десять років, з 1921 до 1931 р., українська етнічна громада Канади збільшилася вдвічі: з 107 до 225 тис. осіб [93. 1937. 19 серпня].

Варто зауважити, що у цій хвилі велику частину емігрантів становили військовики, інтелігенція, громадсько-політичні діячі Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, УНР, ЗУНР, які внесли в емігрантське середовище значні зміни і призвели до різних розшарувань суспільства. Високий рівень освіти та багатий життєвий досвід, активна участь у визвольних змаганнях

1917–1921 рр. сприяли їх швидкій адаптації до нових умов життя і праці, а також активній участі у громадсько-політичному житті Канади. Саме з цієї категорії вийшло найбільше лідерів громадсько-політичних, культурно-освітніх і наукових організацій, організаторів видавничої справи, письменників, науковців, зокрема істориків.

Центром гетьманського руху в Канаді стала монархічна організація українців Канади – Союз Гетьманців Державників, яка стояла на платформі ідей української гетьманської держави на чолі з Павлом Скоропадським, Зародком Союзу було об'єднання “Січ” під проводом активного діяча гетьманської орієнтації Володимира Босого, який заснував такі видання, як “Український робітник”, “Канадійська Січ”, “Канадійський Українець” і став редактором тижневика “Пробій” у Торонто. Завдяки широкій пропаганді гетьманських ідей української державності, осередки організації розповсюдилися зі Східної Канади на Західну, частково США (гуртувалися навколо часопису “Січ” у Чикаго). Їх керівництво дбало про ідейний та військовий вишкіл членів організації. 1934 р. її реорганізовано у Союз Гетьманців Державників із пресовим органом “Український робітник”. На чолі Союзу стояли: один із його засновників редактор тижневика “Наш Поступ” в Едмонтоні та “Канадійський фермер” в Вінніпезі Теодор Даньків, пресовий референт Союзу Анна Арабська, талановитий журналіст редактор “Українського Робітника” та пізніше “Нашої Держави” в Торонто Михайло Гетьман, редактор “Канадійського українця” (1927–1931) та “Українських Вістей” з 1932 р. в Едмонтоні Володимир Дикий, а також І. Ісаїв, В. Дужий, І. Корчинський, Т. Михайлівський та ін. Співпрацювали з гетьманською організацією єпископи Греко-католицької церкви Н. Будка і В. Ладика [265. Т. 8. С. 2973].

Новим імпульсом у діяльності Союзу став приїзд до Канади Данила Скоропадського, який перебував за океаном з листопада 1937 до квітня 1938 р. Він відвідав багато українських громад, виголосив низку промов у Торонто, Вінніпезі, Едмонтоні, Мондері, які були опубліковані 1938 р. у

збірнику “За Україну”. Все це піднімало авторитет гетьманського центру в Канаді та поширювало його ідеологію, викликаючи негативну реакцію правих і лівих груп, висловлену у брошурі М. Ростовця “Скоропадський і скоропадчуки”, яка вийшла у Саскатуні 1938 р. Але чимало української спільноти підтримувало ідеї, висловлені представником гетьманського руху. Зокрема, один із визначних провідників націоналістичного табору генерал-полковник Микола Капустянський, перебуваючи в Канаді, видав у Саскатуні монографію “Українська Збройна сила й українська національна революція”, в якій, зважаючи на роль заокеанської еміграції та її завдання, писав: “Ідея визвольної боротьби і творення незалежної Соборної України є близькою і дорогою для переважаючої більшості наших людей без різниці політичних, релігійних, культурних угруповань... На американському континенті Українці мусять створити широке запілля для визвольного фронту. Вони повинні підперти його в напрямках: політичному, моральному і технічно-матеріальному” [302. С. 48]. Наприкінці 30-х років українські емігранти мали можливість читати журнали “За збройну Україну” та “Війна і техніка”, які виходили під редагуванням М. Капустянського [318. С. 71].

На відміну від української спільноти у Польщі, Чехословаччині та Німеччині, в Канаді у міжвоєнні роки не вдалося створити центр військово-історичної науки. Український воєнно-історичний інститут закладено лише 1950 р. у Торонто. Його засновником став генерал-поручник Михайло Садовський, полковник Генерального штабу в часи Гетьманату, автор низки військово-історичних нарисів [443]. Втім, гетьманському рухові не вдалося висунути із своїх лав визначних військових істориків. І все ж публікаціями у періодичній пресі, окремим виданнями у видавництвах Канади та за її межами, представники цього угруповання загалом об’єктивно відтворювали історію Української держави гетьманської доби. При цьому, зрозуміло, заперечували закиди опонентів у тому, що Гетьманат міг бути німецьким чи російським проектом.

До цієї проблематики спричинилися своїми публікаціями й військовики колишньої Наддніпрянської армії, зокрема генерал В. Євтимович “Ставлення у гетьмана” (Торонто, 1937), підполковник Т. Омельченко “З історії Синіх” (у збірнику з нагоди 50-річної служби в українському війську генерала В. Сікевича. Вінніпег, 1938) та ін. [502].

Слід зауважити, що угруповання гетьманців існували також у США, куди у 1920-х роках переселилося до 40 тис. українців, яка стала першою національно свідомою українською масовою імміграцією в Америці. Відтак значно посилювався інтелектуальний рівень політизації існуючих і новостворених об’єднань, серед яких і Союз Гетьманців Державників з центром у Чикаго, згодом – Детройті. Зокрема, 1935 р. у Чикаго вийшла брошура “Хто є гетьман Павло Скоропадський” під авторством Самовидця. Там же ще 1925 р. [416; 502].

У міжвоєнні роки лише до Франції із Західної України прибуло 35 тис. українців. Щоправда, значну частину з них склали заробітчани. Взагалі ж у міжвоєнні роки там перебувало щонайменше 40 тис українців, здебільшого наддніпрянських. Першою громадсько-політичною організацією, яка була заснована 1924 р. генералом М. Капустянським, стала Українська Громада, до якої увійшли політичні групи різних поглядів, зокрема гетьманці. 1926 р. у Парижі створено Союз українських емігрантських організацій, який об’єднав усі течії. Серед його керівників були авторитетні генерали М. Капустянський, О. Удовиченко, які у свій час співпрацювали із П. Скоропадським, отже, толерантно ставилися до представників гетьманського руху, які мали можливість користуватися виданнями Союзу для своїх публікацій з історії Української держави. У ті часи на теренах Франції видавалося вісім періодичних видань та найвпливовіший, близький до унерівських кіл, громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик “Тризуб” (1925–1940) [274. С. 17, 49]. Загалом же видання військової літератури та періодики М. Капустянський розглядав як важливий напрямок діяльності військової реферантури ОУН. Саме з цією метою серед еміграції поширено

“Загальний курс військового вишколу” М. Капустянського, в якому викладено особливості воєн, організацію закордонних армій (включаючи армії Франції, Німеччини, Польщі, СРСР), мобілізаційні можливості держaparату і загалом народного господарства напередодні та в ході воєн [318. С. 65].

Насамкінець відзначимо, що військова еміграція гетьманського угруповання своєю чисельністю та інтелектуальним потенціалом значно поступалася військовій еміграції УНР і центрам української історичної науки у Галичині. Отже, їй не вдалося утворити таких наукових осередків, як Українське воєнно-історичне товариство наддніпрянської еміграції, або таких потужних видавничих центрів, як “Червона Калина” у Львові. Водночас зауважимо, що у середовищі гетьманської течії у міжвоєнні часи з’явилися амбітні історики і політологи, які створили фундаментальні праці з історії національно-визвольних змагань, подали нові ідеологічні теорії з державного будівництва, проаналізували уроки Української революції. Зрозуміло, що в середовищі гетьманців критикувалися військово-історичні студії опонентів і супротивників.

4.2. Гетьманська концепція Української революції та її вплив на військово-історичні дослідження

Звертаючись до історії Української революції, осмислюючи її злети, падіння та причини поразки, слід враховувати, що в ній переплелися різні течії української суспільно-політичної думки: народно-демократична, консервативна, націоналістична й соціалістична. Тому організовані цими течіями соціальні та національно-політичні рухи потрібно розглядати як складові єдиного політичного досвіду українського народу першої половини ХХ ст. [209. С. 3]. Однак лише в останнє десятиліття увага істориків, політологів і філософів України торкнулася консервативної думки, яка була основою гетьманської концепції Української революції, її ідеологічною базою. Це стало можливим, передусім, тому, що широкий загал дослідників

(С. Гелей, В. Потульницький та ін.) дістав можливість вивчати ідейно-теоретичну й історіографічну спадщину В'ячеслава Липинського, Василя Кучабського, Сергія Шемета, Павла та Данила Скоропадських, Дмитра Донцова, Степана Томашівського. Саме завдяки їх зусиллям ідеологія консерватизму в добу Української революції та після її поразки реально позначилася на духовному і політичному житті еміграційного українства [209].

Український консерватизм ґрунтувався на ідеях: домінуючої ролі держави в національному і соціальному розвитку; монархічної форми державного правління; територіального патріотизму; пріоритетності приватної власності; провідної ролі аристократії у державному процесі; вирішальної ролі моральних і релігійних чинників у суспільному поступі. Теоретики українського консерватизму дотримувалися різних поглядів щодо майбутньої форми держави. В. Липинський обґрунтовував концепцію трудової легітимної монархії, С. Томашівський – клерикальної монархії, а В. Кучабський – мілітарної національної монархії [209. С. 40–128].

На наш погляд, найвагоміший внесок в ідеологію консерватизму своїми концептуальними працями зробив В'ячеслав Липинський, який заснував школу консервативних істориків (Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, С. Томашівський, Б. Гомзин та ін.). “Засновник державницької школи в українській новітній історіографії, – характеризував особу В. Липинського Ярослав Пеленський, – присвятив основну частину свого творчого життя дослідженням ключових питань національної самостійності та державності України” [355. С. 12].

Серед великої спадщини В. Липинського його погляди найчіткіше викладені у фундаментальній праці “Листи до братів-хліборобів”, яка друкувалася в журналі-збірнику “Хліборобська Україна” у Відні впродовж 1920–1925 рр. (1926 р. вийшла книгою у Відні, а 1995 р. – у Києві). Провідною темою “Листів”, зрештою, як і інших творів, є обґрунтування на аналізі уроків Української революції 1917–1921 рр. побудови української самостійної держави і організація її суспільства. Українська держава повинна

бути, насамперед, національною, наголошував В. Липинський, “без держави немає нації” [355. С. 13]. За ним, пріоритетною частиною суспільства у державі є національна еліта. Спираючись на ідеологію українського консерватизму, він обґрунтував концепцію української монархічної держави, яка має будуватися на базі національної ідеї [209. С. 78].

Варто зазначити, що В'ячеслав Липинський народився 1882 р. у родині польського шляхтича-землевласника на Волині (с. Затурці) й отримав блискучу освіту: закінчив Київську класичну гімназію, студіював історію та філософію в Ягелонському університеті Кракова та соціологію в Женеві. З 1912 р. редагував альманах самостійницького спрямування, 1914 р. був обраний членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові, склав ще в роки Першої світової війни соціально-політичну програму Української демократично-хліборобської партії (1917), в якій відстоював проголошення незалежності України. Служив офіцером кавалерії російської армії в Дубно, Острозі, Полтаві. У добу Гетьманату 1918 р. П. Скоропадський призначив його послом до Австрії. Після приходу до влади Директорії УНР зрікся посади й залишився в еміграції, де очолив прогетьманський Український Союз Хліборобів Державників (УСХД). У 1930 р. після конфлікту з П. Скоропадським розпустив УСХД і створив “Брацтво українських класократів-монархістів”. Помер 1931 р. від сухот в Австрії. Отже, найбільшим науковим здобутком В. Липинського була створена ним теорія української державності, через призму якої він досліджував минувшину України в контексті геополітики і внутрішніх умов реалізації прагнень українського народу до незалежності. Він став “першим українським політологом та істориком, який здійснив систематичний аналіз таких складних категорій політичної науки, як еліти (“правляча верства”, “національна аристократія”) і політична культура стосовно українського ґрунту. Викладене в його праці “Листи до братів-хліборобів” та інших публікаціях власне розуміння політичної культури в органічному взаємозв'язку з розробкою проблем функціонування еліти в Україні і

постання монархічної гетьманської держави є значним внеском у розвиток світової політичної теорії взагалі і української політології як науки, зокрема [355. С. 12–13].

Побудова незалежної української держави завжди була центральною темою політологічних та історичних досліджень В. Липинського. Саме він став засновником державницької школи в українській історіографії й одним із перших громадсько-політичних діячів в Україні, який ще до революції 1917–1921 рр. усвідомлював вирішальну роль держави у розвитку її народу й, на відміну від табору М. Грушевського, послідовно обстоював власну концепцію відродження самостійної української держави. “Історія наша учить нас, – писав він у серпні 1917 р. у “Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії”, – що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав (Держава Київська), або ж тоді, після втрати своєї державності, тоді, коли в ньому зі стихійною силою прокидались змагання до повернення утрачених прав (Козаччина). Всяке відречення від змагань до національно-політичної незалежності йшло в парі з національною руїною, з занепадом національної культури і найстрашнішим для нас ренегатством найбільш активних верств українського народу” [355. С. 5].

Він суттєво доповнив історичну концепцію М. Грушевського тезою, що саме боротьба за державний суверенітет, ідея незалежності і самостійності української держави, а не соціальні змагання низів, були в основі визвольних війн Богдана Хмельницького і Козаччини взагалі. Відтак піддавав критиці керівництво Центральної Ради 1917 р., яке ігнорувало віковичне прагнення українського народу. “Боротьба за сотворення Української Держави – тобто за здобуття повної волі для української нації – була ведена людьми, які в державну незалежність України не тільки перед тим ніколи не вірили, але навіть до самої ідеї державної незалежності ставилися з погордою й вороже” [355. С. 6–7]. Розвал Російської імперії у лютому 1917 р., зауважував він, став несподіванкою для провідних діячів України, зокрема М. Грушевського,

В. Винниченка й інших, які на противагу державникам утворили табір автономістів і у ході більшовицької інвазії після довгих вагань проголосили незалежність.

Особливо гостро В. Липинський критикував Центральну Раду за ігнорування військового будівництва, фактичну відмову утворення національної армії як гаранта незалежності держави. Вже на Першому Всеукраїнському військовому з'їзді, який міг стати колискою власної армії, коли вже існували стихійно сформовані державниками українські полки Богданівців, Полуботківців, Дорошенківців, Сагайдачників, керівництво Центральної Ради негативно сприйняло заклики групи українських самостійників під проводом М. Міхновського, які вимагали негайних рішучих дій у напрямках наголошення повної незалежності України та створення власної армії. У своїх “Листах” В. Липинський згадував про перші дні революції, коли він – офіцер кінного підрозділу російської армії – мав у підпорядкуванні близько сотні щирих українців, які служили під синьо-жовтим штандартом із шевченківським гаслом “У своїй хаті своя сила і правда і воля”. Він їздив до Генерального Секретаріату у Київ з проханням сформувати кінний полк, але дозволу не одержав, оскільки був відомим українським самостійником. Отож, підсумовував В. Липинський, “весь перший період Центральної Ради у внутрішній політиці пройшов – як було сказано – під гаслом боротьби з самостійниками взагалі, а з самостійниками несоціялістами зокрема” [355. С. 10–11].

Що ж до нової армії, то вона, писав В. Липинський, “твориться силою, зверху вниз, а не знизу вверх – монархічними, коли ж монархія в даний момент неможлива – то аристократичними, хоча б навіть большевицькими – диктатурами. І наша Народня Республіка могла б армію створити тільки в таким разі, коли б у самім початку російської революції найшовся був український диктатор. Подібно як Хмельницький зумів сполучити українську “чернь” з українською шляхтою...” [355. С. 39].

Аналізуючи уроки Української революції, В. Липинський визначав хибною зовнішню політику Центральної Ради. “Ми українські самостійники несоціялісти хотіли тоді негайного проголошення незалежності України, миру з Центральними Державами та війни з Керенським”, – зауважував він. Але провід України пішов на порозуміння з Тимчасовим урядом, не зупинивши трагічний Тернопільський наступ 1917 р., наслідком якого стали безглузді численні жертви й розпад армії. Заключення Брестського миру й участь у ньому делегації УНР теж спричинили невизнання України Антантою. Отже, інтелігенти-демократи на чолі України відзначалися “в справах міжнародних бездонною, дитячою несвідомістю” [355. С. 12]. Варто зауважити, що видатний український воєначальник, історик і політичний діяч генерал-полковник Микола Капустянський у доповідних записках Симону Петлюрі теж наголошував: єдиний шлях до успіху визвольних змагань з Москвою – тісний союз з Антантою [5. оп. 1, спр. 82, арк. 1-3].

В. Липинський стверджував, що з перших днів революції кристалізувалося гасло українців: “Війна за волю України з Росією временного правительства – з Керенським. За цим гаслом пішла б була вся “більшевицька” Україна, пішли б були всі праві хліборобські і монархічні круги, переяславська умова й злука Московщини з Україною перестала б існувати”. Саме гетьманський самостійницький табір відстоював цю ідею. Але українська демократія виявилася, за висловом Липинського, “організмом без спинного хребта”, яким у кожній державі є армія та своєрідний диктатор. “Українського Леніна... ми не знайшли”, – резюмував він [355. С. 39–40]. Директорія, яка повалила гетьманат, теж не зуміла встояти перед більшовицькою навалою, насамперед, через нездатність об’єднати націю для боротьби. Визначаючи причини військово-політичної поразки Української революції, В. Липинський писав про відсутність національної консолідації суспільства: “Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх Українців об’єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не

створили, за таку ідею не боролись і тому розуміється така Україна здійснитись, прибрати живі форми не змогла” [355. С. 16].

В одному з “Листів” щодо концептуальної орієнтації гетьманського табору В. Липинський зазначав: “Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути” [355. С. 63]. Для реалізації цих прагнень мав прислужитися лише найчисленніший і найдужчий клас в Україні – хліборобський. Однак він міг об’єднатися й стати остовом держави “тільки при гетьмансько-монархічній формі українського державного ладу”, – стверджував В. Липинський. Він вважав гетьманство найкращою системою організації українських державотворчих сил, яка забезпечить незалежність України [355. С. 80]. Опираючись на історичний досвід України, він зауважував, що з упадком гетьманства падала й Україна. Навіть враховуючи коротку історію гетьманату Павла Скоропадського, писав він 1920 р., “зо всіма її хибами, зо всіма своїми помилками, традиція Гетьманства, образ та ідея Гетьманщини, це поки-що єдина наша національна сила, здатна до життя і до національної творчости. Поза нею, як підтверджує досвід, нема іншої сили, яка-б могла відродити нашу Націю, яка-б могла нам збудувати Державу” [355. С. 94].

Заслуговує на увагу оцінка В. Липинського негативних уроків злуки УНР і ЗУНР, яку він надав до редакції “Українського Скитальця” 31 березня 1924 р.: “Здорова нація про соборність не говорить, а соборність робить тим, що кожний стоїть на своїм місці лицем до ворога, а не спиною” [430. С. 189]. Йому незрозумілою була різновекторність військово-політичних дій галицьких і наддніпрянського проводів, особливо у другій половині 1919 р.

Підсумовуючи спадщину В. Липинського, слід визнати, що він став одним з найвидатніших постатей в українській історіографії епохи Української революції, засновником державницької школи українських істориків. Його ідеї, безперечно, стали внеском у формування державницького світогляду зарубіжного українства й спричинили суттєвий

вплив на інших дослідників визвольних змагань, зокрема Василя Кучабського.

Він народився 1895 р. у м. Пустомити на Львівщині. Закінчив Академічну гімназію у Львові, студіював право у Львівському університеті. Брав активну участь у пластовому, січовому і стрілецькому рухах. З початком Першої світової війни вступив до Легіону Українських Січових Стрільців, воював на російському фронті, де восени 1916 р. потрапив у полон. Разом із Є. Коновальцем, А. Мельником, Р. Сушком та іншими перебував у таборах Царицина, звідки втік на початку 1918 р. і став співзасновником Куреня Січових Стрільців у Києві. У його складі брав участь у визвольних змаганнях, згодом командував полком корпусу Січових Стрільців Є. Коновальця. З 1920 р. – член підпільної Української Військової Організації, згодом (1923) емігрував до Німеччини й оселився в Берліні. Автор численних наукових праць з історії Української революції, зокрема нарису “Значіння ідей В’ячеслава Липинського” (1935), студій про Корпус Січових Стрільців, ЗУНР. 1945 р. арештований органами НКВС у Відні, загинув у львівській тюрмі [209; 359].

Василь Кучабський був відомим військовиком і активним учасником Визвольних змагань на Наддніпрянщині, відтак у його науково-історичній спадщині значне місце посідали проблеми військового будівництва в роки Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, збройної боротьби за незалежність і соборність України. Вже 1920 р. часопис “Вперед” опублікував його першу військово-історичну працю “Січові Стрільці. Їх історія і характер”, у якій автор відтворив процес відродження українського війська в період війн і революцій. Зокрема, відзначив великі заслуги січового стрілецтва в Українській революції, зауважив: “Урятуванням Центральної Ради від загибелі в січні–лютому 1918 року та потім повстанням проти гетьмана Скоропадського в листопаді 1918 року січове стрілецтво викликало своєю зброєю рішення першорядної ваги не то для історії одної тільки України, а історичної долі всієї Східної Європи” [348. С. 13]. Створення і

розвиток січового стрілецтва автор пов'язував із державницькою ідеєю, піднесенням національної свідомості українського народу. Характерною рисою формації Січових стрільців у Наддніпрянщині, яка від окремого куреня виросла у корпус під проводом Євгена Коновальця та стала військом відродженої України, було щире і глибоке розуміння всім особовим складом того, що він “знає тільки всеукраїнський народ, для якого Збруч є лише мутною і болотистою річкою. І знає теж лише один інтерес – національно-український, якому мусять підчинитися всі інші інтереси” [348. С. 13]. В. Кучабський водночас зауважував, що основу формації й її хребет упродовж визвольних змагань складала національно свідомі, освічені й дисципліновані галичани.

У своїх працях він неодноразово критикував Центральну Раду за її нездатність негайно приступити до державотворчої діяльності, активного військового будівництва з метою у найкоротший термін створити міцний державний апарат і регулярну боєздатну армію. До цього її спричинила орієнтація на Росію, тоді як слід було українізовану армію наполегливо готувати до війни проти Росії за українську державність. У результаті багатотисячне військо, яке могло б захистити Україну від більшовицької агресії, доведено до повного розвалу. “Щоб дійти до евентуальної перемоги, – наголошував В. Кучабський, – треба було б негайно взятися за створення міцної власної армії й міцного державного апарату, а для цього треба було б спинити похід соціальної революції на Україні, зберегти весь дотогочасний соціально-політичний уклад – як це потім, після 1 листопада 1918 року зробили були галичани – щоби лиш згодом, після закріплення української держави, взятися за дійсно вже надто, особливо в земельній реформі, пекучі реформи” [347. С. 32]. Ці думки автора цілком збігалися з концепцією В. Липинського, а також з позицією Павла Скоропадського, яка висловлена в його “Спогадах”. Зауважимо, що М. Грушевський дотримувався протилежних поглядів, особливо у сфері військового будівництва. Отже, на початках Української революції національний рух, за висловом львівського

історика Степана Гелея, розколовся “на соціалістичний і консервативний блоки, що мало фатальні наслідки для подальшого процесу державного будівництва” [209. С. 144–146]. Як і В. Липинський, В. Кучабський вбачав дві політичні сили Української революції, що могли відігравати вирішальну роль у державотворчому процесі: українську аристократію, до якої зарахував військовиків, та народну інтелігенцію – національно-демократичну течію. На жаль, вдалого сімбіозу цих сил не утворилося з вини останньої, яка претендувала на провідну роль, але не могла вирішити державотворчі завдання. В. Кучабський, як і значна група дослідників гетьманської доби 1918 р.: Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, П. Христюк, І. Мазепа, С. Доленга, М. Шаповал й ін., вважали встановлення П. Скоропадським гетьманської Української держави позитивним явищем у розвитку Української революції. Необхідність цієї стадії в історії України обгрунтував своїми працями В. Липинський. Ярослав Дашкевич наголошував, що В. Липинський не був і не намагався бути істориком революції, “Липинський намагався бути і був критиком української революції”, – писав він. Але ідеї визначного історика і політолога суттєво вплинули на В. Кучабського, який слушно зауважував, що Центральна Рада була органом, який “ні до чого іншого не годився, окрім того, щоб привести країну до повного соціально-революційного безпорядку, за якого Східна Україна, безумовно повинна була стати жертвою московського більшовизму” [239. С. 51].

Будучи прихильником ідеї гетьманату, що домогся стабільності і приступив до процесу будівництва міцного апарату і власної армії, В. Кучабський водночас зауважував, що нова влада не стояла на позиціях національної ідеї й робила фатальні поступки проросійським елементам, які мали значний вплив у державі; господарем ситуації часто було німецьке командування [209. С. 163–164]. Антигетьманське повстання восени 1918 р. базувалося саме на прагненні соціально-революційного табору Директорії зберегти національну незалежну державу, не допустити федеративного зв’язку України з Москвою, який вів до втрати суверенітету. Але заява про

федерацію з демократичною Росією (якої фактично не було), зауважував В. Кучабський, за тих обставин не була реальною загрозою для незалежності України, а, скоріше, маневром на дипломатичній арені у бік порозуміння з Антантою. Проте вона спровокувала широкий антигетьманський виступ українських національних сил і перемогу націонал-демократів в особі Директорії [209. С. 165–166].

В. Кучабський глибоко проаналізував добу Директорії УНР 1918–1919 рр. Його цікавили не лише військові операції з його участю, зокрема вирішального Мотовилівського бою, який поховав Гетьманат. Автор проаналізував процеси державотворення, військового будівництва, соціально-політичну ситуацію в Україні, взаємозв'язки УНР із Західно-Українською Народною Республікою. Він з прикрістю зауважував, що, розігнавши державний апарат Гетьманату, Директорія так і не створила повноцінні владні структури в державі, не сформувала надійних і боєздатних збройних сил, не долучила до процесу державотворення широкі народні маси, як це було в Галичині. Відтак під її проводом Наддніпрянщина була приречена стати московською колонією. [209; 189].

В. Кучабський не міг обійти увагою особу Головного Отамана і голову Директорії УНР Симона Петлюру і присвятив йому у своїх творах чимало місця. “Симон Петлюра, був, мабуть, найвидатнішою особистістю, яка діяла на верхніх щаблях влади східних українців у 1917–1920 рр. Рідко коли щось переважало у нього над любов'ю до Батьківщини. Особиста вигода не була йому властива. Його життя і діяльність належали Україні”. Водночас В. Кучабський характеризував слабкі сторони провідника УНР: “Він не міг правильно визначити рушійних сил та духовних підвалин державності; він був народним вождем, а не державним діячем. А тому вважав національні почуття достатньою підставою заснування держави... Він також не був полководцем, а лише ватажком, розумів армію як механічний згусток сили, але не мав жодної уяви про суть регулярної армії як складного організму. Через те й не довіряв найвищим офіцерам колишньої царської армії”

[347. С. 118–120; 209. С. 184]. Щоправда, останню тезу В. Кучабського можна поставити під сумнів, оскільки в Армії УНР за підрахунками львівського дослідника К. Науменка, у 1918–1920 рр. служили на високих посадах 123 генерали, з них 5 отримали генеральський чин в армії царської Росії, 40 генералів закінчили Миколаївську академію Генерального штабу. 24 генерали були росіянами за походженням [403]. Отже, В. Кучабський характеризував С. Петлюру як провідника нації, що дійшов ідеї незалежності України, боровся за неї, але не володів досвідом державного і військового будівництва. Одного лише національного патріотизму для його провідників виявилось недостатньо для побудови суверенної держави. Для здійснення прагнень необхідно було задіяти консервативні цінності, тобто поєднати обидві течії революції.

Відомий дослідник творчої спадщини В. Кучабського С. Гелей слушно зауважив: “У період визвольних змагань 1917–1921 рр. українська державність не відбулася ні в формі демократичної республіки (Центральної Ради), ні в формі консервативної монархії (Гетьманату), ні в формі диктатури (Директорії), ні в формі радянської влади. Відповідальність за це, на думку В. Кучабського, лежить не лише на окремих історичних постатях, а на цілому українському народові, який на той час не був ще готовий до державного життя” [209. С. 195]. Визнаємо, що остання теза є надто категоричною.

І все ж у своїй праці “Зовнішньо-політичне положення об’єднаних українських армій у “Чотирикутнику Смерти”, в липні-серпні 1919”, опублікованій 1931 р., В. Кучабський відзначав, що в Українській революції були досить пристійні перспективи за умов консолідації українства в період Гетьманщини. “Скільки відпорних сил в самому по собі українському народові було, це показує факт, що без уваги на жахливий розвал після упадку Гетьманщини наддніпрянська “Директорія” й Симон Петлюра все ж могли ще довгий час сам-на-сам встояти проти більшовиків, – наголошував автор, – а наскільки могутніша була б тоді ота наддніпрянська протибольшевицька потенція коли б у Гетьманській державі вдалося було б

злити в одно з українським національним рухом і “всеросійську” реакцію, як це відповідало б самій суттєвій ідеї Гетьманської держави і як зрештою до цього змагав й Гетьманський уряд у перших місяцях свого існування” [73. 1931. Ч. 10. С. 13–17; Ч. 11. С. 7–10; Ч. 12. С. 15–18]. В. Кучабський з прикрістю константував, що Гетьманська держава, маючи суттєві переваги в організації держави перед Центральною Радою, не змогла об’єднати усі течії національно-визвольного руху, створити міцну соціальну основу в особі консолідованого суспільства. Падіння Гетьманату вирішило долю Української революції й національної державності. Були втрачені можливості зберегти державність й ефективно протистояти більшовицькій Москві, оскільки Директорія не зуміла створити державний апарат, боєздатну армію, приборкати отаманщину, відійти від соціалістичних гасел.

Підсумовуючи діяльність В. Кучабського як прихильника гетьманського руху українського зарубіжжя, слід відзначити, що він зробив вагомий внесок як в історіографію українських визвольних змагань, так і формування консервативної концепції української державності, під впливом якої розвивалися військово-історичні дослідження зарубіжжя 20–30-х рр. ХХ ст.

Ця концепція певним чином відбилася на дослідженнях визначного історика України, дочки генерала-поручника української армії Дмитра Меншова, що був фундатором і керівником Київського військового історичного товариства з 1905 р., і смертельно пораненого у Житомирі збільшовиченими солдатами у грудні 1917 р., Наталії Полонської-Василенко. У своїй “Історії України” вона зауважувала, що “ідея гетьманату не завмирала протягом XVIII, XIX і початку ХХ століть. Революція 1917 року збудила в Україні прагнення мати свою державу, під час першої величної маніфестації серед прапорів з соціалістичними гаслами були вже прапори з вимогами – гетьмана” [429. С. 488].

Досліджуючи процес встановлення Гетьманату наприкінці квітня 1918 р., історик відзначала, що проголошення П. Скоропадського гетьманом

відбулося легітимно, переворот був безкровний, а перші заяви і маніфести влади свідчили про прагнення зберегти й укріпити Українську державу. Вона слушно зауважувала, що відмова соціалістичних партій взяти участь у розбудові гетьманської держави була фатальною помилкою: “Представники українського народу не знайшли в собі в такій мірі патріотизму, національної свідомості й зрозуміння, щоб стати вище від партійних інтересів і об’єднатися в ім’я Української Держави” [429. С. 492]. Більше того, наголошувала Н. Полонська-Василенко, соціалістичний табір перейшов у тверду опозицію і, зблокувавшись із більшовиками-боротьбістами, від самого початку створення Української Держави розгорнув боротьбу проти Гетьмана та його уряду. З іншого боку проти влади і незалежності України виступали численні російські організації, створені збіглими з більшовицької Росії.

Отримавши надзвичайно важку спадщину, гетьманська влада створила державний апарат, дипломатичні структури, скріпила міжнародне становище України, розгорнула реформи у земельній справі й освіті. Авторка відзначала великі досягнення у сфері освіти, науки і культури: заснування Української Академії Наук, українських університетів у Києві і Кам’янці-Подільському, 150 українських гімназій, національних театрів, мистецьких колективів [429. С. 501]. Серед позитивних заходів було формування 300-тисячної національної регулярної армії, яке розпочалося влітку 1918 р. під проводом Генерального штабу, де працювали визначні українські воєначальники Микола Юнаків, Михайло Омелянович-Павленко, Володимир Сальський, Сергій Дядюша й ін. До речі, за Гетьманату на службу в Українську армію було прийнято 276 генералів, з них 107 українців. 188 генералів мали академічну освіту, 255 – фронтовий досвід [403]. Отож, якби не антигетьманське повстання, Україна могла дійсно мати регулярну армію, здатну захистити її незалежність.

Н. Полонська-Василенко, глибоко аналізуючи події за доби Директорії, відзначала невдалу внутрішню і зовнішню політику нової влади, нездатність сконсолідувати українське суспільство. В результаті слабого центру Україна

розкололася на райони діяльності отаманщини, над якими влада керування не мала. Отже, встояти проти більшовиків і денікінців її нечисленна армія не змогла навіть при активній допомозі Галицької армії. Короткочасний союз із Польщею і участь Армії УНР у радянсько-польській війні 1920 р. виявилися марною спробою відновити втрачену державність. Унаслідок міжнародної ізоляції Україна не змогла один на один подолати відновлену більшовицьку імперію, яка захопила й більшість українських земель.

В одному з “Листів до братів-хліборобів” В. Липинський підкреслив: “За часів російської революції можливе максимум самостійності й державности України було здобуто за гетьманування Павла Скоропадського” [355. С. 28]. Цієї ж думки дотримувався Осип Назарук, відомий галицький громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист, учасник визвольних змагань. Після еміграції 1922 р. за океан він став активним організатором гетьманського руху в США і Канаді, редагував тижневик “Січ” (1912–1926). Його підтримав й інший теоретик консервативної течії Степан Томашівський – визначний галицький історик і громадсько-політичний діяч, який з 1919 р. перебував в еміграції, зокрема у 1920-х роках співпрацював у Берлінській газеті “Українське слово”, мав свої оригінальні погляди на історію України. Він вважав не Росію чи Польщу, а, передусім, С. Петлюру та його оточення головними винуватцями втрати державності України. На думку С. Томашівського, С. Петлюра не мав досвіду військового керівника, не виявив “справжнього вояцького духа, військової організаційної здібності”, не було в нього і “стратегічного таланту” [209. С. 186].

Безперечно, всі пізніші історики з гетьманського табору вважали утворення Павлом Скоропадським Української держави визначним досягненням Української Революції 1917–1921 рр. Зокрема, один із них, діяч гетьманців-державників у Канаді міжвоєнних часів Борис Гомзин, з нагоди 20-ліття відновлення Гетьманату в Україні писав: “Щойно тепер, коли ми вже відійшли в часі від цієї події й маєм змогу подивитися на неї у зв’язку з

нашим українським минулим, теперішнім й будучим, можемо збагнути все її величезне творче історичне значення” [268. С. 291].

Варто, нарешті, звернутися до творчої спадщини гетьмана Павла Скоропадського. Насамперед відзначимо, що він мав гетьманський родовід, народився у сім’ї чернігівського поміщика – нащадка гетьмана Івана Скоропадського. Отримав блискучу військову освіту у Пажеському корпусі, служив в елітних частинах імператорського війська. Здобув багатий фронтний досвід: брав участь у російсько-японській і Першій світовій війнах і зустрів Українську революцію генерал-лейтенантом, командувачем 34-го армійського корпусу на Наддніпрянщині [325. С. 18–21; 110]. У передмові до книги спогадів гетьмана сучасний дослідник Г. Папакін зауважив: “Він не був і не міг бути “свідомим українцем” у тогочасному розумінні цього слова, однак констатувати, що Скоропадський виділявся серед інтернаціоналізованої перербурзької аристократії глибоким уявленням про свої українські коріння, безсумнівно, можна. Це взагалі слід вважати родинною рисою Скоропадських” [43. С. 5].

У “Спогадах”, які друкувалися на сторінках “Хліборобської України” у 1922–1925 рр., П. Скоропадський зазначав, що з розпадом Російської імперії “настала можливість і необхідність для кожного вибирати свій дальший шлях життя і праці. Зрозуміло, що я пішов тим шляхом, до якого ближче всього лежало моє серце. Цей шлях вів до України.., до ідеї української державності” [43. С. 10]. Отож, не випадково П. Скоропадський першим серед генералів царської армії українізував свій корпус, який став 1-м Українським і відіграв видатну роль в обороні Києва від збільшовичених частин 2-го гвардійського корпусу восени 1917 р. Про зростання авторитету генерала серед українства свідчило обрання його у жовтні 1917 р. отаманом Вільного козацтва України, яке бурхливо відроджувалося й набирало значної сили. П. Скоропадський прагнув щиро прислужити Українській революції, але ліва частина проводу Центральної Ради проігнорувала його пропозиції щодо створення міцної армії, піднесення козацтва, чинила “саботаж мого корпусу”

і військового будівництва взагалі, призначивши військовим міністром недосвідченого підполковника Капкана, в той же час маючи під руками когорту відданих українській справі генералів. Все це змусило прийняти рішення про відставку в умовах, коли “руйнувалася надія закласти міцний фундамент для будови регулярної української армії і тим утворити умови, без яких держава Українська не може існувати” [43. С. 49].

Коли за допомогою австро-німецької армії Центральна Рада повернулася до Києва й Наддніпрянина була звільнена від більшовицьких військ, у краї панувало безвладдя і стихія. В цій ситуації, писав у “Спогадах” П. Скоропадський, “мені здавалося, що тільки сильна і доброзичлива до народу влада може тепер принести користь... Врешті-решт я прийшов до думки, що я сам мушу взяти на себе цей обов’язок заспокоєння і організації краю” [43. С. 86]. Пітриманий з’їздом Союзу хліборобів-власників, військовиками й іншими верствами населення України 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський прийшов до влади. Деморалізована Центральна Рада та її структури, включаючи військо, опору не чинили. “Багато людей критикують мій крок і злим оком дивляться на возстановлення Гетьманства, – писав гетьман 1919 р. – Зовсім зрозуміло, чому так відносяться до цього факту вороги української державності... що хочуть, аби не було Української держави... Від часів Гетьманства 1918 року державність українська стала фактом, з яким світ вже рахувався і буде рахуватись. Тепер тільки від нас самих, українців, залежать докази, що цей факт здатний до життя” [438. С. 112].

Після падіння Гетьманату П. Скоропадський виїхав до Німеччини, мешкав у м. Ванзее поблизу Берліна, увійшов до керівництва Українського Союзу Хліборобів Державників, очолював Союз гетьманців-державників. Його заходами 1926 р. у Берліні засновано Український науковий інститут. У своїх виступах і зверненнях до українців зарубіжжя, зокрема прихильників гетьманського руху, П. Скоропадський відстоював ідеї української державності з монархічним устроєм. 1933 р. у “Бюлетні Гетьманської

Управи” він писав: “Страшна руїна Великої України під більшовицькою окупацією, політика Польщі у відношенні до Західних земель України, свідомість того, що всього того лиха не могло би бути, коли б усі національні сили єдиним фронтом підтримали мої зусилля воскресити національну українську державу, нарешті політичні події останніх років у чужих народів – все це мусіло реабілітувати в очах нашого освіченого громадянства й широких мас ті основні методи організації, які примінював я при організації Української Держави у 1918 р. Для всіх мусить бути ясно, що сильну Українську Державу може створити тільки національна монархічна ідея – гетьманство” [54. 1933. С. 1–2].

1940 р. орган Союзу гетьманців-державників у Берліні “На відсіч!” присвятив гетьманові П. Скоропадському Ч. 8–9 за квітень. Відтворивши його біографію, довголітню діяльність задля України, автори підкреслили: “Реальна Україна існувала тільки за Гетьманщини, бо ні доти, ані потім існувавши українські влади з “головними” та “вождями” нічого їй не дали... Пустопорожніми в аспекті державної творчости були часи Центральної Ради, Директорії та УНР... Непорушно стоячи десятиліттями при Його Світлості Гетьмані всієї України Павлові Скоропадському та Його Раді, Гетьманці з кожним днем щораз наглядніше переконуються, що порятунок нашої національної чести прийде тоді, коли в українське національне життя рально втілиться наш короткий і ясний клич: Бог – Гетьман – Україна!” [74. 1940. Ч. 8–9. С. 22].

Гетьман Павло Скоропадський був смертельно поранений у квітні 1945 р. під час бомбардувань американської авіації. Варто відзначити гетьманську концепцію Української революції в інтерпретації гетьманича Данила Скоропадського, найвиразніше викладену в його книзі “Державництво і патріотизм”. У ній зібрані промови гетьманича виголошені 1937–1938 рр. під час подорожі у США й Канаду на урочистих заходах з цієї нагоди, насамперед, перед членами Союзу гетьманців-державників, а також представниками інших партій та об’єднань, згромаджень українського

зарубіжжя. До речі, 35-літній Данило Скоропадський був членом Гетьманської управи Союзу, виявив себе глибокомислячим політиком і вправним оратором, а володіння кількома іноземними мовами сприяло його зближенню з представниками владних структур заокеанських держав. Він справляв велике враження на присутніх своєю щирістю, думками, поведінкою. Неодноразово торкався історії визвольних змагань. “Вже 20 літ минає після того, як Україна прокинулася до нового державного життя, – говорив гетьманич 13 листопада 1937 р. на зібранні української громади в Торонто. – Прокинулася з тим, щоб у скорім часі в муках занепасти. Великою трагедією всіх нас, свідків тогочасного нашого національного підйому й занепаду було, що національний зрив відбувся під гаслами національними українськими, але йшов у фарватері революції російської. Багато з тих, що в той час брались кувати долю України, у великій своїй більшості політичні романтики, не могли, бо не вміли, налагодити державної роботи. Внаслідок цієї першої невдалої спроби, була наша Батьківщина роздерта на чотири частини, а в найбільшій з них запанував і досі панує дикий московський большевизм” [416. С. 7–8].

В іншій доповіді перед українською громадою Вінніпега в грудні 1937 р. Д. Скоропадський наголошував, що “гетьманський рух став незаперечним фактором всього українського суспільного життя, і з цим фактором кожний поважний спостерігач мусить рахуватись”. Він закликав до об’єднання усіх політичних сил українського зарубіжжя: “Не біймося простягати руки до всіх Українців, що стоять сьогодні в інших політичних таборах... Бо ж Україна одна для всіх Українців” [416. С. 11]. Заклик, як бачимо, актуальний і нині.

Звертаючись до української молоді Едмонтону, гетьманич зазначав, що “Української держави нам ніхто не дасть, мусимо вибороти її ціною власного зусилля й власної крові, бо тільки тоді вона буде тривала. Для того України треба хотіти так, щоб боротьба за неї стала головною ціллю нашого життя”. Роблячи закид діяльності ОУН в Україні, він вважав “великою тактичною

помилкою передчасне кидання нашої молоді, що щойно починає входити в життя, у вир підпільної революційної боротьби там, де боротьба ця на сьогоднішній день з тактичних міркувань безнадійна... вона корисна тільки тоді, коли проявлятиметься в слухний з тактичного боку момент, коли буде спрямована лише проти зовнішнього ворога, коли буде пересякнена рівночасно великою ідейністю й сполучена з залізною дисципліною, карністю й терпимістю у відношенні до всіх, навіть інакшодумаючих, чесних Українців” [416. С. 17–18]. Майже у всіх виступах за океаном Д. Скоропадський, будучи достатньо інформованим і прозорливим, за рік до початку Другої світової війни закликав українське зарубіжжя готуватися до нової ситуації в світі, яка поставить на порядку денному відродження української державності. “Не забуваймо, що належимо до нації, яка сьогодні лежить ще на землі, але що встати хоче і вже починає підводитись. Будьмо серед тих борців, що нашій Україні активно допоможуть підвестись і підтримають її в остаточній боротьбі” [416. С. 27]. Після загибелі батька Данило Скоропадський з 1948 р. очолював гетьманський рух, був почесним головою Союзу українців у Великобританії. Передчасно помер у Лондоні 1957 р.

Слід відзначити, що гетьманська концепція Української революції, насамперед, проблеми гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. і формування політичного курсу уряду й гетьмана П. Скоропадського, викликали неоднозначну оцінку з боку української зарубіжної історіографії як міжвоєнного, так і післявоєнного періоду. Визнаючи, що українство сприйняло гетьманщину спокійно, бо покладало надію, “що нова влада скоріше і рішучіше припинить революційну розруху та безладдя, які панували в Україні”, генерал О. Удовиченко звертав увагу на те, що вже “перші кроки правління нової української влади на чолі з гетьманом засвідчили невдалу національну і соціальну політику” [476. С. 41]. Автор вважає цілком закономірним кроком гетьмана проголошення федерації

України з Росією, яке було в руслі проросійської політики, відтак виправдовував антигетьманське повстання [476. С. 43–45].

Полковник Євген Коновалець, згадуючи про свою зустріч з Павлом Скоропадським невдовзі після перевороту, писав, що відразу ж заявив гетьману, що “стрілецьтво є до краю схвильоване методом переведення перевороту й засобами, якими він, гетьман Скоропадський, скористався для перевороту; далі заявив я гетьману, що сам я вважаю його виступ початком великих лих для України” [350. С. 292]. Отже автор вважав закономірним виступ січових стрільців 15 листопада 1918 р., коли вони склали ядро повстанських сил Директорії й забезпечили їй перемогу.

О. Удовиченко, Є. Коновалець, П. Феденко однозначно кваліфікують гетьманський уряд як москвофільський, ворожий українському суспільству. Різко негативно розцінював гетьманський переворот Іван Крип'якевич, який вважав, що він здійснений за сприяння німецького війська [338; 339].

Аналізуючи ситуацію в Україні навесні і влітку 1918 р., тобто у добу Української держави гетьмана П. Скоропадського, переважна більшість істориків і дослідників українського зарубіжжя прийшли до висновку, що загальний соціально-політичний контекст склався не на користь гетьманської влади, оскільки був сильний німецький і російський чинник (вплив). Поступово у процесі розвитку молодого держави формувалися передумови її падіння, що й сталося в грудні 1918 р., коли П. Скоропадському довелося підписати акт про самозречення від влади, який він, до речі, надіслав полковнику Олександрові Удовиченку. Таким чином, гетьманська течія української еміграції міжвоєнного періоду напрацювала власну концепцію Української революції, яка знайшла своє втілення в історичних та політологічних працях її представників. Їх науково-історична думка збагатила історіографію українських визвольних змагань, оскільки чимало концептуальних засад, насамперед, із проблематики національної державності, державного і військового будівництва, збігалися з поглядами іншого крила істориків українського

зарубіжжя – еміграції УНР. Розбіжності в поглядах на стратегію Української революції, які були притаманні й іншим політичним силам, не впливали на остаточне й вирішальне прагнення – відновлення незалежності України, соборності її поневолених земель.

ВИСНОВКИ

Археографічний аналіз і наукове опрацювання історіографії проблеми дають підставу зробити низку висновків.

Насамперед, відзначимо, що в результаті поразки національно-визвольних змагань українського народу у 1917–1921 рр. за межами Батьківщини опинився потужний загал військово-політичної еміграції, яка зберігала державно-політичні центри і військові формування на територіях Польщі і Чехословаччини, частково Німеччини і в короткий час зуміла самоорганізуватися й впродовж десятиліть залишилася національною спільнотою, органічною частиною своєї Батьківщини – України.

У складних умовах бездержавності, коли Україна була пошматована й окупована чужоземними країнами, її народ опинився перед загрозою втрати етнокультурних ознак. Саме на еміграцію випала почесна місія продовжувати духовний поступ нації, розвивати вітчизняну науку і культуру й піднести на європейський рівень національну військово-історичну науку. Реалізації цих завдань сприяла наявність у середовищі еміграції потужного інтелектуального потенціалу в особі високоосвічених кадрових військовиків, письменників, військових журналістів, які утворили загальноновизнані фахові та творчі об'єднання, зокрема Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939), заснували низку науково-видавничих центрів, налагодили їх цілеспрямовану фахову і науково-пропагандистську діяльність.

У результаті цих інтелектуальних потуг вже на початку 1920-х років розгорнуто широкомасштабну воєнно-історичну роботу у таборах інтернованих частин Армії УНР у Польщі та частково в Румунії, Галицької армії в Чехословаччині, налагоджено випуск національно-патріотичної періодики, зокрема воєнно-історичних журналів “Табір” і “Український Скиталець”, річника “За державність”, в яких вперше побачили світ наукові і мемуарно-аналітичні праці з історії Української національно-

демократичної революції (1917–1921 рр.), державної діяльності проводів УНР, ЗУНР, Української держави П. Скоропадського.

Зауважимо, що успішному розвитку історіографії українських визвольних змагань першої половини ХХ ст. у зарубіжжі сприяла активна участь у науково-організаційній роботі генералітету українських армій. Творчі здобутки генералів Михайла Омеляновича-Павленка, Миколи Капустянського, Олександра Удовиченка, Марка Безручка, Віктора Курмановича, Антона Кравса стали прикладом масштабного мислення, об'єктивного викладу державно-соборного процесу, взірцем патріотизму і працездатності для багатьох військовиків, охоплених військово-історичними студіями.

Важливість та актуальність діяльності української еміграції у цій галузі визначалася тим, що в радянській Україні проблема збройної боротьби народу за незалежність у 1914–1923 рр. була фактично викреслена з історіографії, або подавалася вкрай спотворено. Радянський тоталітарний режим підступними методами нищив українську історичну науку, оскільки вона формувала національний світогляд, сприяла відродженню історичної пам'яті у молодого повоєнного покоління. Побудована на комуністичній ідеології, офіційна історична наука знаходилася під жорстким пресом партійного контролю і пильним наглядом репресивних органів і фактично обслуговувала потреби тоталітарної системи.

Науковці українського зарубіжжя міжвоєнної доби ХХ ст. працювали у несприятливих умовах життя на чужині, постійно відчуваючи матеріальні труднощі і психологічну дисгармонію. Значною перешкодою для студій була відірваність від вітчизняної джерельної бази. Водночас вони були вільні у виборі тем і методів дослідження, мали можливість обстоювати свої наукові теорії і позиції, не були змушені працювати на явно хибних ідеологічних засадах. Водночас відзначимо важливу роль мотивації, а саме: прагнення продовжувати боротьбу за волю України, презентувати могутню націю перед світом, залишити нащадкам свідчення про звитяги

українського народу за свободу і незалежність. Безперечно, провідну роль у науково-історичній діяльності відігравала найорганізованіша, активна і високоосвічена військова еміграція, представники якої створили декілька тисяч мемуарно-аналітичних і науково-історичних праць, які нині становлять цінну джерельно-історіографічну базу для сучасних дослідників Визвольних змагань першої чверті ХХ ст.

Головною особливістю даної дисертації є перша в українській історіографії спроба дослідити й проаналізувати концепції і воєнно-історичну та видавничу діяльність трьох угруповань української еміграції: УНР, ЗУНР і Української держави, які викристалізувалися вже на початку 1920-х років і вважали себе єдиними легітимними носіями української державності, політичними репрезентантами української нації в еміграції. Кожне з них мало притаманні йому електорат, тенденції розвитку, концептуальні засади, відмінні творчі здобутки. Але в стратегічному напрямку їх об'єднувала одна мета – служити Україні.

Дослідження й аналіз творчих здобутків військової еміграції УНР дозволяють зробити висновок, що саме їй належить провідна роль у розвитку української військово-історичної науки доби Української національної революції 1917–1921 рр. Непересічне значення мали ідеологічні концепції та методологічні засади М. Грушевського і С. Петлюри. Створене ще 1920 р., унікальне Українське воєнно-історичне товариство на чолі з талановитими військовими істориками проіснувало до Другої світової війни. Домінуючою концепцією переважної більшості наддніпрянських істориків стало трактування Української революції виключно як революції національної, головною метою якої було досягнення незалежності України і збройний захист її суверенітету. Водночас вони критично оцінюють діяльність лідерів Центральної Ради за нездатність своєчасно створити власні збройні сили та соціальну спрямованість її провідників. Найбільше уваги у цих студіях приділялося військовим аспектам державотворення: формуванню Армії УНР, її бойовим діям проти

більшовицького та денікінського війська, аналізу невдач і поразок. Усі воєнно-історичні та мемуарно-аналітичні праці пронизані патріотизмом, вірою в остаточну перемогу українського народу. Поразка Української революції 1917–1921 рр. вважалася як тимчасова невдача у ході стратегічного поступу у боротьбі за свободу. І хоча вона не досягла своєї мети, але внутрішньо переродила суспільство України, заклавши фундамент під сучасну політичну націю.

Історіографію національно-визвольних змагань українського народу збагатили також воєнно-історичні дослідження та мемуари військової еміграції ЗУНР. У міжвоєнні роки її представники, насамперед в особі генералів і старшин Галицької армії, розгорнули активну діяльність у галузі історичної науки. Слід відзначити, що наявність таких потужних центрів, як Львів і Прага, де сконцентрувалися наукові сили галичан і було засновано зусиллями таких ентузіастів, як С. Шухевич, І. Тиктор, О. Навроцький, Д. Микитюк, потужні українські видавництва, а також був великий попит із боку національно свідомих верств населення краю, забезпечили розвиток національної історичної науки. Про це переконливо свідчать видання журналів “Український Скиталець” (1920–1923), “Літопис Червоної Калини” (1929–1939), щорічника “Історичний календар-альманах “Червоної Калини” (1921–1939) та ін.

Левову частку наукових праць, розвідок і спогадів присвячено подіям Першолистопадового 1918 р. повстання (зриву, чину), українсько-польській війні 1918–1919 рр., становленню і бойовим діям Галицької армії на польському, більшовицькому і денікінському фронтах. Їх пронизували державно-соборницькі ідеї, а державотворення ЗУНР нерозривно пов’язувалося з Українською революцією на Наддніпрянщині. Після Другої світової війни проблему розробляли відомі історики діаспори Л. Шанковський, В. Верига, Т. Гунчак, П. Мірчук й ін. При цьому насамперед відзначимо фундаментальну працю “Українська Галицька

Армія: Воєнно-історична студія” Л. Шанковського, його військово-історіографічні узагальнення.

У другій половині 1920-х років історіографію Визвольних змагань поповнили також праці гетьманського, консервативно-державницького угруповання українського зарубіжжя, серед яких, насамперед, відзначимо публікації В. Липинського. Події Української революції дослідники аналізували з точки зору того, наскільки її провідники зуміли консолідувати націю у боротьбі за державність. Відтак вбачали причини поразки у прагненні провідників спертися лише на певні соціальні групи в суспільстві, в недооцінюванні державницьких ідей, ролі сильної регулярної армії як гаранта незалежності.

Аналізуючи стан сучасної історіографії зазначеної проблематики у площині рекомендацій і пропозицій, слід, насамперед, наголосити, що українські історики домоглися певних успіхів у відтворенні подій Української революції, дослідженні багатой творчої спадщини українського зарубіжжя. Водночас зауважимо, що залишається чимало аспектів вітчизняної історичної науки, які потребують глибших досліджень і відтворення маловідомих сторінок нашої минувшини для широкого загалу українського суспільства.

Зокрема, слід глибше проаналізувати діяльність в Європі й Америці у міжвоєнні роки Українського воєнно-історичного товариства, яке об’єднувало понад 200 талановитих військових істориків в еміграції. Саме вони, по суті, заснували українську військово-історичну науку та зробили потужний внесок в її історіографію. На жаль, доробок з цієї проблематики обмежується кількома публікаціями львівської дослідниці З. Кисіль. Вважаємо, вкрай недостатньо вітчизняні історики звертаються до видань бібліографічних довідників і біографічних нарисів військових діячів національно-визвольних змагань. Крім видатних провідників нації С. Петлюри і П. Скоропадського, заслуговують уваги науковців біографії воєначальників, зокрема М. Омеляновича-Павленка, М. Капустянського,

О. Удовиченка, Р. Дашкевича, М. Тарнавського, які, до того ж, залишили багату історіографічну спадщину. Серед доробку вітчизняних істориків цією проблематикою займаються лише Я. Тинченко, М. Литвин, К. Науменко, М. Ковальчук, В. Сергійчук. Додамо ще О. Колянчука (Перемишль), О. Вішку (Торунь). Слід перейняти досвід російських істориків, які постійно видають велику кількість історичної літератури з цієї проблеми, зокрема серію “Белая армия”, біографічні студії учасників білого руху.

Недостатньо висвітлюються праці військовиків із середовища російського зарубіжжя А. Керсновського, М. Головіна, А. Денікіна, Е. Месснера, О. Зайцева, А. Герца, В. Драгомирова, Р. Гуля й ін., що відзначаються високим професіоналізмом і маловідомою джерельною базою, яку вітчизняні дослідники ще не опрацювали. Вони висвітлюють події в Україні нерідко з інших ідеологічних позицій, тобто з іншого боку, що також важливо для глибокого розуміння історичних подій 1917–1921 рр. Гадаємо, не слід повністю ігнорувати історичні праці радянських вчених, особливо таких військовиків як М. Какурін, Р. Ейдеман, М. Тухачевський, В. Антонов-Овсєєнко, написаних на початку 1920-х років. Їм притаманні залучення оперативного військово-історичного матеріалу, окремих бойових операцій, об’єктивне висвітлення (у цих умовах ще не викристалізувалася заангажованість ідеологічними засадами) окремих сюжетів українсько-польсько-радянського протистояння.

Сучасним українським історикам, на наш погляд, треба більше досліджувати й використовувати творчий доробок істориків США, Канади, Великобританії, Німеччини, Франції, у тому числі українських. В останнє десятиліття склалися досить сприятливі умови не лише для вивчення праць таких вчених як В. Косик, Т. Гунчак, О. Пріцак, В. Верига, Д. Мейс, Д. Бовуа, Г.-Й. Торке, Р. Марк та ін., але й спілкуватися у рамках регулярних конгресів Міжнародної Асоціації Україністів, які проходили у Львові, Одесі, Харкові, Києві.

Підсумовуючи внесок еміграції, насамперед військової, в історіографію Української революції, відзначимо, що, по-перше, історики при висвітленні подій і їх аналізі дотримувалися різних концепцій, що не завадило в загальному створити об'єктивні праці, які можуть служити цінним джерелом для майбутніх дослідників. На відміну від радянської історіографії, вони об'єктивніше аналізували весь комплекс проблем, пов'язаних із Українською революцією, але в їх розпорядженні було небагато документальних матеріалів, що наклало відбиток на зміст досліджень, висновки, які нерідко мають суперечливий, дискусійний характер. У багатьох працях аналіз причин поразки визвольних змагань обмежується внутрішніми аспектами, без урахування зовнішніх факторів. Автори більшості праць із оптимізмом розглядали майбутнє України, стверджуючи, що у ході збройної боротьби зростає національна свідомість народу, яка забезпечила формування сучасної політичної нації.

Таким чином, визначаючи стан дослідження проблеми та вивчення джерельної бази дисертації, слід зробити висновки, що науково-історичні і мемуарно-аналітичні праці української еміграції утворили досить потужний пласт історіографії важливого напрямку вітчизняної військово-історичної думки. Внесок українського зарубіжжя, насамперед, військових істориків, набирає великої ваги у зв'язку з тим, що радянська історіографія ігнорувала або фальсифікувала події Української революції, національно-визвольні змагання українського народу за незалежність і соборність України. Керуючись марксистсько-ленінською методологією в історичній науці, влада перетворила її на ідеологічний механізм, вписаний у тоталітарний режим. У процесі вивчення й аналізу військово-історичних досліджень проблеми військовою еміграцією, дисертант керувався принципами історизму, об'єктивізму, враховував особливості окремих праць, на яких позначилися певні політичні уподобання або особиста позиція авторів, а також важливий фактор, коли дослідження не спиралися на архівні документи, що стало можливим лише в останні роки за незалежності

України. Проте в сукупності військово-історичні праці української еміграції дають необхідну фактичну основу для цілісного глибокого дослідження і об'єктивного висвітлення проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані документи

Архіви

Центральний державний архів вищих органів влади і управління

України

1. Ф. 1075. Міністерство військових справ Української держави.
2. Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР.
3. Ф. 2188. Начальна Команда Галицької армії ЗО УНР.
4. Ф. 4451. Бригада Кравса УГА в Чехословаччині 1918–1920.
5. Ф. 1078. Головне управління Генштабу Армії УНР. 1918–1924.
6. Ф. 1077. Управління Генштабу Армії УНР. 1918–1919.
7. Ф. 4465. Колекція окремих документів і матеріалів українських національних еміграційних установ, організацій і осіб.
8. Ф. 3809. Особистий фонд С. Петлюри.
9. Ф. 3521. Український військовий табір у Йозефові. 1920–1923.
10. Ф. 3530. Український військовий табір у Ліберцях.
11. Ф. 3172. Воєнно-історичний музей-архів.

Центральний державний історичний архів України у Львові

12. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка.
13. Ф. 316. Видавництво “Червона Калина”.
14. Ф. 580. Управління Української військової станиці в Каліші.
15. Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР.

Опубліковані документи

16. Боротьба за возз’єднання Західної України з Українською РСР. – 1917–1939. Збірник док. і мат. – Київ: Наук. думка, 1979. – 558 с.
17. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ, 1992. – 550 с.
18. Витяги з документів, які в оригіналі хороняться в Головному військово-історичному Музею-Архіві. – Каліш, 1922. – 52 с.

19. Відновлення Української Держави 1918 року: Зб. матеріалів. – Детройт, 1979. – 88 с.
20. Генерал–хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 24–56.
21. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. В 3-х т., 4 кн. – Киев, 1967. – Т. I. Кн. 1. – 837 с.; Кн. 2. – 491 с.; Т. II. – 882 с.; Т. III. – 944 с.
22. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сборник документов и материалов. – В 3 т. – К.: Наукова думка, 1967 – Т. 1. – 875 с.; Т. 2. – 918 с.; Т. 3. – 910 с.
23. Гражданская война, 1918–1921. В 3 т. Т. 3. Оперативно–стратегический очерк боевых действий Красной Армии. – М.; Л., 1930. – 560 с.
24. Гунчак Т. Джерела до новітньої історії України / Тарас Гунчак. – В 3-х томах. – Т. 2: Українська революція. Документи: 1919 – 1921. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
25. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – 326 с.
26. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філядельфія; Київ; Вашингтон, 1993. – 494 с.
27. Директивы Главного Командования Красной Армии (1917–1920). Сборник документов. – Москва, 1969. – 882 с.
28. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / [упоряд.: В.Ф. Верстюк (кер.), О.Д. Бойко, Ю.М. Гармацький та ін.]. – Київ: Наукова Думка, 1996 – 1997. – Т.1. – 587 с.; – Т.2. – 423 с.
29. Документы внешней политики СССР. Т. 1–2. – Москва: Наука, 1958–1959. – 631 с. – 724 с.
30. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Москва, 1964. Т. 2. – 719 с.; 1965. Т. 3. – 608 с.; 1966. Т. 4. – 559 с.

31. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали і документи / О. Доценко. Т. 2, Кн. 5. Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин. 9. 11. 1918 – 9. 11. 1928. – Львів; Київ, 1928. – 400 с.
32. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – У 5-ти томах / [керівник роботи і відповід. ред., автор передмови О. Карпенко]. – Т. 2. Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 712 с.
33. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – У 5-ти томах / [керівник роботи і відповід. ред., автор передмови О. Карпенко]. – Т. 3, кн. 1. Соціально-економічні відносини і визвольні змагання. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 644 с.
34. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. Нью-Йорк, 1967. – 608 с.
35. Зленко Петро. Українські Січові Стрільці. Матеріяли до бібліографічного покажчика / Петро Зленко // За державність. – Зб. 5. – Варшава, 1935. – С. 243–273; Зб. 6. – Варшава, 1936. – С. 238–252.
36. Кугутяк М. В. Українська націонал-демократія (1918–1939) / М. Кугутяк. Т. 2. – К.; Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 704 с.
37. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Т. I. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1956. – 480 с.
38. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Т. II. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1958. – 600 с.
39. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Т. III. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1999. – 616 с.
40. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 на початку 1919 рр.: (На підставі документів) / В. Савченко // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 158–185; 1936. – Зб. 6. – С. 119–154.

41. Сальський В. Українсько-московська війна 1920 р. в документах / В. Сальський. Ч. 1. (Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки). – Варшава, 1933. – 401 с.
42. Симон Петлюра та його родина. Документи і матеріали / [упор. В. Михальчук]. – К: Рада, 1996. – 319 с.
43. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський : [передм. Г. Папакіна]. – Київ: Україна, 1992. – 112 с.
44. Статут Українського військово-історичного товариства. – Львів, 1920. – 16 с.
45. Тинченко Я. Ландскнехт без страху і докору: військова кар'єра Миколи Какуріна / Ярослав Тинченко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 3–51.
46. Україна в ХХ ст.: 3б. документів і матеріалів (1900–1939) / [упор. А. Т. Слюсаренко, А. О. Буравченков, М. І. Миронець та ін.]. – К.: ІЗМІ, 1997. – 448 с.
47. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. I. – Вінніпег, 1958. – 674 с.
48. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. II. – Вінніпег, 1960. – 384 с.
49. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. III. – Вінніпег, 1966. – 232 с.
50. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. IV. – Вінніпег, 1968. – 290 с.
51. Українська революція 1919–1921. Документи / [під ред. Т. Гунчак]. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1984. – 478 с.
52. Українсько-московська війна 1920 року в документах. – Ч. I: Оперативні документа штабу армії Української Народної Республіки / [ред. В. Сальський; опр. П. Шандрук]. – Варшава, 1933. – 320 с.
53. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Відень, 1921. – Т. 1. – Кн. 1. – 152 с. Кн. 2. – 204 с.

Періодичні видання

54. Бюлетень Гетьманської Управи. Берлін, 1925–1939 рр.
55. Бюлетень управи товариства вояків Армії УНР. – Каліш, 1926 – 1927 рр.
56. Веселка. Каліш, 1922–1923 рр.
57. Військовий вісник. Ланцут; Стшалково; Каліш, 1921–1923 рр.
58. Вісті Комбатанта. Торонто; Нью-Йорк, 1961–1999.
59. Вісті Українського Центрального Комітету в Речі Посполитій. Варшава, 1923–1928.
60. Військова справа. Париж, 1927–1930.
61. Воля. Прага, 1925–1926.
62. Гуртуймося. Прага, 1925–1930.
63. Діло. Львів, 1918–1939.
64. Дзвони. Львів, 1932.
65. До зброї. Тарнів; Львів, 1921.
66. За державність. Каліш; Варшава, 1929–1939.
67. Запорожець. Пикуличі; Вадовиці, 1920–1921.
68. Запорозька думка. Вадовиці; Стшалків, 1921–1922.
69. За Україну. Каліш, 1921–1923.
70. Історичний календар-альманах Червоної калини. Львів, 1920 – 1939.
71. Літературно-військовий збірник. Каліш, 1921.
72. Літературно-науковий вісник. Львів, 1928–1939.
73. Літопис Червоної Калини. Львів, 1929–1939.
74. На відсіч. Берлін. 1920–1930.
75. На чужині. Варшава, 1924–1925.
76. Наша мета. – 1932.
77. Наша Зоря. Ланцут; Стшалків; Каліш, 1921–1923.
78. Новий шлях. Вінніпег. – 1950.
79. Новий час. Львів. – 1930–1939.

80. Око. Каліш, 1921.
81. Син України. Варшава, 1920–1921.
82. Табор. Каліш; Варшава, 1923–1939.
83. Республіка. Станиславів, 1919.
84. Розбудова нації. Прага, 1928–1934.
85. Стрілець. Тернопіль; Станиславів; Стрий; Кам'янець-Подільський, 1919.
86. Тризуб. Париж, 1925–1940.
87. Українське слово. Берлін, 1921–1922.
88. Український голос. Перемишль, 1919–1932.
89. Український історик. 1970–1974.
90. Український прапор. Відень; Берлін. 1921–1924.
91. Український Скиталець. Ліберці; Йозефів, 1920–1923.

Спогади

92. Андріївський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії / В. Андріївський. – Т. 2. Ч. 1–11. – Берлін, 1923. – 307 с.
93. Андрусак М. Думки Грушевського про потребу української армії / Микола Андрусак // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 3. – С. 13.
94. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеенко. В 3-х т. – Т. 1. – Москва, 1924. – 300 с.
95. Безручко М. Від Проскурова до Чорторії / Марк Безручко // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – С. 202–286.
96. Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – 392 с.
97. Божик С. З останніх днів УГА / С. Божик. – Львів, 1923. – 79 с.
98. Бойківщина. Збірник матеріалів. – Філядельфія; Нью-Йорк, 1980. – 521 с.
99. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні) / Є. Бородієвич. – Київ; Львів: Нове життя, 1921. – 86 с.

100. Бучаччина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1972. – 942 с.
101. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919 р]) / Володимир Винниченко. – Ч. 2–3. – Київ; Відень, 1920. (Київ: Видавництво політичної літератури, 1990). – 330 с.; – 542 с.
102. Гайдучок С. Воєнні спомини / Степан Гайдучок. – Львів: ЛНУ, 2002. – 58 с.
103. Гірняк Никифор. Останній акт трагедії Української Галицької Армії / Никифор Гірняк. – Port Amboy, N. J.: Вид. Укр. Військово-Історичного Інституту в США, 1959. – 285 с.
104. Гриняч Н. Традиція і духовний зріст Українських Січових Стрільців / Н. Гриняч. – Філадельфія: Америка, 1956. – 84 с.
105. Дольницький Мирон. Військова підготовка Листопадового Зриву та її здійснення / Мирон Дольницький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 49–59.
106. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): в 4 ч.: Галицька руїна. Доба Центральної Ради. Доба Гетьманщини. Доба Директорії / Дмитро Дорошенко. – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – 543 с.
107. Доценко О. Визвольні Змагання 1917–1923. Армія / Олександр Доценко // Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3. – Львів; Станіслав; Коломия, 1935. – 1422 с.
108. Другий зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар–Київ, 1995. – 238 с.
109. Думін О. Уривки спогадів з 1917–1920 р. / Осип Думін // Календар Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 52–55.
110. Думін Осип. Гетьман Павло Скоропадський як командант 1 Українського Корпусу / Осип Думін // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 46–52.
111. Думін Осип. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914 – 1918 / Осип Думін. – Львів: Червона Калина, 1936. – 375 с.

112. Заклинський Мирон. Вітовський як політичний провідник стрільцтва / Мирон Заклинський // Календар Червоної Калини на 1937 р. – Львів: Червона Клина, 1936. – С. 64–67.
113. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1985. – 1056 с.
114. Іванина Н. Залізні роки: Спомини 1914–1922 / Н. Іванина. – Львів, 1937. – 132 с.
115. Калина Володимир. Українсько-польська війна / Володимир Калина // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 393–423.
116. Кедровський В. В боротьбі за державність / В. Кедровський // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 9–22.
117. Кедровський В. Перше засідання Другого Всеукраїнського Військового Комітету: Уривок зі спогадів / В. Кедровський // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 1. – С. 129–134.
118. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець. – [Б. м.]: Накл. Проводу Укр. націоналістів, 1948. – 48 с.
119. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго: Ювілейний Комітет для відзначення 50-річчя створення формації Січ. Стрільців, 1969. – 664 с.
120. Кох Ганс. Військовий провід Української Галицької Армії / Ганс Кох // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. Вінніпег, 1956, – С. 130–135.
121. Кравс А. За українську справу: Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / Антін Кравс. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с.
122. Кравс Антін. Завязок моєї групи. Уривок зі споминів / Антін Кравс // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. 2. – Вінніпег, 1960. – С. 45–67.

123. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни / А. Крезуб. – Львів: Червона Калина, 1933. – 179 с.
124. Кузьма Олекса. На розпутті. Причинок до історії УГА / Олекса Кузьма // Календар “Просвіти” на 1928 р. – Львів: Просвіта, 1927. – С. 182–199.
125. Купчинський Роман. За рідну землю (Зі споминів Визвольної війни) / Роман Купчинський // Календар Українського Народного Союзу на 1929 р. – Джерсі Сіті, 1928. – С. 48–54.
126. Курманович В. Відворот УГА за Збруч / В. Курманович // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 445–450.
127. Кучабський Василь. Січові Стрільці. Їх історія і характер / Василь Кучабський. – Львів, 1920. – 45 с.
128. Лебедович Іван. Полеві духовники Української Галицької Армії. (Матеріали до історії) / Іван Лебедович. – Вінніпег, 1963. – 327 с.
129. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / Кость Левицький. Друга часть. – Львів, 1929. – С. 289–496; Третя часть. – Львів, 1930. – С. 497–776.
130. Левицький К. Великий Зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів / Кость Левицький. – Львів: Червона Калина, 1931. – 150 с.
131. Левицький К. Розпад Австрії і українська справа / Кость Левицький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 10–19.
132. Левицький Осип. Військовий договір Української Галицької Армії з Добрармією ген. Денікіна / Осип Левицький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Відень, 1921. – Т. 1. – С. 484–514.
133. Левицький Осип. Галицька Армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 р. / Осип Левицький. – Відень, 1921. – 190 с.

134. Лозинський М. Спомин про Дмитра Вітовського / М. Лозинський // Воля (Відень). – 1919. – Т. 3. – Ч. 3. – С. 106–110.
135. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа – Т. 2. Кам'янецька доба. Зимовий похід. – Мюнхен: Прометей, 1951. – 232 с.; Т. 3: Польсько-український союз [Б. д.]. – 224 с.
136. Майстренко І. Історія мого покоління. Спомини учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985. – 416 с.
137. Мартинець Теодор. Роззброєння львівської касарні при вул. Зиблікевича 1. 11. 1918 року / Теодор Мартинець // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. – С. 51–64.
138. Мегас Осип. Трагедія галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки 1918, 1919 і 1920 / Осип Мегас : [упор. Осип Мегас]. – Вінніпег: Ф. Дячек, 1920. – 113 с.
139. Мигович П. На Брацлав / П. Мигович // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 3. – С. 13–15.
140. Михайлик М. За стрілецьку славу. Спомин з рр. 1919–20 / М. Михайлик : [передм. Е. Яворівського]. – Львів, 1936. – 128 с.
141. Мірчук П. Євген Коновалець / П. Мірчук. – Торонто: ЛВУ, 1958. – 106 с.
142. Монкевич Б. Спомини з 1918 р. 1. Від Житомира до Харкова. 2. Похід Болбочана на Крим. 3. Боротьба за донецький водозбір / Б. Монкевич. – Львів, 1928. – 208 с.
143. Надбужанщина. Збірник. Т. 1. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто: Об'єдн. надбужанців, 1986. – 960 с; 1989. – Т. 2. – 950 с; – Т. 3. – 735 с.
144. Назарук Осип. Рік на великій Україні: Спомини з української революції / Осип Назарук. – Відень. Український прапор, 1920. – 342 с.

145. О. З. Гірська бригада УГА та її перехід на чехословацьку територію / О. З. // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 7–8. – С. 13–14; Ч. 10. – С. 8–9.
146. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–1918. Спомини / М. Омелянович-Павленко. – Прага: Стилус, 1935. – 72 с.
147. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко. – Київ, 2002. – 460 с.
148. Паліїв Дмитро. Листопадова революція. З моїх спогадів / Дмитро Паліїв. – Львів: Новий час, 1929. – 44 с.
149. Паліїв Дмитро. За генералами. Жмут спогадів / Дмитро Паліїв // Календар Червоної Калини 1935 р. – Львів: Червона Калина, 1934. – С. 40–46.
150. Пачовський Василь. З історії Пресової квартири УГА / Василь Пачовський // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 15–37. – С. 6–10.
151. Петлюра С. Народе український: Вибрані статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Харків: Лівий берег, 1992. – 152 с.
152. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / В. Петрів. – Львів: Червона Калина, 1927–1931. Ч. 1–4. – 180 с.; 184 с.; 164 с.; 120 с.
153. Прохода В. Українська армія та Головний Отаман Симон Петлюра / Василь Прохода. – Прага, 1940. – 40 с.
154. Прохода Василь. Вождь та військо / Василь Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Прага, 1930. – 113 с.
155. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 / О. Станімір. – Торонто: Логос, 1966. – 192 с.
156. Стефанів Гнат. За Львів / Гнат Стефанів // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 21–22 (43–44). – С. 8–12.
157. Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. Т. 1. – Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней, 1998. – С. 634.
158. Томашівський С. Пам'яті творців Галицької державности / С. Томашівський // Стара Україна. – 1924. – № 12. – С. 175–179.

159. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917–1918) / О. Удовиченко // Військова справа. – Париж, 1927–1928. – № 1. – С. 8–14.
160. Цегельський Л. Від легенди до правди / Л. Цегельський. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – 313 с.
161. Цюкан І. Від Денікіна до большевиків / І. Цюкан. – Відень, 1921. – 20 с.
162. Чайковський А. Чорні рядки. Спомини за час від 1. 11. 1918 до 13. 5. 1919 / А. Чайковський. – Львів, 1930. – 119 с.
163. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1918–1920): (У 5 ч.) / С. Шухевич. – Львів: Червона Калина, 1929. Ч. 5: Від квітня 1920 до серпня 1920. – 147 с.

Дослідження

164. Альманах Станиславівської землі. Збірник мате-ріялів до історії Станиславова і Станиславівщини / [редактор-упорядник Б.Кравців]. – Т. I. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – 959 с.
165. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / [редактор-упорядник М. Климишин]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. – 900 с.
166. Андрусяк М. Думи Грушевського про потребу української армії / Микола Андрусяк // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – № 3. – С. 7–8.
167. Арсенич П. Українські правники: короткі біографічні нариси / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 25–70.
168. Артюшенко Ю. Змагання українського народу в 1917–21 роках / Ю. Артюшенко // Календар “Слово” на ювілейний 1978 рік. – Торонто: Вільне Слово, 1979. – С. 52–60.
169. Баран С. Західно-Українська Народня Республіка (1918–1923) / С. Баран // Український історик. – 1998. – Ч. 1–4 (136–139). – С. 82–106.
170. Бачинський В. Генерал Мирон Тарнавський, начальний вождь УГА / В. Бачинський. – Львів: Вид. І. Тиктор, 1938. – 30 с.

171. Бевз Т. Лисяк-Рудницький про польсько-українські стосунки в 1917–1921 рр. / Т. Бевз // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 62–65.
172. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність (березень–грудень 1919 р.) / М. Безручко. – Каліш, 1932. – 82 с.
173. Бібліографія української преси у Польщі і Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919) / [уклав Є. Місило]. – Едмонтон: КІУС, 1991. – 200 с.
174. Бітран М. Синівське служіння Батьківщині генерала Миколи Капустянського / М. Бітран // За вільну Україну. – 1997. – 21 січня.
175. Бородиєвич Є. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (Із воєнного записника 3-тньої бригади) / Є. Бородиєвич. – Нью Йорк: Говерля, 1975. – 213 с.
176. Борщак І. Європа і відродження України (1914–1923) / Ілько Борщак // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 5–8; Ч. 11. – С. 8–12; Ч. 12. – С. 7–12.
177. Борщак Ілько. Відгомін УГА на Версальській Конференції / Ілько Борщак // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 2. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. – С. 121–153.
178. Брик О. Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921). У 50-ліття відновлення Української Держави / О. Брик. – Вінніпег, 1969. – 152 с.
179. Брицький П. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР / П. Брицький, О. Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 241 с.
180. Бурачок Л. Діяльність Осипа Назарука в урядах ЗУНР та УНР / Л. Бурачок // Україна соборна: Зб. наук, статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 303–308.
181. Бучаччина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто – Вінніпег, 1978. – 862 с.

182. Вегеш В. М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках / В. М. Вегеш. – Ужгород, 1996. – 62 с.
183. Великочий В. С. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР / В. С. Великочий. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 278 с.
184. Великочий В. С. Національний феномен Українського січового стрілецтва / В. С. Великочий // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 56–61.
185. Великочий В. С. Українська соборність 1918–1919 років: парадигми і виклики сучасної вітчизняної історіографії / В. С. Великочий // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2008. – № 2. – С. 64–69.
186. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913–1923 / В. Верига. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – Т. 1. – 523 с.; Т. 2. – 503 с.
187. Верстюк В. Махновщина / В. Верстюк. – Київ: Наук. думка, 1991. – 365 с.
188. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – Київ, 1998. – 256 с.
189. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – Київ: Наук, думка, 1995. – 688 с.
190. Визвольна боротьба українського народу 1917–1923 р. – Лондон, 1950. – 313 с.
191. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції / марець 1917 – грудень 1919) / Володимир Винниченко. – Ч. 2–3. – Київ; Відень, 1920 / Київ: вид-во політ. літ., 1990. – 330 с; 542 с.
192. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / Володимир Винниченко. – Ч. 3. – К., Відень: Дзвін, 1920. – 535 с.
193. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / Володимир Винниченко. – К., 1991. – 128 с.

194. Витвицький С., Баран С. ЗУНР (ЗО УНР) в 1918–1923 рр. / С. Витвицький, С. Баран // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – В 3-х томах. – Т. 2. – К.: Інст. Укр. археографії НАН України, 1995. – С. 527–536.
195. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. Збірник / О. Вишнівський. – Детройт; Мічіган, 1973. – 109 с.
196. Вівчаренко О. А. Західно-Українська Народна Республіка / О. А. Вівчаренко. – Коломия, 1993. – 113 с.
197. Віднянський Т. Масарик про Україну і українців / Т. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 4. – Київ, 1993. – С. 132–147.
198. Вільчинський Ю. Політична філософія Миколи Махновського / Ю. Вільчинський // Слово і час. – Київ, 1995. – №1. – С. 6.
199. Вітик С. До десятиріччя Західної Української Народної Республіки / С. Вітик // Більшовик України. – 1928. – С. 4–20.
200. Внешняя политика Чехословакии. Сборник статей. – Москва, 1959. – 660 с.
201. Военная мысль в изгнании. Творчество русской военной эмиграции. – Москва, 1999. – 638 с.
202. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / [відп. ред. Ю. Ю. Сливка]. – Київ: Наук. думка, 1989. – 488 с.
203. Войнарович Б. Симон Петлюра / Б. Войнарович. – Львів, 1935. – 48 с.
204. Волинець Степан. Передвісники і творці Листопадового Зриву. Західньо-українські громадські і політичні діячі / Степан Волинець. – Вінніпег: Тризуб, 1965. – 324 с.
205. Волков С. Трагедия русского офицерства. Офицерский корпус России и революции / С. Волков. – М.: Центрполиграф, 2002. – 509 с.
206. Волков С. В. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны / С. В. Волков. – Санкт-Петербург; Москва, 2002. – 672 с.

207. Волковинський В. М. Військова діяльність С. В. Петлюри (1917 – початок 1918 р.) / В. М. Волковинський // Українська демократична революція 1917–1918 років: Матеріали наук. теорет. конф. (17 квіт. 1992 р.). – К., 1992. – С. 32–36.
208. Галан В. Батерія смерти / В. Галан. – Джерсі Сіті, 1968. – 238 с.
209. Гелей С. Д. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку / С. Д. Гелей. – Львів, 1998. – 532 с.
210. Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців / Н. Гірняк. – Філадельфія, 1985. – 83 с.
211. Гірняк Н. Українські Січові Стрільці на еміграції / Н. Гірняк // Календар “Нового Шляху” на 1954 р. – Вінніпег, 1953. – С. 75–89.
212. Гнатевич Б. Об’єднані Українські Армії / Б. Гнатевич // Історія українського війська. – В 2-х томах. – К., 1993. – Т.2. – С. 536–568.
213. Гнатевич Б. Українська Галицька Армія / Б. Гнатевич, О. Думін // Історія українського війська. В 2-х томах. – Київ, 1993. – Т. 2. – С. 462–538.
214. Головацький І. Президент ЗУНР Євген Петрушевич: До 135-річчя від дня народження і 80-річчя ЗУНР / І. Головацький // За вільну Україну. – 1998. – 1 жовт.
215. Голубко В. Армія Української Народної Республіки, 1917–1918: утворення та боротьба за державу / Віктор Голубко. – Львів, 1997. – 288 с.
216. Голубко В.Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец.20.02.22 «Військова історія» / В.Є. Голубко. – Львів, 1998. – 32 с.
217. Голубко В. Є. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії / Віктор Голубко // Держава та армія. Вісн. ун-ту “Львів. політехніка”. – 1999. – № 377 – С. 28–39.
218. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / Віктор Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.

219. Горак В. Зліт і падіння Директорії / В. Горак // Віче. – 1995. – № 4. – С. 106–116.
220. Горбач О. ЗУНР (ЗОУНР) в 1918–23 рр. / О. Горбач // Енциклопедія українознавства. Т. 1. 4. 1. – Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. – С. 527–530.
221. Гордієнко В. І постала Україна: (До 75-річчя створення Збройних Сил УНР) / В. Гордієнко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – № 3/4. – С. 2–7.
222. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів: Меморіал, 1991. – 112 с.
223. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – Москва, 1983. – 697 с.
224. Греків О. Весна 1918 року в Україні / О. Греків // За державність. – Торонто. – 1964. – Зб. 10. – С. 23–26.
225. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.) / Л. Гриневич // Історія українського війська, 1917–1995. – Львів, 1996. – С. 10–331.
226. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Ярослав Грицак. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
227. Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації / Ярослав Грицак // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ. – Вип. 2 (1995–1997). – Львів, 1999. – С. 117–137.
228. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Ярослав Грицак // Україна модерна. – Львів, 1999. – № 2/3. – С. 254–269.
229. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / Михайло Грушевський. – К., 1992. – 46 с.
230. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський. – Київ: Знання, 1991. – 240 с.

231. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – Київ, 1993. – 413 с.
232. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / Михайло Грушевський. – Київ, 1918. – 122 с.
233. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – Київ: Либідь, 1993. – 288 с.
234. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину: Репринтне видання / М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – 406 с.
235. Д. М. Короткі історичні нариси бригад УГА / Д. М. // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 127–134.
236. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – 208 с.
237. Дашкевич Я. Західноукраїнська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід / Ярослав Дашкевич // Шлях перемоги. – 1998. – 28 жовтня.
238. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України / Ярослав Дашкевич // Україна: наука і культура. Вип. 26–27. – Київ, 1993. – С. 44–78.
239. Дашкевич Я. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні / Ярослав Дашкевич // Україна в минулому. Вип. VIII. – Київ; Львів, 1996. – С. 54–63.
240. Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе / Ярослав Дашкевич. – Київ: Ін-т української археографії НАНУ, 1993. – 191 с.
241. Деникин А. Очерки русской смуты. Поход на Москву / А. Деникин // Белое движение: начало и конец. – Москва, 1990. – С. 104–357.
242. Дерев'янка М. ЗУНР в українській історіографії / М. Дерев'янка, А. Панчук // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 32–35.

243. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М. С. Держалюк – К.: Оріяна, 1998. – 240 с.
244. Дещинський Л. Є. Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність / Л. Є. Дещинський // Держава та армія. Вісник університету “Львівська політехніка” – Львів, 1999. – № 377. – С. 3–10.
245. Дещинський Л. Слово до читачів / Л. Є. Дещинський // Слідами листопадових боїв. – Львів, 1993. – С. 3–9.
246. Добрій С. Джерела вивчення історії Західноукраїнської Народної Республіки / С. Добрій // Україна: державність, історія, перспективи. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 122–129.
247. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років / Володимир Довбня. – Київ, 2002. – 216 с.
248. Довган Ю. Л. Зовнішня політика Великобританії стосовно ЗУНР у вітчизняних джерелах та історіографії / Ю. Л. Довган // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 159–162.
249. Долинський Д. Борба Українського Народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920 / Д. Долинський. – Вінніпег: Накладом “Руської книгарні”, 1920. – 246 с.
250. Дольницький М. Військова підготовка Листопадового Зриву та її здійснення / М. Дольницький. // Українська Галицька армія: матеріали до історії: Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 49–59.
251. Дольницький М. Українська Галицька Армія в боротьбі з більшовиками / М. Дольницький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 451–483.
252. Дорошенко В. Великий Листопад. В тридцяті роковини Листопадового Зриву. 1918–1948 / Володимир Дорошенко. – Нью-Йорк, 1948. – 113 с.
253. Дорошенко В. Західно-Українська Народна Республіка / Володимир Дорошенко // Літературно Науковий Вістник. – 1919. – № 1–3.

254. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 452 с.; Т. 2: Українська Гетьманська Держава. – 424 с.
255. Дорошенко Д. Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. – Львів, 1991. – 574 с.
256. Дорошенко Д. Організація збройних сил Української держави / Дмитро Дорошенко // Бюл. Гетьман. управи. – Берлін, 1929. – № 2. – С. 35–39.
257. Доценко О. Визвольні змагання 1917–23. Армія УНР 1917–1921 / О. Доценко // Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання: в 3-х т. / Під ред. І. Раковського. – Т. 3. – Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1934. – С. 693–703.
258. Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6. V. 1920) / О. Доценко. – Варшава, 1932. – 240 с.
259. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1973. – 856 с.
260. Дубрівний П. Сірожупанники. Перша українська стрілецько-козацька дивізія / П. Дубрівний // За державність. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 38–78.
261. Думін О. 5-та Херсонська стрілецька дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р. / О. Думін // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 76–91.
262. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1915–1918 / О. Думін. – Львів: Червона Калина, 1936. – 375 с.
263. Думін О. Полковник Д. Вітовський в спогадах / О. Думін // Календар-альманах Червоної калини на 1936 р. – С. 13–14.
264. Думін О. Українська військова і воєнна література. Табор – воєнно-літературний журнал / О. Думін // Літопис Червоної калини. – 1937. – Ч. 7/8. – С. 15–18; Ч. 9. – С. 19–21. – 1938. Ч. 10. – С. 18–21.

265. Енциклопедія Українознавства: В 10 т. 2-е вид. словникове / [гол. ред. проф. д-р В. Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1955–1984. – 4015+63 с. іл.; карти.
266. Євшан М. Великі роковини України (1 листопада 1918 до 1 листопада 1919) / М. Євшан. – Відень, 1920. – 113 с.
267. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65; Зб. 9. – С. 18–59.
268. Жалібна книга. Поіменний опис поляглих членів УГА у визвольній війні. Вип. 1. – Львів, 1923. – 48 с.; Вип. 2. – Львів, 1923. – 32 с.
269. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен, 1990. – 327 с.
270. Заклинський М. “А ми тую стрілецькую славу збережемо”. Спомин з визвольної війни / М. Заклинський. Ч. II. – Львів, 1936. – 131 с.
271. Заклинський М. Бої у Львові у листопаді 1918 р. / М. Заклинський // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 370–393.
272. Заклинський М. Дмитро Вітовський. Громадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового зриву, секретар військових справ ЗО УНР / М. Заклинський. – Нью-Йорк: Червона калина, 1967. – 128 с.
273. Зарубіжні українці. Довідник. – Київ: Україна, 1991. – 252.
274. Заставний Ф. Українська діаспора / Ф. Заставний. – Львів: Світ, 1991. – 120 с.
275. Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923: Ілюстрована історія / [гол. ред. М. Кугутяк]. – Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008. – 524 с.; іл.
276. Західно-Українська Народна Республіка. – 1918–1923. Історія / [кер. авт. кол. і відп. ред. О. Карпенко]. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с.

277. Зелінський В. Синьожупанники / В. Зелінський. – Берлін, 1938. – 76 с.
278. Збірник пам'яті С. Петлюри: у 70-річчя Паризької трагедії. 1926–1996. – Київ, 1997. – 300 с.
279. История первой мировой войны 1914–1918: В 2-х томах. – Москва: Наука, 1975. – Т. 1. – 446 с.
280. История первой мировой войны. 1914–1918.– Москва, 1975. – Т. 2. – 446 с.
281. История Польши: В 3-х т. Т. 3. – Москва: Изд. – во АН СССР, 1958. – 667 с.
282. История Украинской ССР: в 10 т. – Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920) / [под ред. Н. Супруненко, Ю. Гамрецкого, К. Кондуфора и др.]. – К., 1984. – 656 с.
283. Іванис С. Симон Петлюра – Президент України / С. Іванис. – Дрогобич, 1991. – 256 с.
284. Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Київ: Україна, 1992. (Львів: Червона Калина, 1937). – 347 с.
285. Історія України / [кер. авт. Ю. Зайцев]. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
286. Історія України: Навчальний посібник / [під заг. ред. В.Смолія. кер. кол. С. В. Кульчицький]. – Київ: Альтернатива, 1997. – 423 с.
287. Історія України: нове бачення: У 2-х т. Т. 2. – Київ: Україна, 1996. – 494 с.
288. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / [під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін.]. – Львів: Видавництво І. Тиктора, 1936. – 801 с.
289. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид. 4-те. – Львів, 1992. – 702 с.
290. Історія української еміграції / [гол. ред. Б. Лановик]. – Київ: Знання, 1997. – 520 с.

291. Історія Центрально-Східної Європи / [за ред. Л.Зашкільняка]. – Львів: ЛНУ, 2001. – 660 с.
292. Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1918–1920 гг. / А. Г. Кавтарадзе . – Москва: Воениздат, 1988. – 227 с.
293. Какурин Н. Е. Как сражалась революция / Н. Е. Какурин. Т. 2. 1919–1920 гг. – Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. – 432 с.
294. Какурин Н. Е. Война с белополяками 1920 г. / Н. Е. Какурин, В. А. Меликов. – Москва, 1925. – 380 с.
295. Калакура О. Радянсько-польські відносини і українська полонія (1919–1939 рр.) / О. Калакура // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 200–203.
296. Калакура Я. Новітня історіографія Злуки УНР та ЗУНР / Я. Калакура, А. Панчук // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999. – С. 234–242.
297. Калина В. Українсько-польська війна / В. Калина // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 393–425.
298. Калинович І. Українська мемуаристика (1914–1924): Бібліогр. реєстр / І. Калинович. – Львів, 1925. – 32 с.
299. Камінюк М. До характеристики зовнішньої політики ЗУНР / М. Камінюк // Більшовик України. – 1928. – №21–22. – С. 73–80.
300. Капелюшний В. Особливості новітньої історіографії українських національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний // Україна соборна: Зб. наук, статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. I. – С. 131–140.
301. Капустянський М. Доповнення до “Історії українського війська” / М. Капустянський // Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 579–580.
302. Капустянський М. Збройна сила і українська національна революція / М. Капустянський. – Саскатун, 1938. – 50 с.

303. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – Кн. 1 (Ч. I й II). – 88 с.
304. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – Кн. 2 (Ч. III). – 192 с.
305. Карпенко О. Ю. З історії Західно-Української Народної Республіки (До 85-річчя з дня народження професора О. Ю. Карпенка) / О. Ю. Карпенко : [за заг. ред. М. Кугутяка]. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006. – 494 с.
306. Карпенко О. Ю. Злука ЗУНР і УНР – видатна подія в історії українського народу / О. Ю. Карпенко // Соборність України: історія і сучасність. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 6–21.
307. Карпенко О. Ю. Статус Східної Галичини у міжнародно-правових актах (1918–1923) / О. Ю. Карпенко // Вісник Прикарпатського університету. – Серія “Історія”. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – Вип. 1. – С. 73–87.
308. Карпусь З., Срібняк І. Формування з’єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. / З. Карпусь, І. Срібняк // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 80–95.
309. Кедровський В. В боротьбі за державність / В. Кедровський // За державність. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 9–22.
310. Кедровський В. З другого Всеукраїнського військового з’їзду / В. Кедровський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн. 10. – С. 139–148.
311. Кедровський В. Початки національного війська (1917 р.) / В. Кедровський // Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926). – Київ, 1992. – С. 216–220.

312. Кедровський В. 1917 рік. – Вінніпег, 1948. – 313 с.
313. Ключенко О. Генералітет УГА / О. Ключенко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. К. – С. 4–7.
314. Ключенко О. Генеральна Булава УГА / О. Ключенко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 4. – С. 5–9.
315. Ковальський М. Творці листопадового зриву 1918 року. (З нагоди Золотого ювілею УСС) / Михайло Ковальський // Українські вісті (Едмонтон) – 1964. – 29 жовт., 5 лист.
316. Ковальчук М. Військова діяльність М. Капустянського за доби Директорії (1918–1921 рр.) / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 20–51.
317. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-російське збройне протистояння: Наукова монографія / М. Ковальчук. – Київ: Темпора, 2006. – 576 с.
318. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881–1969) / М. Ковальчук. – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 128 с.
319. Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919–1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) / О. Козерод // Вісник Харківського університету. – № 387: Історія України. – Вип. 1. – С. 143–151.
320. Коко Е. Польсько-українські відносини в суспільно-культурній галузі в ХІХ–ХХ ст. (до 1914 р.) / Е. Коко // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 8–13.
321. Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Видання Комітету Коломийян. – Філадельфія, 1988. – 958 с.
322. Колянчук О. Незабутні могили / О. Колянчук. – Львів: Основа, 1993. – 48 с.
323. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 274 с.
324. Колянчук О. Українці в таборах Перемишля (1918–1921 рр.) / О. Колянчук // Пам'ятки України. – 1995. – С. 112–117.

325. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 288 с.
326. Кондратюк В. О. ЗУНР: становлення і захист / В. О. Кондратюк, В. Л. Регульський. – Львів, 1998. – 94 с.
327. Кондратюк В. О. Українська революція: здобутки і втрати в державницьких змаганнях (1917–1920) / В. О. Кондратюк, С. Б. Буравченкова. – Київ: Стилос, 1998. – 286 с.
328. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець. – [Б. м.]. – Наклад Проводу Українських націоналістів, 1948. – 48 с.
329. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго, 1969. – 664 с.
330. Костицький М. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923): навч. посібник / М. Костицький, Б. Тищик. – Львів, 1992. – 100 с.
331. Котляр М. Шляхами віків: довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – Київ, 1993. – 380 с.
332. Кох Г. Військовий провід Української Галицької армії / Г. Кох // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії. – Т. І. – Вінніпег, 1958. – С. 127–134.
333. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. / М. В. Кравчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с.
334. Крат М. 1920 рік: (Про забуті дії українського війська) / М. Крат // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 79–90.
335. Крат М. Зовнішньо-політичне положення об'єднаної української армії у “Чотирикутнику смерті” у липні–серпні 1919 р. / М. Крат – Львів, 1931. – 16 с.

336. Кривецький І. Як писати мемуари / Іван Кривецький // За державність. – Зб. 2. – Каліш, 1930. – С. 4–7.
337. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 / А. Крезуб. – Львів: Червона Калина, 1933. – Нью-Йорк: Око, 1966. – 179 с.
338. Крип'якевич І. Історія України / Іван Крип'якевич: [упор. тексту, прим., комент. Б. З. Якимовича; передм. Я. Р. Дашкевича]. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. Вид. 2, перероб. і доп. – Львів: Світ, 1992 – 560 с.
339. Крип'якевич І. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
340. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / І. В. Крупський. – Львів: Світ, 1995. – 184 с.
341. Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до “нормалізації” / М. Кугутяк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 18–26.
342. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р / Олекса Кузьма. – Львів: Червона Калина, 1931. – 448 с.
343. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.
344. Курас Й. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження / Й. Курас, В. Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 4–21.
345. Кучабський В. Вага і завдання Західноукраїнської держави серед сил Східної Європи на переломі 1918–1919 рр. / В. Кучабський // Дзвони. – 1932. – Ч. 3. – С. 111–121; Ч. 3. – С. 193–204; Ч. 5. – С. 353–359; Ч. 7–8. – С. 540–553; Ч. 11. – С. 723–732; Ч. 12. – С. 783–794; 1933. – Ч. 1. – С. 33–39.

346. Кучабський В. Війна прогаяних можливостей / В. Кучабський // Літопис (Берлін). – 1924. – Ч. 4. – 113 с.
347. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис / В. Кучабський. Ювілейне видання. 1917–1967. – Чикаго, 1969. – 663 с.
348. Кучабський В. Січові Стрільці. Їх історія і характер / В. Кучабський. – Львів, 1920. – 45 с.
349. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
350. Українська еміграція від минушини до сьогодні / Б. Лановик, М. Трофим'як та ін. – Тернопіль: ТАНГ, 1999. – 512 с.
351. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Друга часть. – Львів, 1929. – С. 289–496: Третя часть. – Львів, 1930. – С. 497–776.
352. Левицький К. Українські політики Галичини / К. Левицький. – Тернопіль, 1996. – 178 с.
353. Левицький О. Пропаганда і преса / О. Левицький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 329–330.
354. Лилик С. Західноукраїнська Народна Республіка (Метод. реком. для вчителів історії і учнів шкіл та профтеучилищ) / С. Лилик. – Львів: ЛОІУВ, 1990. – 40 с.
355. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Відень, 1926. – 470 с.; 2-е вид. – Київ; Філадельфія, 1995. – 470 с.
356. Липинський В. Покликання “варягів” чи організація хліборобів? / В. Липинський // Хліборобська Україна. – Відень, 1923. – № 4.
357. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький: [відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак]. Т. 1–2. – Київ: Основи, 1994. – 554 с.; 573 с.
358. Литвин М. Історія ЗУНР / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Олір, 1995. – 368 с.

359. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.
360. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.
361. Литвин М. Західно-Українська Народна Республіка / М. Литвин // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 239–251.
362. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 488 с.
363. Литвин М. Куш Віктор / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 389.
364. Литвин М. Сальський Володимир / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 711.
365. Литвин М. Сінклер Володимир / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 754.
366. Литвин М.Р. Військова еліта Галичини / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 376 с.
367. Литвин С. Симон Петлюра в 1917–1926 роках. Історіографія та джерела / С. Литвин. – Київ, 2000. – 462 с.
368. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
369. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. Лихолат. – Москва: Госиздат политической литературы, 1954. – 655 с.
370. Лозинський М. В десятиліття Галицької революції (Галичина, Антанта й Радянський Союз) / М. Лозинський // Червоне право (Харків). – 1928. – Ч. 23.
371. Лозинський М. Галичина в рр. 1919–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с.

372. Лозинський М. З Новим роком 1924: Теперішній стан будови Української держави і задачі Західноукраїнських земель / М. Лозинський. – Женева, 1924. – 75 с.
373. Лозинський М. Уваги про українську державність / М. Лозинський. – Відень, 1927. – 213 с.
374. Лука Мишуга. Збірник / Лука Мишуга: [ред. А. Драган]. – Джерсі Ситі; Нью-Йорк, 1973. – 356 с.
375. Любчик І. Лемківщина в національно-визвольних змаганнях 1918–1919 років / І. Любчик // Україна соборна: Зб. наук, статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 279–284.
376. Лях Р., Добробог Л. Здобутки та уроки УНР / Р. Лях, Л. Добробог // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 90–94.
377. Львів. Історичні нариси / [упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 648 с.
378. Мазепа І. Большевизм і окупація України / І. Мазепа. – Львів; Київ, 1922. – 113 с.
379. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – У 3-х томах. Прага: Пробоем, 1942 (Прометей, 1950–1951). – Т. 1. – 212 с.
380. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – У 3-х томах. Прага: Пробоем, 1942 (Прометей, 1950–1951). – Т. 2. – 232 с.
381. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – У 3-х томах. Прага: Пробоем, 1942 (Прометей, 1950–1951). – Т. 3. – 223 с.
382. Макарушка Л. Чортківська офензива / Л. Макарушка // Українська Галицька Армія. Т. IV. – Вінніпег, 1968. – С. 6–63.

383. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. А. Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
384. Максимчук І. О. Нарис історії роду Петрушевичів / І. О. Максимчук. – Чикаго, 1967. – 116 с.
385. Малий словник Історії України / [відп. ред. В. Смолій]. – Київ: Либідь, 1997. – 464 с.
386. Мандзенко Й. Сірожупанники / Й. Мандзенко // За державність. – Торонто, 1964. – Зб. 2. – С. 5–17.
387. Матвієнко В. Зовнішня політика Західноукраїнської Народної Республіки в персоналіях / В. Матвієнко // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 456–474.
388. Матейко Р. За рідний край, за нарід свій... Українська Галицька Армія на Тернопільщині / Роман Матейко, Богдан Мельничук. – Тернопіль: ДАТО, 1993. – 79 с.
389. Матейко Р. Воєнними дорогами синів Галичини. Українські Січові Стрільці на Тернопільщині / Роман Матейко, Богдан Мельничук. – Тернопіль, 1991. – 70 с.
390. Мельтюхов М. Советско-польские войны / М. Мельтюхов. – Москва, 2001. – 464 с.
391. Микитюк Д. 1-ша бригада Українських Січових стрільців / Д. Микитюк // Українська Галицька армія: матеріали до історії. – Т. 2. – Вінніпег. 1960. – С. 67–77.
392. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької армії / Д. Микитюк // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріяли до історії). – Т. I. – Вінніпег, 1958. – С. 73–134.
393. Мироненко О. М., Римаренко Ю. І., Усенко І. Б., Чехович В. А. Українське державотворення. Словник-довідник / О. М. Мироненко, Ю. І. Римаренко, І. Б. Усенко, В. А. Чехович. – Київ: Либідь, 1997. – 560 с.
394. Мірчук П. Микола Міхновський – апостол української державності / П. Мірчук. – Філядельфія, 1960. – 136 с.

395. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філядельфія, 1967. – 400 с.
396. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Львів, 1994. – 413 с.
397. Монкевич Б. Організація армії Української Держави 1918 р. / Б. Монкевич // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 67–112.
398. Мороз В. Україна в двадцятому столітті / В. Мороз. – Тернопіль, 1992. – 127 с.
399. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – Київ: Український письменник, 1993. – 414 с.
400. Назустріч мрії. Нариси історії Прикарпаття. – Ужгород: Карпати, 1978. – 224 с.
401. Нариси історії Львова. – Львів: Книжк.-журн. вид-во, 1956. – 437 с.
402. Наріжний С. Українська еміграція / С. Наріжний. – Ч. 1. – Прага, 1942. – 173 с.; Ч. 2. – Київ, 1999. – 272 с.
403. Науменко К. Генералітет Української Народної Республіки / К. Науменко // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń 1997. – S. 217–234.
404. Науменко Ю. На переломі: (Причинки до історії українізації частин в бувшій рос. армії. Луцьк–Рівне в 1917 р.) / Ю. Науменко // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5.– С. 186–196.
405. Наумов В. Летопись героической борьбы: Советская историография гражданской войны и империалистической интервенции в СССР / В. Наумов. – М., 1972. – 472 с.
406. Неклієвич М. Центральна Рада і Колчак / М. Неклієвич. – Київ, 1932. – С. 4–13.
407. Никифоруk Ю. Західна Україна. Матеріали до бібліографії. Опис літератури, опублікованої на терені УРСР. 1917–1929 / Ю. Никифоруk. – Харків; Київ, 1932. – 184 с.

408. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції / Олександр Оглоблин // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59–63.
409. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / Олександр Оглоблин. – Київ, 2003. – 240 с.
410. Олійник П. День 22 січня 1919 року / П. Олійник. – Прага: Пробоєм, 1941. – 23 с.
411. Олійник С. Українська Галицька армія на захисті УНР (липень – листопад 1919 р.) / С. Олійник // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 5. – К.: Рідний край. 1999. – С. 221–224.
412. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід / М. Омелянович-Павленко. – Каліш, 1934. – 191 с.
413. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919 / М. Омелянович-Павленко. – Прага, 1929. – 72 с.
414. Онацький Є. Організація збройних сил Української Держави: Формування регулярної Української Армії / Є. Онацький // Бюлетень Гетьманської управи. – Берлін, 1929. – № 2. – С. 35–39.
415. Ортинський В. Силкові структури Західно-Української Народної Республіки / В. Ортинський / Львівський юридичний інститут МВС України. – Львів, 2004. – 368 с.
416. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – Київ: Академпрес, 1993. – 398 с.
417. Отмарштайн Ю. В. До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. / Ю. В. Отмарштайн // Л. Ч. К. – 1930. – Ч. 6. – С. 12–13; Ч. 7/8. – С. 17–20.
418. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади й умови передавання (1921–1924) / М. І. Павленко. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 352 с.
419. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – Київ: Манускрипт, 1995. – 262 с.

420. Панчук М., Панчук А. Акт злуки УНР і ЗУНР в українській історіографії / М. Панчук, А. Панчук // Проблеми соборності України у ХХ столітті. – К., 1994. – С. 98–105.
421. Передерій В. Видання “Червоної Калини”. 1922–1939. Історико-бібліографічне дослідження / В. Передерій. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2004. – 357 с.
422. Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці: Рута, 2000. – 326 с.
423. Петлюра С. ”Табор”. (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) / Симон Петлюра // Статті: [упор., та автор передм. О. Климчук]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 276 – 303.
424. Петлюра С. Завдання української військової літератури / Симон Петлюра. – Варшава: Варяг, 1937. – 54 с.
425. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка / Симон Петлюра // Статті: [упор., та автор передм. О. Климчук]. – К., 1993. – С. 220–228.
426. Петлюра С. Статті / Симон Петлюра : [упор. та автор передм. О. Климчук]. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
427. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання / Симон Петлюра // Статті: [упор. та автор передм. О. Климчук]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 231–275.
428. Політична історія України. У 6 т. – Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) [В. Ф. Солдатенко (керівник тому), В. Ф. Верстюк]. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
429. Полонська-Василенко Н. Історія України / Наталія Полонська-Василенко. Т. 2. – Київ: Либідь, 1992. – 608 с.
430. Потульницький В. Нариси з української політології (1819–1991) / Володимир Потульницький. – Київ: Либідь, 1994. – 320 с.

431. Пришляк В. Історично-просвітницька діяльність інтернованих стрільців УГА в Чехословаччині / Володимир Пришляк // Українська еміграція: Історія і сучасність. – Львів: Каменяр, 1992. – С. 299–303.
432. Проданюк Ф. Українська Держава та її гетьман Павло Скоропадський / Ф. Проданюк // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 79–91.
433. Прохода В. Вождь та військо / В. Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага: Накладом Міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі. 1930. – С. 109–148.
434. Прохода В. Симон Петлюра / В. Прохода. – Новий Ульм, 1968. – 51 с.
435. Прохода В. Записки до історії Сірих / В. Прохода. // За державність. Зб. 1. – Каліш, 1929. – С. 82–83.
436. Реєнт О. Ідея соборності України і спроби її реалізації у ХІХ–ХХ ст. / Олександр Реєнт // Україна соборна: Зб. наук, статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. І. – С. 3–11.
437. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво / С. Ріпецький. – Львів: НТШ, 1995. – 357 с.
438. Ріпецький С. Українські Січові Стрільці. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.
439. Романюк М. Українська книга в Німеччині (1914–1939) / М. Романюк // Записки ЛНБ ім. В. Стефаника. – Вип. 7/8. – Львів, 2000. – С. 113–121.
440. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – Київ, 1999. – 320 с.
441. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – Київ: Наук. думка, 1993. – 350 с.
442. Савченко В. Український рух в російських частинах у 1917–1918 рр. / В. Савченко // За державність. – Каліш, 1934. – Зб. 4. – С. 145–161.

443. Садовський М. Микола Юнаків. Генерального Штабу Генерал-Полковник Армії УНР / М. Садовський // Вісті Комбатанта. – 1971. – Ч. 3–4 (53–54). – С. 38–43.
444. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР / В. Сальський // Табор. – Каліш, 1927. – Ч. 3. – С. 3–8.
445. Самутин П. Українські збройні сили в році 1920 / П. Самутин // Альманах Українського народного союзу на ювілейний рік 1968. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1968. – С. 139–150.
446. Сеньків М., Думинець І. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1919 рр. / М. Сеньків, І. Думинець. – Дрогобич, 1996. – 110 с.
447. Сергійчук В. Національний міф про Петлюру в світлі нових документів / В. Сергійчук // У 70-річчя Паризької трагедії 1926–1996. – С. 41–48.
448. Симон Петлюра та Українська національна революція. Збірник праць / [упор. В. Михальчук]. – Київ: Рада, 1995. – 368 с.
449. Симон Петлюра. – Каліш, 1927. – 36 с.
450. Симоненко Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II пол. 1919 – березень 1921 р.) / Р. Г. Симоненко. – Київ: Наук. думка, 1965. – 308 с.
451. Сирник Я. До питання інтернування Армії УНР в Польщі у 1920–1924 рр. / Я. Сирник // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 123–131.
452. Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Ю. Сливка. – Київ: Наук. думка, 1973. – 254 с.
453. Советская историография / [под. общ. ред. ак. Ю. Н. Афанасьева]. – Москва, 1996. – 590 с.
454. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Український Історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–85; № 2. – С. 27–47.

455. Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1999. – 507 с.
456. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Концепція та історіографія / В. Солдатенко. – Київ, 1997. – 411 с.
457. Солдатенко В. Ф. Українська революція: історичний нарис / В. Солдатенко. – Київ: Либідь, 1999. – 976 с.
458. Срібняк І. Культурно-освітня робота в Армії УНР у 1921–1923 рр. / І. Срібняк // Додаток до “Вісті комбатанта” Ч. 2. – Торонто, 1997. – 16 с.
459. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / І. Срібняк. – Київ; Філадельфія: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 188 с.
460. Стефанів З. Українські Збройні Сили в 1917–1921 р. Воєнно-історичний нарис / З. Стефанів. – Коломия, 1935. – Ч. 1. – 123 с.
461. Стефанів З. Коротка історія українського війська / З. Стефанів. Ч. 1, 2. – Львів: Накл. “Самоосвіти”, 1937. – 40 с.; 46 с.
462. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – Київ: Либідь, 1991. – 510 с.
463. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / М. Супруненко. – К.: Політвидав, 1951. – 344 с.
464. Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 рр. / О. Терлецький. – Лондон: Об’єднання бувших вояків-українців, 1950. – 51 с.
465. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Я. Тинченко. Наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.; іл.
466. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – Київ; Львів, 1996. – 371 с.
467. Тищик Б., Вівчаренко О. Західно-Українська Народна Республіка / Б. Тищик, О. Вівчаренко. – Коломия, 1993. – 120 с.

468. Ткачук А. Симон Петлюра: Політичний портрет / А. Ткачук // Київська старовина. 1993. – № 1. – С. 39–53.
469. Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань. (1868–1939) / [укл. О. Бербека, Л. Головата. Наук. ред. Ф. Стеблій]. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 1996. – 580 с.
470. Томашівський С. Під колесами історії / Степан Томашівський. – Нью-Йорк: Булава, 1962. – 107 с.
471. Трембіцький В. Розміщення консульських бюро для червонохресних представництв Української держави 1918–1923 рр. / В. Трембіцький // Вісті Комбатанта. – 1975. – Ч. 3–4 (77–78). – С. 33–35.
472. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. Трощинський. – Київ: Україна, 1994. – 260 с.
473. Тютюнник Ю. З поляками проти України / Ю. Тютюнник. – Харків: Держвидав України, 1924. – 101 с.
474. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч: Бойові чини правої групи армії УНР (15 верес. – 21 листоп. 1920 р.) / О. Удовиченко // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 76–123; 1936. – Зб. 6. – С. 77–109.
475. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919 / О. Удовиченко. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 264 с.
476. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
477. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ / О. Удовиченко // Тризуб. – 1927. – Ч. 45. – С. 13–15.
478. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – 374 с.

479. Україна-Польща: Історія і сучасність. Збірник статей. – Київ, 2003. – Ч. 1–2. – 496 с.; 328 с.
480. Україна-Польща: культурна спадщина і суспільна свідомість. – Київ: Либідь, 1993. – 264 с.
481. Українська журналістика в іменах. Вип. 1. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 1994. – 413 с.
482. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / [під ред. Т. Бевз, Д. Веденеєва, І. Гошуляка та ін.]. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 247 с.
483. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 1. (Б. м.), 1983. – 510 с.
484. Українські Січові Стрільці 1914–1920. Накл. Ювілейного комітету, Львів: 1935. – 159 с.
485. Федоришин П. Преса і українська державність (1917–1929 рр.) / П. Федоришин. – Тернопіль, 1996. – 158 с.
486. Фіголь А. Бібліографія джерел до історії бою під Крутами / А. Фіголь // Студентський шлях. – Львів, 1933. – Ч. 1. – С. 7–11; Ч. 2. – С. 15–23.
487. Фіголь А. Бій під Крутами / А. Фіголь // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 2. – С. 2–6.
488. Філонович В. 45-ліття збройних сил / В. Філонович // Український комбатант. – 1963. – Ч. 9. – С. 51–59.
489. Футулуйчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920) / Василь Футулуйчук. – Донецьк; Львів, 2000. – 152 с.
490. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції / П. Христюк. – Прага, 1921. – Т. 1. – 152 с.
491. Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Т. 2. – Відень, 1921–1922. – 144 с.

492. Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Т. 3. – Відень, 1921–1922. – 160 с;
493. Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Т. 4. – Відень, 1921–1922. – 192 с.
494. Цегельський Л. Від легенди до правди / Л. Цегельський. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – 313 с.
495. Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної дивізії / Г. Чижевський. – Львів, 1919. – 56 с.
496. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність / П. Шандрук // Гуртуймося. Неперіодичний журнал військово-громадської думки. – 1932. – Ч. IX. – С. 7–14.
497. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. – Львів, 1992. – С. 316–333.
498. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія / Лев Шанковський. – Вінніпег, 1974. – 396 с.
499. Шанковський Л. Визвольні змагання 1917–1920–1926 рр. (За написання воєнної історії перших Визвольних змагань в українській та чужій мовах) / Лев Шанковський // Український самостійник. Місячник політики, культури і суспільного життя. – Мюнхен, 1959. – Ч. 2 (412). – С. 22–27; Ч. 3 (413). – С. 15–20.
500. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність (1917–1920) / Лев Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1958. – 317 с.
501. Шанковський Лев. До 50-річчя Української Армії / Лев Шанковський // Вісті (Мюнхен). – 1966. – Ч. 123; 1967. – Ч. 124–127; 1968. – Ч. 128–131; 1969. – Ч. 132–134; 1970. – Ч. 135–136.
502. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Лев Шанковський // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28) – С. 67–75; 1971 –

№1–2 (29–30). – С. 58–69; №3–4 (31–32). – С. 31–32; 1972. – Ч. 3–4 (35–36). – С. 55–71; 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 113–126; 1974 – Ч. 1–3 (41–43). – С. 48–64; 1975 – Ч. 1–2 (45–46). – С. 45–69.

503. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для Галицької землі, 1918–1939 / Семен Шевчук. – Торонто, 1965. – 280 с.

504. Шелухин С. Історико-правні підстави української державності / С. Шелухин. – Вінніпег, 1929. – 32 с.

505. Шендрик Іван. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців / Іван Шендрик // “Золоті Ворота”. Історія Січових Стрільців 1917–1919. – Львів, 1937. – С. 321–381.

506. Шишка О. Слідами листопадових боїв / О. Шишка. – Львів: Львівська політехніка, 1993. – 236 с.

507. Шляхами віків: Довідка з історії України. – Київ: Україна, 1993. – 380 с.

508. Шухевич С. Спомини з Української Галицької армії / С. Шухевич. Ч. 2–5. – Львів, 1929. – 176 с.; 162 с.; 147 с.; 164 с.

509. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь. – К., 1992. – 86 с.

510. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного, Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К.: Альтерпрес, 2001. – 160 с.

511. Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії / Богдан Якимович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Просвіта, 1996. – 359 с.

512. Яновський В. За Україну, за її волю / В. Яновський // За державність. Зб. 1. – Каліш, 1933. – С. 191–192.

513. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 роках / С. Ярославин. – Філадельфія, 1956. – 184 с.

514. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) / J. Bruski. – Krakow: ARCANA, 2004. – 600 s.
515. Hupert Witold. Boje Lwowskie / Witold Hupert. – Lwów, 1926. – 106 s.
516. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe / M. Klimecki. – Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 286 s.
517. Kolańczuk Aleksander. Internowani żołnierze Armij UNR w Kaliszu. 1920–1939 / Aleksander Kolańczuk. – Kalisz; Przemyśl; Lwów: Olir, 1995. – 96 s.
518. Krotofil M. Ukraińska Armia Galicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sil zbrojnych Zachidnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej / M. Krotofil. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 208 s.
519. Nicieja Stanisław S. Cmentarz Obrońców Lwowa / Stanisław S. Nicieja. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1990. – 468 s.
520. Pisulinski J. Nie tylko Petlura. Kwestia Ukraińska w Polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923 / J. Pisulinski. – Wrocław, 2004, – 445 s.
521. Semper fidelis. Obrona Lwowa w obrazach współczesnych. – Lwów: T-wo straż mogił polskich bohaterów, 1930. – 240 s.
522. Stępień S. Symon Petlura Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych / S. Stępień // Wojsko i Wychowanie. – 1998. – Nr 6. – S. 64–74.
523. Tomaszewski J. Lwów, 22 listopada 1918. / J. Tomaszewski // Przegląd Historyczny. T. 25. – Z. 2. – Warszawa, 1984. – S. 279–285.
524. Żurawski P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919 / P. Żurawski. – Warszawa, 1995. – 128 s.